KÖNYV-TÁR

HA 1759

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. évfolyam

1995

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

111. ÉVFOLYAM 1995/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)
BORSA GEDEON
FÜLÖP GÉZA
KULCSÁR PÉTER
MONOK ISTVÁN
NAGY LÁSZLÓ
ROZSONDAI MARIANNE
VIZKELETY ANDRÁS
Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION
1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként **Trimestrielle**

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjá*ban (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

HA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1995
111. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:
SOMOGYI ÁGNES

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Bartók István: A humanizmustól a klasszicizmus felé (Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásáról) 349
Czibula Katalin: A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között 25
Csapodi Csaba: A magyar könyvkultúra Zsigmond korában 1
Csókás László: A magyar írói foglalkozás kezdeteiről 238
V. Ecsedy Judit: A nagyszombati akadémiai nyomda első másfél évtizede (1648–1662) 361
Enyedi Sándor: Aranka György és galánthai Fekete János levelezése 374
Erdő Péter: Nágocsi Gáspár kódexe és a középkori veszprémi jogtanítás 119
Fehér Katalin: Reformkori sajtóviták a nők művelődéséről 247
Geoffroy, René: Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei 51
Hopp Lajos: A Törökországi Levelek első kiadása 38
Knapp Éva – Tüskés Gábor: Irodalmi emblematika és emblémarecepció Magyarországon 1564–1796 142
Kőszegfalvi Ferenc: A hódmezővásárhelyi könyvterjesztés kezdete és virágkora .. 416
Kulcsár Péter: Bonfini-kéziratok 213
Soltész Zoltánné: Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája 15
Soltész Zoltánné: Révay Mártonné Esterházy Zsófia Isocrates-kötetének kötése és későbbi possessorai 131
N. Szabó József: Nemzetközi könyvtári kapcsolatok – folyóirat- és könyvakciók 1945–1946 275

KÖZLEMÉNYEK

Bellágh Rózsa: Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka 90
Beöthyné Kozocsa Ildikó: Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata 68
Bor Kálmán: Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatványok 1724-ből 319
Borbély Szilárd: Kiadatlan Csokonai-jegyzetek 184
Borsa Gedeon: Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok" első két kötetéhez. VII. 287
Csepregi Zoltán: Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez 87
Debreczeni Attila: Szentjóbi Szabó László és Kazinczy kapcsolatáról 178
Demeter Júlia: A 18. századi protestáns színjáték néhány sajátossága 326
Farkas Gábor: Egy lengyel humanista könyve 76
Fehér Katalin: Fáy András pedagógiai művei 1816-ból 94
Horváth J. József: Még egy selyemre nyomtatott tézislap 436
H. Hubert Gabriella: Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása? 169
H. Hubert Gabriella: Egy elveszett 16. századi naptárvers másolata 310
Kókay György: „Olim omnis homo natus est liber". A Contrat social latin nyelvű kiadásának terve 1792-ből 176
Kókay György: Decsy Sámuel sajtóvétsége 1797-ben 322
Kuntár Lajos: Szombathely leghíresebb könyve 190

Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben II. ... 172
Ojtozi Eszter: Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben III. ... 432
Postma, Ferenc: Hebräische Grammatiken in Ungarn 1635–1992 ... 312
Rózsa György: Vizkelety Béla litografált magyar királykép-sorozata ... 97
Rózsa Mária: A Pester Lloyd ismeretlen utolsó számai az Osztrák Nemzeti Könyvtárban ... 195
Sarbak Gábor: Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása az Egyetemi Könyvtár egyik ősnyomtatványában ... 164
Szecskó Károly: Egri adalékok az ún. modenai kódexek visszaszerzésének történetéhez ... 438
Szelestei N. László: Magyar és német nyelvű kalendárium-töredékek (1590–1593) 304
Szelestei N. László: Bocatius János 1611-ben Kassán megjelent műveiről ... 427

FIGYELŐ

Bényei Miklós: A tudományos sajtó kialakulása Magyarországon ... 344
Csapodi Csaba Széchenyi-díjas ... 197
Csapodi Csaba: Pannonia regia ... 197
Ferenczi László: Húszéves a Maurice Carême Alapítvány ... 203
(földvári): Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig ... 108
(földvári): Hodinka Antal életművének feldolgozása ... 345
(földvári): Posztbizánci kultúra Magyarországon ... 450
Fried István: Megjegyzések egy fontos irodalmi lexikon kapcsán ... 441
Hopp Lajos: A bujdosó Rákóczi ... 336
Kókay György: Batsányi-emlékülés a Tapolcai Városi Könyvtárban ... 336
Márkus Rozália: A brémai „Deutsche Presseforschung" tevékenysége ... 102
Monok István: Jean-François Van de Velde (1743–1823) kézirathagyatékának magyar vonatkozású iratai (Kutatási beszámoló) ... 106
Monostory Klára: Írói kéziratok elemzése ... 446
Pavercsik Ilona: Húszéves a Kniha ... 200
Szelestei N. László: Tarnai Andor (1925–1994) ... 101

BIBLIOGRÁFIA

Kulcsárné Mónus Mária: Az Egyetemi Könyvtár új beszerzései 1994-ben ... 451
Pavercsik Ilona: A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1994-ben ... 453

SZEMLE

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve XXIII. 1988–1990., XXIV. 1991–1993. Szerk. Kiss Jenő. Bp. 1994. (*Kókay György*) ... 463
A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. Kiad. Kilián István. Bp. 1994. Argumentum K. (*Czibula Katalin*) ... 206
Angol és skót utazók a régi Magyarországon. (1542–1737). Kiad. Gömöri György. Bp. 1994. Argumentum K. (*Kovács Ilona*) ... 110
Balassi bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Bp. 1994. Balassi K. (*Kókay György*) ... 113

Bechtel, Guy: Gutenberg et l'invention de l'imprimerie. Paris, 1992. (*Monok István*) 211
Die Lebensbeschreibung der Königin Mathilde. Hg. von Bernd Schütte. Hannover, 1994. (*Lőkös Péter*) 467
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verlag. (*Tüskés Gábor*) 115
Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. (*Egry Gábor*) 207
Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. Pajor Enikő. Kecskemét, 1994. (*Bodrits István*) 114
Le Glaneur et Mélanges. Répertoire des années 1963–1995. Athenes, 1995. (*Hopp Lajos*) 466
Lenau-kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban. Katalógus. Bp. 1995. (*Fried István*) 465
Ojtozi Eszter: A Debreceni Egyetemi Könyvtár 1651–1699 közötti külföldi könyvei és possessoraik. Debrecen, 1994. (*Soltész Zoltánné*) 464
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (*Monok István*) 117
Somorjai Ádám: A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Karának disszertációi (1863–1993). Bp. 1993. (*Kőhegyi Mihály*) 209
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Szerk. H. Takács Marianna. Bp. 1994. MTA Könyvtára. (*Knapp Éva*) 111
Szabó Miklós – Tonk Sándor: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700. Szeged, 1992. (*Bartók István*) 205
The Seventeenth-Century Orange-Nassau Library. Utrecht, 1993. (*Monok István*) 210

NÉVMUTATÓ

Aba Sámuel (magyar király) 100, 218
Abednago (bibliai ifjú) 112
Abraham a Sancta Clara 115–117
Ács Mihály 343
Adams, Alison 145
Adams, H[erbert] M[ayow] 298
Adelbulner, Joh. Ernst. 320–321
Adolf, Nassaui 20
Adversi, Aldo 125
Ady Endre 442
Aeneas de Folconibus 125
Aeneas Sylvius, Piccolomini 223
Agnet, Ján 138–139, 203
Ágoston, Szent 70, 172–173
Alajos, Szent (Gonzaga) 155
Albategnius 84
Albert (magyar király) 100
Albicus doctor 5–6
Albubater 84–85
Aldus-nyomda 200
Alesius, Dionysius 295
Alessandri, Felice 36
Alfraganus 84–85
Álmos (vezér) 100
Álmos herceg 218
Alsted, Johann Heinrich 312, 314, 356
Altemps, Giovanni Angelo 228
Althoff, Gerd 468
Alting, Jacobus 312
Alvarus 353
Alvinci Péter 352–355, 358
Amália (solms-i) 210
Ambrogio Traversari Camaldulensis 5
Ambrus, Szent 71
Ambrus István 440
András, I. (magyar király) 100
András, II. (magyar király) 100
András, III. (magyar király) 100, 218
Andrássy György 113
Andrássy István 434
Andrássy Manó 268
Andreas de Barbatia 125
Andrezel, de 341
Andronicus Tranquillus Dalmata 76
Angelita, Giovanni Francesco 234
Angelita, Vanne 235
Angyal D. 337
Angyal Endre 322
Ankwitz von Kleehoven, Hans 214
Anna, Jagello (magyar királyné) 76, 221
Anselm, Szent 172
Antoninus, Florentinus 70, 74
Antal, Szent (Remete) 165–166
Antonius de Butrio 127–128
Antonius, Corsetus 125
Antonius Franciscus de Doctoribus 125
Antonius, Minuccius 8
Ányos Pál 239, 241–242
Apáczai Csere János 206, 433
Apollinaire 448
Apor Péter 48
Apostolopoulos, Dimitris 467
Apponyi György 208
Apponyi Sándor 464
Apró István 230–231, 233
Apuleius 355
Aragon, Louis 448
Aranka György 39, 374–415
Arany János 444
Archadius 166, 169
Arisztotelész 94
Ármósné Kiss Alice 347
Árpád (fejedelem) 100
Árpádfi Geiza 267
Arrianus 9
Artinger Imre 284

Asbóth Oszkár 288
Assmann, Aleida 116
Assopios, Constantin 467
Atádi Vilmos 267
Atanasov, P. 295
Attavante degli Attavanti 198
Attila (hun király) 100
Auer, Gisela 297
Aurispa 7
Aventinus 6
Ayrenhoff, Cornelius Hermann 28

Baán István 108
Babo, Josef Marius von 27
Bachaumont, Luis Petit de 397
Bacon, Francis 464
Badia, Gilbert 54
Badics Ferenc 94
Bak, Izrael 317
Bakonyi Géza 206
Balassa 271
Balassa Pál 161
Balassi Bálint 113–114, 169–172
Balázs Béla 56
Balázs Katalin 425
Balázs Mihály 87
Bálent, Boris 296, 301
Balhorn, Johann 292
Ballagi Aladár 217, 337, 465
Ballagi Mór 287, 317
Ballmann (Bolmann) János Mihály 393
Bállyogi Hégen Szénás Rebeka 91
Bálint, Szent 23
Balogh Sándor 277
Bán Imre 143
Bánffy György 376–377
Bánffy János 270
Bánffy Terézia 396, 405
Bánics Domonkos 160
Bánki Ida 424–425
Bárány György l. Szeniczei Bárány György
Bárány Péter 247
Barclay, John 147, 158
Barcsay Ábrahám 239, 241–242
Barkóczy Ferenc 178
Barlay Ö. Szabolcs 85
Barner, Wilfried 355
Barnett, J. H. 238
Báróczi Sándor 239, 241–242
Baróti Szabó Dávid 239, 241–242
Barta Gábor 231
Bartenstein, Johann Christoph 465
Bártfai Szabó László 434
Barth, Johann Conrad 150
Bárth János 115
Bartha Lajos ifj. 290
Bartholinus, Casparus 434
Bartholomaeus Bellencinis 125
Bartholomaeus Croatinus de Modrussia l. Modrusi Bertalan
Bartal A. 164
Bartók István 205–206, 349–360
Bartolus de Squarcialupis de Plumbio 5, 7
Barton, Edwart 110
Bartoniek Emma 8, 216
Bartsch, Zacharias 308
Bataille 448
Batári Gyula 344–345
Bath, Michael 144
Báthori-család 299
Báthori András (erdélyi fejedelem) 85–87
Báthori István (erdélyi fejedelem) 295
Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 85–86, 110, 299
Batizfalvi 100
Batsányi János 101, 143, 177–179, 239–242, 336
Al-Battani, Muhammad ibn Jabir l. Albategnius
Batteux, Charles 178, 189
Batthyány-család 311
Batthyany Boldizsár 303
Batthyany József 377, 379–380, 465
Bauch Gusztáv 107
Baudius, Domenicus 173
Bauer, Otto 61, 64
Baum, Vicki 52, 55–56, 62, 64
Baumgarten, Alexander Gottlieb 76, 86, 189
Baumgartner, Sándor 467
Beatrix (magyar királyné) 199, 223, 231
Bacanus, Martinus 172
Bechon, Louis 342
Bechtel, Guy 211–212
Becker, Felix 432
Beckers 394, 404
Bebek Ferenc 208
Bedy Vince 121
Békefi Remig 69, 119

Bél Károly András 160
Bél Mátyás 93, 101, 202, 345
Béla, I. (magyar király) 100
Béla, II. (magyar király) 100
Béla, III. (magyar király) 100
Béla, IV. (magyar király) 100
Belák, Blažej 201
Beleznai Miklósné l. Podmaniczky Anna Mária
Belin, François 342
Belitska Scholz Hedvig 441
Bellágh Rózsa 90–94
Bellarminus, Robertus 174
Belleforest, François de 215
Bellorusso, Tommaso 121
Benda Kálmán 15, 20, 281, 337
Bendictus, Capra 125
Benedictus de Pileo (Pegli) 5
Benyák Bernát 331, 333
Bényei Miklós 344–345
Benyóczki György 406
Benzing, Josef 21, 308, 465
Beöthyné Kozocsa Ildikó 68–76
Beránek, Karel 318
Bercsényi László 341
Beregfy Károly 195
Berényi Zsigmond 465
Bergopzoom, Joh. Bapt. 32–33, 36
Berkovits Ilona 10, 71, 199
Berlász Jenő 135, 435
Bernard, G. 436
Bernardus Parmensis de Botone 127
Bernardus de Landriano 125
Bernát, Szent 172
Bernát, Perugiai 198
Bernáth Aurél 284
Bernhard, Georg 51
Bernutz, Andreas 134
Bernutz, Gregor 134
Bertrand, Jean 342
Berzeviczy Gergely 161, 375, 378, 402, 406, 442
Berzeviczky Albert 439
Berzsenyi Dániel 239, 241–242
Bessel, Gottfried von 176
Bessenyei György 239, 241–242, 326, 336, 441
Bethlen Ádámné l. Gyulai Katalin
Bethlen Ádámné 401, 403–404
Bethlen Borbála 393
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 92, 361–362
Bethlen Gergely 377–378, 381, 400–401, 404
Bethlen Karolin 385, 400
Bethlen Kata 378
Bethlen László 377, 371, 385, 391, 402, 407, 413, 415
Bethlen Miklós 48, 432–433
Bethlen Pál 402
Bethlen Sándorné l. Bethlen Karolin
Betz, Albrecht 52, 54, 61
Bezzel, Irmgard 82
Bianca, Sforza 199
Biasi, Pierre-Marc de 449–450
Biberger, Johann Ulrich 148
Bibó István 438
Bienstock, Gregor 61–64
Bigelmair, A. 176
Bilkei István 13
Binder, Johann Philipp 148
Bindseil, H-E. 108
Binet 156
Birck Edit 336
Birckmann, I. 139
Bíró Ferenc 143, 238
Bittner-Thurzó Jozefa 263
Blaschke, Monika 106
Blazovich László 216
Blume, Friedrich 33
Blücher, Gebhard 293
Blühm, Elger 103–104
Bocatius, Elisabeth 428
Bocatius János 427–431
Bockelkamp, Marianne 447
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 444
Bod Péter 89–90, 90–93, 150, 169, 295
Bodnár István 65
Bodrits István 114–115
Bogáti Fazekas Miklós 302
Bogel, Else 104
Bohatta, Hans 289
Boie, Bernhild 446
Bologna Romano, Luigi 31
Boner, Hieronymus 215, 217
Bonfini, Antonio 213–237
Bonfini Máté 230
Bónis György 119, 121–122
Boockmann, H. 126
Bor Kálmán 319–322

Borbála (magyar királyné) 4
Borbély Szilárd 184–190
Born, Fredericus Gottlieb 188
Bornemissza András 365
Bornemisza Péter 170–171, 296–297
Boross Klára 76
Boross Mihály 264–265, 267–268, 270
Borovszky Samu 434
Borsa Gedeon 287–304, 307, 310, 321, 370, 427, 432, 437
Borzsák István 337
Bothar, M. F. 303
Bounaert, Claeys 106
Böhm Vilmos 284–285
Bökényi János 328–331
Böle Antal l. Szily Böle Antal
Böning, Holger 105
Böthi Imre 383
Bracelli, Giacomo 215
Bracciolini, Poggio 5
Brachfeld, Siegfried 195
Brandi, Karl 20
Brassicanus, A. J. 199
Braun Soma 65
Bredel, Willi 55
Brednich, Rolf Wilhelm 155
Brenner Domokos 340
Brenner Márton 215–216, 218–221
Brentano, Bernard von 53
Breuer, Dieter 116
Bringéus, Nils-Arvid 155
Brinkman, Herman 211
Brisits Frigyes 156
Brodarics István 217
Browne, Edward 111
Brömel 27–28
Brunner, Andreas 147
Bruno, Thomas 108
Brunswick Teréz 260, 463
Brutus János Mihály 135
Brühl, Friedrich Alois 34
Bubenka Jónás 445
Bučar, Franjo 217
Buchberger, Michael 175–176
Buchwald Pelcowa, Paulina 143
Buck, August 143
Bucsánszky Alajos 266, 269
Bucsay Mihály 312, 318
Buda (fejedelem) 100
Budai Ferenc 187
Budai Juncker János 121
Buday György 424
Bulko, Grigorij 321
Bulla, Franz Heinrich 30–32, 35–36
Burbury, John 110–111
Burny, Jeannine 203
Busa Margit 26, 332
Busbequius, Augerius Gislenius 433
Buxdorfius, Johannes (senior) 175
Buxdorfius, Johannes (junior) 175
Büky Béla 295–296

Cacarelly 33
Caesar, Julius 287–288
Caffarelli, Prospero 234
Calepinus, Ambrosius 298, 301
Călin (nyomdász) 293–294
Calixtus Iacobi de Amadeis 125
Callu, Florence 446
Čambálová, Daniela 203
Camerarius, Joachim 82, 84–85
Campe, Joachim Heinrich 94
Canisius, Petrua 174
Čaplovič, Ján 201, 293, 296–297, 302–303, 364–365, 370, 372
Čaplovič, Vavrinec 202
Caprioli, Severino 125
Carbonnier, J. B. 339
Carême, Maurice 203–204
Carlgrisz 285
Carmilly [-Weiberger.], Moshe 318
Cassiadus mester 199
Castelli, Ignaz Franz 28
Cavell, Richard 144
Celada, Didacus 175
Cervicornus, Eucharius 85
Chalons, René de 210
Chardin, Jean 464
Chaulieu, L'Abbé Guillaume de 397
Chemnitz, Boguslaus Philippus 435
Chicaneau de Neuville, D.-P. 341
Chishull, Edward 111
Chodowiecki 27
Chorus 33
Chownitz, Julian 443
Chronegk 36
Chudy, Joseph 31–32
Čičaj, Viliam 203
Cicero, Marcus Tullius 200, 212
Cieco, M. Fl. 5

Cincius, Romanus 5
Claes, Franz 299, 301
Claudius (római császár) 190
Clement, Simon 111
Clichtoveus 200
Clusius, Carolus 303
Cocceianus, Dio Cassius 433
Cochem, Martin von 116
Colomerius, Paulus 108
Comenius, Johannes Amos 143
Comestor, Petrus 12
Contarenus, Iohannes 6
Coresi (nyomdász) 294–295
Coriarius, Georgius 5
Corrarius 6
Corsetus, Antonius 125
Corvin János 199, 214, 223
Cosmas Pragensis 223
Cosmerovius-nyomda 371
Coulon, G. 315
Courts Mahler 419
Cox, Richard 118
Crato, Johannes 107
Cromerus, Martinus 85
Cronin 419
Culmann, Leonhard 349–351
Čurlejová, Anna 202
Cuspinianus, Johannes 214, 215, 220, 225, 227
Cytowska, Maria 76
Czakó Elemér 174, 362, 434, 438
Czékli Béla 225
Czibula Katalin 25–37, 206–207
Czillei Borbália (l. Borbála királyné)
Czindery László 177
Czinkotszky Jenő 283
Czövek István 348
Czuczor Gergely 268
Czuppon, Georgius 317
Czvittinger Dávid 101

Csáky Albin 444
Csáky Ferenc 394
Csáky Imre 161
Csáky István 143, 343
Csáky József 323, 325
Csáky Mihály 225
Csaplovics János 442
Csapóné Maróczy Albertina 348
Csapodi Csaba 1–14, 71, 76–85, 164, 197–200, 230, 232, 343
Csapodiné Gárdonyi Klára 4, 10, 14, 164, 197, 199, 230, 232
Csáthy György 323, 325
Csatkai Endre 191
Csekey István 288
Csekó Gábor 439
Cselényi István Gábor 346
Csendes, Peter 305
Csengeri Ferenc 416–426
Csepeli Benedek 121
Csepregi T. Ferenc 314
Csepregi Zoltán 87–90
Cserei Mihály 48
Cserey Farkas 383
Csetri Lajos 238
Csikós Zsuzsanna 463
Csobán Endre 436
Csóka Gáspár 337
Csókás László 238–246
Csokonai Vitéz Mihály 184–190, 239–242, 268, 271, 331
Csonka Ferenc 427–428, 431
Csontosi János 8, 68, 199
Csontváry Kosztka Tivadar 284
Csorba Sándor 184–185
Csulai Móré Fülöp 200
Csulyak István l. Miskolczi Csulyak István
Csuri Károly 143

Daly, Peter M. 144–145
Damjanovics Judit 109
Damosily, Antoine 342
Dán Róbert 312, 318
Dante Alighieri 5, 8, 13, 439
Dantiscus de Curiis, Johannes l. Dantyszek, Jan
Dantyszek, Jan 76–87
D'Ascisi, Cesare Galeotti 235
Dayka Gábor 239, 241–242
Dávid (bibliai) 169
Dávid Antal 463
Dávid Ferenc 292
Debray-Genette, Raymonde 449
Debreceni Mező János l. Debretzeni Campens János
Debreczeni Attila 178–183, 185, 189
Debreczeni Ember Pál 294

Debretzeni Campens János 353–358
Decker, Georg 51
Decker, Viliam 203
Décsényi Gyula 218, 226
Decsy Sámuel 322–326
Dedek Crescenc Lajos 69–70
Degabriel 34
Dékány András 424
Demény Lajos 294–295
Demeter Júlia 326–335
Démosthenész 215
Derekay György 156
Déri Balázs 337
Derkovits Gyula 284
Dernschwam, Johann 135
Déry Tibor 56, 65
Descartes, René Renatus Cartesius 158, 464
Desfontaines abbé 341
Desseffy József 375–376
Dessewffy József 253, 434–435, 465
Deutsch Béla 423
Deutsch, H. 317
De Vocht, Henri 106
Dezsényi Béla 26, 322
Dézsi Lajos 171, 302, 310–311, 427
Diderot, Denis 446
Dienes Sámuel 323, 325
Dietell, Franz Ambros 148
Dietenschamer 113
Dietrich (szász gróf) 468
Dietrich von Niem 8
Dietrich, Veit 22
Dimler, G. Richard 144, 148–149
Diogenes Laertius 434
Dionysius Carthusianus [Leevis Dionysius de Rickel] 433–434
Dittersdorf, Ditters von 30, 36
Doby Antal 271
Dóczy András 138
Dóczy István 138
Dóczy Miklós 138
Doleviczényi Pál 203
Dolinay Gyula 97, 100
Doll és Schwaiger (könyvkereskedők) 203
Domby Márton 189
Donatus 349–352
Dormándi László 57–58, 62–65
Dosa Karolina l. Jezése Dosa Karolina
Döblin, Alfred 55
Döderlein (Doederlinus), Johann Alexander 320–322
Döbrentei Gábor 444
Dörnyei Sándor 306, 371, 464
Draudius, Georgius 301
Drexel, Jeremias 146–147, 150
Drüll, Dagmar 433
Dryander, Joannes 83–85
Dualszky János 135, 138
Du Cange, Charles 124, 164
Duchemin, M. 342
Dudith András 107–108
Dudlig, Christoph 202
Du Gard, R. M. 420
Dugonics András 239, 241–242, 326
Dupuys, Jacques 298
Durstmüller, Anton 308
Dümmerth Dezső 81, 86

Ebendorfer de Hasselbach, Thomas 5–6
Eckhardt Sándor 114, 176, 178
Ecker, Juraj 202
Eckertshausen, Karl von 187–188
Ecsedy Judit, V. 87, 172, 296–297, 299, 301–302, 321, 361–373
Egri Lukács 293–294
Egry Gábor 207–209
Egry József 284
Egyed, Szent 201
Ehrenburg, Ilja 195
Eichmann, Johannes l. Dryander, Johannes
Einstein, Albert 61
Eisenberg, Petrus 161
Eitner, Robert 33
Eitzenberg Ferenc Antal 26
Emich Gusztáv 270
Endter-család 321
Endter, Martin 321
Endter, Wolfgang Moritz 320–321
Engel, Chr. v. 224, 228
Engel Keresztély János 398–399
Engel Pál 197–198
Engelbert (Nassaui) 210
Engelmann, Gerhard 288
Engelsing, Rolf 104
Engstler, Josephus M. 317
Enyedi György 350–352, 355, 358
Enyedi Sándor 374–415
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 308, 436

Erath, Augustinus 175–176
Erdélyi János 243, 268
Erdélyi Pál 94
Erdmannsdorf (nagykövet) 52
Erdő Péter 119–130, 209
Erdődy 36
Erdődy Lajos 94
Erdős Renée 419
Erlinger von Attensheim, Martinus 5, 7, 9
Ernst Lajos 343
Erzsébet, I. (angol királynő) 110
Eschenburg, Johann Joachim 189–190
Esterházy-család 135, 137, 140, 396, 405
Esterházy Anna 136
Esterházy Dániel 136
Esterházy Farkas 136–137
Esterházy Ferenc 134, 136
Esterházy Ferenc, ifj. 136
Esterházy Gábor 136
Esterházy István 136
Esterházy János 135–136
Esterházy Józsefné l. Zierotin Terézia
Esterházy József 433
Esterházy Magdolna 136
Esterházy Miklós 33, 135–138
Esterházy Pál 112, 136–137, 152, 160
Esterházy Tamás 136
Esterházy Zsófia l. Révay Mártonné
Esterházy János 135
Eybl, Franz M. 115–117

Faber, Johannes 308, 310
Fabiny Tibor 143
Fábri Anna 238
Fabricius János 308–310
Fabriczy Sámuel 445
Fabritius, Paul 22
Fábry Gergely 90
Fábry Zoltán 442
Fähler, Eberhard 151
Fajardo, Diego Saavedra 147, 150, 155, 158–159
Fallenbüchl Zoltán 207–209
Faludi 47
Faragó Éva 463–464
Farbaky Péter 145
Al-Farghani, Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir l. Alfraganus
Farkas Gábor 76–87, 135, 137
Farkas Imre 303
Farkas Zoltán 284
Favre, Léopold 124
Fáy András 94–97, 254–260
Fáy Barnabás 383
Fáy Zoltán 463
Fazakas József 365, 371
Fazekas Mihály 239–242
Fazekas Miklós l. Bogáti Fazekas Miklós
Fedák Sári 196
Fehér Katalin 94–97, 247–263
Fehérpataki László 438
Fehrenbach, Robert J. 117–118
Féja Géza 420, 424
Fejérváry József 421
Fekete Csaba 87–88, 184
Fekete János (galánthai) 239, 241–242, 270, 374–415
Felber, Antonius Josephus de 174
Feldmann, Leopold 28
Feledi Eustachius 208
Felletár Béla 425
Fénelon, François 94
Fényes Elek 268
Fenyő István 238, 243, 284
Fenyő László 51, 65
Ferdinánd, I. (magyar király) 100
Ferdinánd, II. (magyar király) 100, 153, 218
Ferdinánd, III. (magyar király) 100
Ferdinánd, IV. (magyar király) 100, 372
Ferdinánd, V. (magyar király) 100
Ferenc, Szent (Assisi) 173
Ferenc főherceg 31, 35
Ferenc, I. (magyar király) 100, 177–178, 322, 376
Ferenc József, I. (magyar király) 100
Ferenc, Aragóniai 234
Ferenc, I. (francia király) 20
Ferenc, Lotharingiai, III. 160
Ferenc, IV. (estei modenai nagyherceg) 438
Ferenczi László 203–204
Ferenczy Károly 284
Ferenczffy Lőrinc 235, 367
Ferenczffy-nyomda 364, 367–370, 373
Ferincz István 109
Ferrarius, Sigismundus 175
Ferrerius, Zaccarias 125
Fessler, A. 314, 316
Festetics György 38, 49, 192

Feyerabend, Sigmund 217
Feuchtwanger, Lion 52–53, 55, 62–63, 65
Filelfo, Franceso 5
Filiczki János 169
Finály Henrik 435
Fink, Georg 51, 62
Fischer, Johann 428
Fitz József 287
Flamm Jakab 271
Flaubert, Gustave 447, 449
Flavius, Josephus 138–140
Flórián Kata 31–32
Fodor Béla 463
Fodor Adrienne 164
Fógel József 5, 7–8, 218, 220, 224
Fonalka Mária 347–348
Font Márta 347
Font Zsuzsa 137, 170, 206, 311
Forets, Louis-René des 448
Forgách Zsigmond Ádám 135
Forgács Zsigmond János 208
Forgács Zsigmond Miklós 208
Forgách Ferenc 218, 225, 361–362
Forró Pál l. Háportoni Forró Pál
Földes Jolán 56
Földesi Ferenc 146
Földi János 178, 239–242, 244
(föld-VÁRI) 108–109, 345–348
Földvári Sándor 108, 348, 450
Fracken, David 306
Fraknói Vilmos 5, 68, 121, 137, 288
Franciscus Barbarus 5
Franciscus de Zabarella 123, 125
Francke, Gotthilf August 88
Frangepán Gergely 214, 216, 220
Frank, Leonhard 53, 65
Franzelius, Lucas 435
Franzius, Wolfgangus 435
Fresnoy, Nicolas Lenglet Du 435
Freytag, Gustav 184
Fricsy Ádám 87
Fried István 441–445, 465–466
Frieder, Birzele 466
Friese, Paul 217
Frigyes Henrik (Orániai) 210–211
Frigyes, II., Nagy (porosz király) 189, 211, 391, 401
Frigyes Vilmos, I. (porosz király) 189, 211
Frigyes, II. (német császár) 19
Frigyes, III. (német-római császár) 4, 8, 12, 18, 20, 235
Frisi, Beccariae di 467
Fugger, Wolfgang 22
Fust 211–212
Fux (Fuchs) Sámuel 445
Fülep Katalin 218, 220, 224, 226
Fülöp (hesseni tartományi gróf) 20
Fülöp (Orániai) 210
Fülöp Géza 238
Fürst, Julius 316, 319
Füssli, Johann Rudolf 148
Füves Ödön 467
Fyner, Konrad 288

Gaál György 444
Gábor Andor 56
Gachot, François 284
Gál György 170, 311
Gál Zoltán 115
Galántai Erzsébet, Sz. 216
Galavics Géza 85, 143
Galeotto, Manfredi 199
Galli Katalin 371, 373
Gallina, Annamaria 301
Gálos Rezső 178–180, 182
Galyasi Miklós 423
Garai 18
Garay János 257
Garas István 330
García y Garca, Antonio 125
Gárdonyi Albert 26, 362, 364–365
Garzó Imre 417
Gazaniga, Giuseppe 36
Gebhardt, Bruno 20
Gebhardt, Hartwig 103, 106
Géfin Gyula 174, 190
Gemusäus testvérek 131
Genzfleisch, Johann l. Gutenberg Johann
Geoffroy, René 51–67
Geréb Mátyás 231
Gerevich Tibor 438
Gerevich Tivadar 440
Gergely, IX. (pápa) 70, 123–127, 129
Gergely Janka 65
Gergely Rezső 169
Gerhard, Johannes 146–147, 150, 157
Gerics József 119
Germain, J. 342
Gerson, Johannes 5

Gerszi Teréz 100
Gesenius, Wilhelm 317
Gessner, S. 467
Geulen, Hans 144
Geyßler, Valentin 15–24
Géza (fejedelem) 100
Géza, I. (magyar király) 100
Géza, II. (magyar király) 100
Gherardo, Monte di 199
Gindl, Jozef 202
Giovanni, Monte di 199
Giovio, Paolo 432
Girtanner, Christoph G. 185–186, 188
Glaeser, Ernst 57, 62
Glatz, Jakob 444
Gleixner 29
Glosíková, Viera 441–445
Glower, Thomas 110
Godra, Michal 203
Goede, Henning 293
Goethe, Johann Wolfgang 446
Goldastus Melchior 176
Goldberger Rudolf 417–418
Goldziher Ignácz 312
Gonda József 420
Goriupp Alisz 322
Gosztonyi János 200
Gothofredus, Dionysius 139
Gottlieb, Melch (Minor) 88
Gottlieb, Theodor 68
Gozzi, Carlo 28
Gömöri György 110–111
Görög Demeter 38–40
Graff, Theodor 305
Graevius, Georgius 235
Gratianus 47
Gratz Moritz 445
Grejkov 282
Grésillon, Almuth 448
Griff, Mason 238
Grimm, Jacob 292
Grimm, Wilhelm 292
Grits Pál 271
Grosez, Jean Estienne 147
Grossmann Benedek 418
Grossmann, Stefan 27–28
Grotius, Hugó 464
Grundmann, Herbert 20
Gründer-féle nyomda 372
Guerin, Hyppolite-Louis 339
Gugitz, Gustav 35
Guichenon, Samuel 435
Guido de Columna 3, 7
Guillin, Pierre 341
Guinisius, Vincentius 173
Guinterius, Joannes Andernacus 435
Gukovskij, M. A. 228
Gulácsy Irén 419
Guldinbeck, Bartholomaeus 287
Gulyás József 353–354
Gulyás Pál 68, 135, 143, 362, 436
Gumpert, Martin 63
Gutenberg, Johann 15, 19, 190, 211–212, 304
Gutgesell, David 302, 304
Gutheil Jenő 119
Gutiérrez, Andrés 120
Guttovieni, Joannes 370
Günószebesz (= Asszonytisztelő) álnév 353
Gvadányi József 239, 241–242

Gyalogi János 148, 161
Gyalui Torda Zsigmond 218
Gyöngyösi István 47
Gyöngyösi Gergely 290
Gyöngyösi Pál 315
György Aladár 435
Győri Judit 56
Gyulai Katalin 398

Haan Lajos 89
Haan, Ludevit 303
Habe, Hans 62
Haberkamm, Klaus 144
Hadnagy Bálint 164–169
Haebler, Konrad 133–134
Haeften, Benedict 146–147, 150, 157
Hagelweide, Gert 102
Haiman György 170, 290, 314, 316, 373
Hain, Ludwig 128, 233
Hajdu Géza 420
Hajdú Tibor 59
Hajnal Jenő 65
Hajnal Mátyás 143, 150, 155–156
Hajnóczy József 179
Halfmann, Horst 53
Haller Antal 178
Haller István 438
Haller Zsigmond 385, 391, 413
Halma, H. 314–315

Háló Kovács (álnév) 329
Hamuljak, Martin 202
Han, Balthasar 131
Hankiss János 465
Hantos Elemér 196
Háportoni Forró György 87
Háportoni Forró Pál 80, 86–87
Hargittay Emil 143
Harmath Lujza 249
Harms, Wolfgang 143–144
Harper, Anthony J. 145
Harsányi István 92
Haskó Jakab 138–139
Hassinger, Hugo 288
Hatvani István 465
Hatvany Lajos báró 56
Hauser, Arnold 238
Hauser, Johann 297
Havass Rezső 291
Háy Gyula 56
Hay, Louis 446–447
Hay Romanus 173
Haydn, Joseph 36, 405
Hebenstreit Ferenc 194
Heckenast Gusztáv 268, 270
Heckscher, William S. 150
Hegedüs Ferenc 50, 191, 194
Hégen Szénás Rebeka l. Bállyogi Hégen Szénás Rebeka
Heimlich, István 318
Heine, Heinrich 448–449
Heiden, Konrad 56
Heinsius, Wilhelm 185, 187–188
Hellebrant Árpád 306, 371
Hellenbach János 139
Heller, Johann 22
Hellesfenit, Paulus 369
Hellmann, Gustav 296
Helmeczy Mihály 463
Helmhard Hohberg, Wolfgang 464
Heltai nyomda 299–300, 302
Heltai Gáspár 213, 217, 220, 292, 308, 354
Heltai János 358
Helwig, Hellmuth 68
Hémery d' (felügyelő) 341
Hemlin, Erik 284
Henckel, Johannes 107
Henisch, Georgius 306
Henkel, Arthur 142
Henricus, Buscoducensis 108
Henricus de Segusio (Hostiensis) 126
Henrik, I. (német király) 468
Henrik, II. (német király) 468
Henrik (Nassaui) 210
Henrik, VIII. (angol király) 110
Hensel, J. D. 28
Heptner János György 26
Herberstein, Johann Seyfried von 436
Herczeg János 94
Herczeg Mária 93
Herder, Johann Gottfried 189
Herepei János 437
Hermann, H. J. 7
Hermogenész 216
Herner János 85, 135, 137, 170, 311
Héródianosz 215
Herold, Johannes 218, 220
Hervay Ferenc 165, 304, 427
Hess András 287, 291
Hess, Günter 116
Hessus, Helius Eobanus 85–86
Heténvi János 256–257
Héthegyi Erzsébet 263
Hevenesi Gábor 148, 150, 155, 159, 161
Hiebner, Izrael 148
Hieronymus Balbus 121
Hieronymus Vietor 292
Hilarion 165
Hilliger, Joh. Wilh. 316
Hindy-család 343
Hindy Árpád 49, 343
Hindy Iván 343
Hinko, Josef 195
Hintz, Fried. 148, 151
Hippolitus a Lapide [= Chemnitz, Boguslaus Philippus] 435
Hirschfeld 28
Hitler, Adolf 51, 56, 59–60, 62, 195
Hnatyuk, Volodimir 346
Hochschild, Georg 303
Hodinka Antal 321, 345–348
Hoegner, Wilhelm 51
Hoffer Endre S. 92
Hoffgreff-féle műhely 292
Hoffhalter, Raphael 305
Hoffmann Edit 4, 7–10, 71, 131, 164, 226, 284
Hoffmann Mária 377
Hoffmann, S. F. W. 131
Hofmann, Dietrich 143

Hogarth 393
Holanová, Emília 203
Holbach, Paul Henry Dietrich 187
Holko Mátyás 253
Holl Béla 143, 156, 235, 304, 306–307, 349, 362, 364, 367–369
Hollitscher, Arthur 55
Hollós Attila 346
Holofernes (bibliai) 113
Hóman Bálint 20, 240, 289
Homann, Holger 143
Homberger, Jeremias 297, 428
Homérosz 243
Hompesch Károly 404
Honorius 166, 169
Honrat, Bartholomaeus (Honorat, Barthélémy) 298
Honterus, Johannes 206, 288, 290
Hoop, Froukje de 319
Hopp Lajos 38–50, 192–194, 207, 336–343, 466–467
Horányi Elek 89, 92, 295
Horányi Mátyás 27, 31, 33
Horatius, Quintus Flaccus 171, 355
Horgosi Ödön 109
Horler, Stanislav 203
Hornyák Mária 463
Hornyánszky Aladár 317
Horthy Miklós 54, 56, 59, 64–66, 196
Horvát István 179, 239, 241–242
Horváth Ádám 178, 180–183, 244–245
Horváth Iván 143, 170, 311
Horváth István, B. 115
Horváth János 114, 238
Horváth J. József 436–438
Horváth, Ödön von 56
Horváth, Pavel 202
Horváth Szilveszterné 336
Horváth Zoltán 57, 65
Horváthné Kovács Margit 336
Hosius, Stanislaus 85, 87
Howard-család 110
Howard, Henry 110
Höfer, Josef 23
Hölderlin, Johann Friedrich 448
Höpel, Ingrid 144–145
Hrabár János 265
Hubay Ilona 19, 22
Hubay Jenő 442
Hubay Miklós 280–281
Hubert Gabriella, H. 169–172, 310–312
Hugo, Hermann 146–147
Hunfalvy János 266
Hunger Henrik János 224
Hunnius, Aegidius 137
Hunyadi János 18
Hunyadi József 68
Hunyadi László 18
Husung, Max Joseph 133
Huszár Gál 171, 292, 296
Huszár Sándor B. 39
Huszti György 314–315
Huxley, J. S. 424
Huygens, Constantijn 210–211
Hübsch 36
Hviezdoslav 442

Iacobus Anelli de, Bottis 125
Ibafalvi Tamás 123
Ignác, Szent (Loyolai) 147, 155–156, 370
Illésházy István 136–138
Illésházy Istvánné 137
Illésházy Tamás 136
Illésházy Zsófia 135–136
Illyés Gyula 424
Imre (magyar király) 100
Inántsy Pap Ferencné 348
Ince, VIII. (pápa) 231, 233
Inczédi József 157
Indali György 463
Institóris Mihály l. Mossótzy Institóris Mihály
Ioannes Eusebius, Nierembergius 173
Ipolyi Arnold 135
Ipolykéri Kéry János 136
Isocrates 131–141
Issekutz Béla 279
István, I., Szent (magyar király) 4, 98, 100, 468
István, II. (magyar király) 100
István, III. (magyar király) 100, 218
István, IV. (magyar ellenkirály) 100
István, V. (magyar király) 100
Istvánffi Gyula 303
Iványi Béla 85, 218, 224, 362, 364–365
Ivul, Gabriel 365

Jacobus, Bergomensis 165–166
Jacobus de Voragine 4, 7
Jäger, Joseph 148

Jäger Nádor 417
Jakabfalvy András 250
Jakabffy Imre 115
Jakó Klára 81
Jakubovich Emil 213, 218, 224
Janáky Gyula 424
Janka György 450
Janko, Július 318
Jankovich Miklós 88, 90, 287, 295
János, Szent (apostol) 170
János, Szent (Keresztelő) 437
János Albert 223
János Frigyes (a Nagylelkű) szász választófejedelem 20, 133–134
János, Öreg (Órániai) 211
János scriptor 225–226, 228
János, Zápolya (magyar király) 76, 100
Jankovics Jenő 421
Janus Pannonius 14, 200, 355
Jarabek, Johannes 305
Jaschik Álmos 68
Jayne, Sears 117
Jefrém (ószövetségi) 109
Jelinek-nyomda 202
Jenei Márton 157
Jeromos, Szent 164–166, 169, 349
Jessen, Hans 104
Jezése (Dosa) Karolina 169
Joecher, Christian Gottlieb 176
Johannes (Nassaui) 210–211
Johannes, Aurispa 5
Johannes de Serravalle 8
Johannes T. scriptor 228
Johannes archiepiscopus, Tarentinus 5
Jókai Mór 268, 444
Jóny, Theodor 203
Joó Miklós l. Técsi Joó Miklós
Jósika Miklós 48, 268
József, Szent (Kalazanci) 172
József, I. (magyar király) 100
József, II. (magyar király) 25, 32, 35–36, 91, 99–100, 176, 180, 191, 465
József Attila 423
Jöcher, Cristian Gottlieb 84, 217, 320
Jöns, Dietrich Walter 144
Juan de Austria 153
Judex (= Richter), Matthäus 428
Judith (bibliai) 113
Juhász László 218
Julow Viktor 238, 241
Juncker János l. Budai Juncker János
Jurić, Šime 293
Justinusz 215

Kacziba Ágnes 108
Kádár Jolán 27, 32–33, 35–36, 441
Kadoriza, Wolfgang Joseph 148
Käfer István 304, 319
Kafka, Franz 443, 448
Kállay 59
Kállay Ernő 284
Kállay Ferenc 184–186
Kállay István 347
Kállay Kálmán 317
Káldi György 372
Káldor Márton 421
Káldos János 350, 352
Kálmán, Könyves (magyar király) 98, 100, 218
Kálmáncsehi Sánta Márton 292
Kampania, Théophilos 467
Kant, Immanuel 94, 188–189
Kapetanakis, Leonardo 467
Kaposi Sámuel 316
Kapy Gábor 174
Karács Ferenc 248
Karacs Teréz 249, 257–258, 261–262
Karácson Imre 337
Karácson Sándor 336
Karácsonyi Ferenc 426
Kárász József 424
Karasszon Dezső 317
Karasszon István 319
Kardos Tibor 226
Kármán József 239, 241–242
Kármán József, id. 245
Kármán Mór 257
Károli Gáspár 90, 170
Károli gróf 394
Károly, II. (magyar király) 100
Károly, III. (magyar király) 100
Károly császár 47
Károly, Merész (burgundi herceg) 20
Károly, IV. (cseh király) 11
Károly, V. (német császár) 19–21, 76, 133–134, 235
Károly, VI. (német császár) 153
Károlyi Mihály, gróf 56
Károlyi Miklós 121
Károlyi Péter 108

Kassák Lajos 203
Kaszaniczki, Adamus 317
Kathona Géza 294, 296
Katona István 92
Katona József 188, 239, 241–242
Katsányi Sándor 463
Katona Tünde 135, 137
Katz, Richard 56
Kaus, Gina 64
Kaute, L. 144
Kazinczy Ferenc 176, 178–183, 188, 239–242, 244, 291
Kazinczy Gábor 179–183, 268
Kázmér, IV. (lengyel király) 228
Kecskeméti Gábor 143
Kefer 212
Keit 401
Kelecsényi Ákos 304
Kelemen, VII. (pápa) 235
Kelemen József 42
Kelemen László 34, 326
Kelényi Béla Ottó 28–29, 35, 463
Keller, Juliane 308
Kellerman 419
Kemény Antónia 400–401, 403, 405
Kemény János 48
Kemény Zsigmond 268
Kemp, Cornelia 144, 146
Kempelen Béla 174, 434
Kendeffy Elek 398
Kendeffy János 398, 401
Kendi Sándor 107
Kenessei Péter 94
Kent, Edward Dering of Sir 118
Kepler, Johannes 305
Kerekes 40
Kerényi Ferenc 326
Keresztesi József 90–94
Keresztesi Szabó Miklós 90
Keresztury Dezső 178, 284, 336
Kéri Pál 65
Kerlik, Peter 202
Kerpel Jenő 64–65
Kerr, Alfred 55
Kertbeny Károly 215
Kertész Károly 336
Kertész Lajos 423
Kerti Fábián 364
Kéry János l. Ipolykéri Kéry János
Keserű Bálint 85, 117, 131, 135, 138, 205
Kesler, Nicolaus 164
Kesten, Hermann 53
Keszler József 68
Keszthelyi László 173
Keveházi Katalin 135
Kézdi-Vásárhelyi Péter 356–358
Al-Kharashi, Abu Bakr ibn al-Khasil l. Albubater
Khevenhüller, Sigismund 160
Kibédi Varga Sándor 195
Kilian, Adam 177
Kilián (könyvkereskedő) 29
Kilián István 206–207
Kinizsi Pálné 200
Király Erzsébet 219
Király Péter 347–348
Kirchner, Joachim 85
Kis István l. Szegedi Kis István
Kis János 239, 241–242
Kisch, Egon Erwin 53, 55, 65
Kisfaludy Károly 268, 336, 441, 444, 463
Kisfaludy Sándor 239, 241–242, 444
Kiss Alice l. Ármósné Kiss Alice
Kiss Ferenc 196
Kiss István 343
Kiss Jenő 463–464
Kiss Kálmán 348
Kiss Károly 251–252
Kiss Lajos 416
Kiss Sámuel 253
Klaniczay Tibor 93, 114, 117, 143, 171
Klein Sámuel János 445
Kleist 448
Klesch Dániel 445
Klesch Kristóf 445
Kléz Jakab 300
Kliegl Tivadar 445
Klinda Mária 463–464
Klobusinszky-család 113
Klohammer Ferenc 173
Klopstock Róbert 443
Klöss, Jakob 302, 304
Kmita, Piotr 85
Knáisz Mihály 173
Knapp Éva 111–113, 142–163
Koberger, Anton 15
Koch, Erick l. Zala Imre
Kocsis Mihály 108
Kodolányi János 424
Koerber, Lenka von 54–55

Koestler, Arthur 56
Kókay György 25–26, 28–29, 35, 113–114, 176–178, 181, 184, 238, 243–244, 322–326, 336, 463–464
Kolauch Marianne Hedvig 169
Kolinovich, Gabriel 433
Kollányi Ferenc 174
Kollin Ferenc 53
Kolosvári P. Sámuel 315
Kolozsvári Sándor 288
Komáromi Csipkés György 316
Komáromy Lajos 94
Komjáthy Miklósné 319
Komlós nyomda 296
Komlovszki Tibor 143
Komoróczy Géza 317
Komorová, Klára 138–139
Kontor, Stephanus 152, 161
Kónyi János 239, 241–242
Kopernikusz (Kopernik Mikołaj) 252
Kopp, Ulrich 292
Koppány 218
Koptik Odo 143
Korda Anna 413
Koroknay Éva, Sz. 68–71, 76
Ko(rontaly), Si(gismund) 148
Korteweg, A. S. 210–211
Kósa János 28–29
Kosáry Domokos 238, 281
Kosáryné Réz Lola 419
Kossa Sámuel l. Magyary Kossa Sámuel
Kossuth Lajos 97
Kostyál István 49
Kotvan, Imrich 139, 201
Kotzebue, August 28
Kovachich Márton György 180
Kovács Erzsébet 418
Kovács Ilona 110–111, 337
Kovács János 308–310
Kovács József László, 143, 153–154
Kovács Sándor, V. 107
Kovács Tiborné 348
Kovács Zsuzsanna 307
Kováts József 175
Kozocsa Ildikó l. Beöthyné Kozocsa Ildikó
Kőhegyi Mihály 114–115, 209–210
Kölcsey Ferenc 115, 184–186, 266
Köpeczi Béla 143, 280, 337–343
Köpke, Rudolf 468
Körber, Lili 62
Körmendy Kinga 121, 123, 130
Körössy Ferenc 424
Köstlin, J. 89
Kőszegfalvi Ferenc 416–426
Kőszeghy Péter 86
Kövér János 265, 267
Krajcsovics Ferenc 341
Kratter 36
Krausen, Sibilla l. Küssel (Krausen) Sibilla
Kriebel, Johann 287–288
Kriehuber, Josef 100
Kristó Nagy István 423
Kriveczky Béla 347
Kromer, Marcin 85
Krug, W. T. 467
Kubinyi Ferenc 435
Kubinyi László 136
Kuchtová, Olga 202
Kuen, Michaele 23
Kulcsár Margit 218
Kulcsár Péter 213–237
Kultsár István 38–50, 191–195, 248–249, 343
Kultsárné Perger Anna 343
Kumpf 36
Kun Béláné l. Simkó Ibolya
Kunigunda (német királynő) 468
Kuntár Lajos 50, 190–195
Kuzmány, Karol 443
Kuzmík, Jozef 202–203
Kürti István 136
Küssel, Matthäus 148
Küssel (Krausen), Sibilla 148
Kyeser, C. 7
Kyriss, Ernst 68–69

Labarre, Albert 298–299, 301
La Chapelle Claude Emmanuel L'Huillier 397
Lackó Richard 202
Lackner Kristóf, 143, 148–149, 153–154
Láczai 329
Ladányi Sándor 136, 318–319
Laemarius, Guillielmus 301
Laffon 31
Lahoreau, Louis 342
Lajos, I., Nagy (magyar király) 69, 100
Lajos, II. (magyar király) 19, 100, 221

Lajos, XII. (francia király) 20
Lám Frigyes 445
Landeck-Pozza, Irmtraut 297–298
Lang, Helmut 301, 308
Lang, Mauritz 148
Lange, Albert de 53
Langer Norbert 66
Langgraffen, Johann Frank von 148
Languetus, Hubertus 107
Laskai János 296
Laski-család 76
Lasser, Johann 33
László, I., Szent (magyar király) 4, 100, 468
László, II. (magyar király) 100
László, III. (magyar király) 99–100
László, IV. (magyar király) 100, 119
László, V. (magyar király) 8–9, 18, 100
László (könyvfestő) 10–11
Latzkovits Miklós 135
Laufer, Roger 449
Lauterbach, Johann 139
Lawrence, T. E. 424
Lebrave, Jean-Louis 449
Lechner, Gregor Martin 144
Lécluse, Charles de 302–303
Leedham-Green, Elisabeth S. 117–118
Lefèbvre, Charles 125
Légrády-testvérek 97–100
Leibnitz, Gottfried Wilhelm 189
Leitner Mária 56
Lelkes István 280
Lenau, Nikolaus 195, 465–466
Leonardus, Estensis 6
Leonellus, Estensis 5
Lepage Lajos 418
Leroch, Johann Martin 148
Le Roux abbé 340
Lesko, Josephus 439
Lessing, Karl Gotthold 27–28, 35
Leszczynski Szaniszló 341
Lettner Gottfried József 26
Leuneschlos, Johannes von 433
Lewalski, Barbara K. 144
Lhotsky, Alphons 12–13
Lichtensteger, G. 148
Linacre, Thomas 350–351
Lipót, I. (magyar király) 100
Lipót, II. (magyar király) 100, 240
Lipsius 158
Liszt Ferenc 97, 466
Lithgow, William 110
Lobkowitz Bohuszláv (Hassensteini) 214, 220
Lohse, Helmut 322
Lorant, Stefan 56
Los, Lienhart 23
Lotichius, Joannes Petrus 435
Lotz János 285
Löffler, Karl 85
Lőkös Péter 467–468
Löwenklau, Johann 227
Löwenthal, L. 238
Luchtmans, S. 315
Ludovicus Bologninus 125
Ludovicus Pontano Romanus 5
Ludwig, Emil 52, 55–56
Ludwigsdorff, Aemilianus von 160
Lugossy József 465
Lukács György 56
Lukács László 81, 87, 321, 365, 369
Lukácsy Sándor 407
Lukcsics József 120
Lupus de Oliveto 165
Luther Márton 19, 21, 89, 297, 304
Lutskay Mihály 346
Luzvic 156
Lycosthenes, Conradus 435

Macaulay, Thomas Babington 266
Mackensen, Lutz 104
Macsonkai Miklós 169
Mácza, Michal 202
Madari János 94
Madarspracher, Adam 301
Mádi János 315
Mádl Antal 56
Mados György 50
Magócsy Gáspár 208
Magy Dávid 342
Magyary Kossa Sámuel 465
Majer István 263
Majer János 268
Maj(or) János 428
Major Pál 427
Makk Ferenc 108
Malchus 165
Mályusz Elemér 3–4, 7, 13–14, 165

Manger, Michael 306
Manlius, Joannes 297, 299, 301, 303, 306, 308, 310
Mann, Heinrich 52, 55, 58–60, 64
Mann, Thomas 51–52, 55–57, 63, 65, 420, 442
Mannheim, Karl 52, 56–57
Mantskovit, Bálint 296–297
Márai Sándor 442
Maraš, Ružica S. 319
Marchand, Prosper 339
Mária, Szűz 69
Mária (Lajos, II., magyar király neje) 100, 218, 221
Mária Terézia (magyar királynő) 25, 100, 160, 190
Maria von Loon 210–211
Marmorstein, A. 312
Márki Sándor 337–338
Markos Béla 320
Márkus Mihály 316
Márkus Rozália 102–106
Maróczy Albertina l. Csapóné Maróczy Albertina
Marosi Ernő 1
Märtin, J. K. 148
Martin, Vincenzo 35
Martinovics Ignác 239, 241–242
Martinus Opifex 4
Martinuzzi György 19
Márton, V. (pápa) 165
Masnicius, Tobias 465
Máté (karthauzi szerzetes) 70
Mathesy István 107
Matheus de Perusio 5
Matild, Szent (német királynő) 467–468
Mátray Gábor 435
Mátyás Rebeka 169
Mátyás, I. (magyar király) 1–14, 18, 69, 100, 111, 121, 198–200, 213–237, 394–395, 416
Mátyás, II. (magyar király) 100, 154
Mátyási József 377–378, 380–384, 400, 404
Mattyasovszky Kornél 195
Mat'ovčik, Augustin 203
Mauss (nyomda) 26
Maurer, Karl 446
Maurer Ronsard 446
Mayer István 267
Mayerhofer Theodor 97
Mayr, Philipp Jakob 365
Mazzuchelli, Gianmaria 228
Mecklenburg, Norbert 116
Medgyessy Ferenc 284
Mednyánszky Alajos 444
Mednyánszky Dénes 138
Mednyánszky Ferenc László 174
Menyánszky László 284
Medve Zoltán 346, 348
Megister, Hieronymus 309
Mehl, Dieter 144
Meisel, W. A. 317
Meissner 36
Melanchton, Philipp 76, 82, 84, 107–108, 349–352
Melich János 438
Melvill, Andrew Sir 110–111
Menyhárt Lajos 347
Mercati, Giovanni 214, 223
Merk Zsuzsa 115
Mester István 119
Mészáros Ignác 239, 241–242
Metastasio 467
Meyer, F. H. 217
Mezei (Mező) János l. Debretzeni Campens János
Mezőföldi 265
Miedema, Hessel 144
Mikes Ferenc (zabolai) 39
Mikes István (zabolai) 39, 41
Mikes János 38–39
Mikes Kelemen 38–50, 190–195, 337, 339, 342–343
Mikó Árpád 197–198
Mikó Imre 266
Miklós, III. (pápa) 372
Miklós Ferenc 48
Miksa, I. (magyar király) 19–20, 100, 200
Miksa, II. (német-római császár) 214, 218–219, 221
Mikszáth Kálmán 444
Mileji János 122
Mileji Tamás 121–122
Milles, Jeremiah 111
Milton, A. C. 238
Mindszenti Sámuel 90
Misach (bibliai ifjú) 112
Miskolczi Csulyak István 93
Misztótfalusi Kis Miklós 312, 314, 316

Mittarellire J. B. 339
Mitterand, Henri 449
Módis, László 317
Modrusi Bertalan 121–122
Moepps, Emmy 105
Moholy-Nagy László 57
Mokchai 364
Molitard, Louis 340
Molitor, Alois Franz Simon Joseph 33
Moll Jeromos 35
Molnár Gergely 349–360
Molnár István, D. 347
Molnár József 290–291
Molnár Mihály 365
Molnár Sándor, Fel-Apáthi 92
Monok István 85–87, 106–108, 117–118, 135, 137, 210–212, 217
Monostory Klára 446–450
Montague, Wortley 111
Montaldi, Gianetta-Schink 27
Montalvo, Alfonso Diaz de 125
Montanus, Benito Arias 210
Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 341
Moor Gyula 283
Móra Ferenc 419
Móré Fülöp l. Csulai Móré Fülöp
More, Thomas 76
Moréri 341
Móric (szász választófejedelem) 20
Móric, (Órániai) 210
Móricz Zsigmond 419–421, 423, 425, 444
Morio 332, 334
Mosheim, Joannes Laurentius 235
Mossóczy Zakariás 135
Mossótzy Institóris Mihály 90
Mózes (ószövetségi) 109
Mózes Huba 135
Mödersheim, Sabine 147
Muckenhaupt Erzsébet 290
Munkácsy Mihály 284
Munkátsi István Pál 433
Murnau, Alfred 445
Mussolini, Benito 440
Mušynka, Mykola 346
Muther, Thomas 126
Müller, Georg 306
Müller, Jacob 148
Müller, Johannes 83
Müller, Nikolaus 361
Münzer, Kurt l. Fink Georg
Mycillus 350

Nádasdy Ferenc 350, 432, 434
Nádasdy Tamás 192
Nádasi János 161
Nádass József 65
Nágocsi Gáspár 119–130
Nagoldanus, Paulus 217
Nágorszkyné 263
Nagy Anikó 319
Nagy Csaba 195
Nagy György 329, 331, 335
Nagy Ignác 257
Nagy Imre 438
Nagy István 284
Nagy István l. Szerencsi Nagy István
Nagy Iván 136, 138, 174, 195, 208
Nagy Lajos 419–420, 424
Nagy Márta 109, 348, 450
Nagy Zsuzsa 59
Nakatenus, Wilhelm 147
Naldus, Naldius 199
Napóleon (francia császár) 211
Náprági Demeter 86
Naz, Raul 125
Néaulme, Jean 339
Neefs, Jacques 447
Negro, Pescennio Francesco 214, 216
Nemes Ármin 418
Nemes (Neumann) Ármin 421
Németh István 339
Németh János 290
Németh S. Katalin 291
Németh László 420
Németh Miklós 337
Németh Noémi 137
Németh Zoltán 347
Németi Ferenc 171
Némethi Jakab 81, 367–368, 373
Nerval, Gérard 448
Netoliczka, Oskar 288
Neubauer Pál 442–445
Neuber, Wolfgang 144
Neumann, Alfred 52, 63
Newton, Isaac 252
Nicolai, Georg 148
Nicolaus, G. 312
Nicolaus de Lyra 70
Nicolaus, Manfredus de Cruce 5

Nicolaus, de Tudeschis (Panormitanus) 123–129
Niemeck, Bettina 106
Nigro, Stephano 228
Nitsch, Mathes 195
Nováky Hajnalka 143
Nunzer, Engelhard 148
Nussbächer, Gernot 293–295
Nuth 33

Nyási Demeter 121
Nyírő Gyula 284
Nyirő József 195

Ojtozi Eszter 172–176, 348, 432–436, 464–465
Olaf, Szent 468
Oláh Miklós 135, 215, 220
Oldenbourg, Friedrich 321
Ónadi József de Vince 94
Ondrejčeková, Zora 202
Oporinus, Johannes 131, 218
Orbán, III., (pápa) 8
Orczy László 391
Orczy Lőrinc 239, 241–242
Ormos Pál 423
Orosius 215
Orso Orsini 222
Ortutay Elemér 346
Ostfy Miklós 123
Oswald, Szent 468
Ottenstein, Berta 52
Ottó (magyar király) 100, 218
Ottó, I., Nagy, (német császár) 468
Ottó, II. (német császár) 468
Óvári Kelemen 288
Ovidius, Publius Naso 355, 403, 435

Ötvös Péter 135, 138

Páger Antal 196
Pais Dezső 48
Paisiello 30, 36
Pajkossy Györgyné 81
Pajor Enikő 114–115
Pajorin Klára 12–13, 214
Paku Imre 424–425
Pál, Szent (apostol) 87, 289–290
Pál, Szent (Remete) 165
Pál nádor 370
Pál Imre 172–173
Pál József 143
Pál Sebestyén 311
Palfi Ferdinánd 365
Pálfy Miklós 317
Pálffy gróf 323
Pálffy Albert 271
Pálffy Erzsébet 137
Pálffy János 208
Pálffy Katalin l. Illésházy Istvánné
Palkovich Márton 365
Páll István 348
Pálmai Jenő 65
Pálóczi Horváth Ádám 239, 241–242, 247
Pálvölgyi Endre 81
Pánczél Dániel 244, 325
Panormita, Antonio 5
Panormita-Beccadelli 9
Panormitanus l. Nicolaus de Tudeschis
Pántzél Dániel 49
Pap Ferencné l. Inántsy Pap Ferencné
Pap László 317–318
Pápai Kiss István 325
Páriz-Pápai Ferenc 339, 343
Parrag 273
Pataky Dénes 370
Patras, Cyrille de 467
Pátzay Pál 284
Patzkó Ferenc Ágoston 26
Pauler Gyula 347
Pauler Tivadar 87
Paulus, Salustius 125
Pavercsik Ilona 317, 319, 200–203, 371, 373
Pázmány Péter 87, 115, 362, 367, 372
Pearson, David 117
Pécsi Lukács 306–307
Péczeli József 184, 239, 241–242
Peil, Dietmar 145
Pekár Gyula 438, 465
Penkert, Sibylle 143, 147
Pennington 126
Perényi József 345
Perényi Katalin 152
Perger Anna l. Kultsárné Perger Anna
Perkin, H. 238
Perotti, Nicolaus 5
Perrin miniátor 10
Pertz, Georg Heinrich 468
Péter (magyar király) 100, 218

Péter, Csák nembeli 119
Pethes Sándor 196
Petki József 400
Petki Józsefné l. Kemény Antónia
Petőfi Sándor 444
Petreius, Iohann 83, 85
Petrenková, Emilia 138–139
Petrik Géza 87, 89–90, 267–268, 289, 319–320, 434
Petrovics Elek 284
Petrus Berchorius 71
Petrus de Gualfredinis 5, 6, 9
Petrus Lombardus 71
Petzoldt, L. 155
Peurbachhal 84
Peypus, Fridrich 85
Peyr Sándor 89–90
Pfeiffer, M. J. 148
Philemon, Johannes 211
Philippus Franchus de Franchis 125
Philostratus 199
Picasso 448
Picker, Johannes 155
Pierini, Paolo 234
Pierio, Valeriano 154
Pierre 34
Pilarik, Esaias 316
Pillias, Emile 338
Pintér Márta Zsuzsanna 38, 206
Pirigyi István 346, 348, 450
Piskárkosi Szilágyi Sámuel 91
Pius, II. (pápa) l. Aeneas Sylvius, Piccolomini
Pius, XI. (pápa) 209
Plantin, Christoph 139, 210
Platon 356
Pleticha, Heinrich 20
Plinius, Caecilius Secundus Caius 190
Pločev, T. D. 295
Plutarkhosz 215, 220
Pococke, Richard 111
Podmaniczky Anna Mária 394
Podmaniczky József 178
Politi, Adriano 435
Poliziano, Angelo 232–233
Pollák-testvérek 100
Poltzmacher, Johannes 126
Pompadour, Madame de 341
Pongrátz, P. J. 434
Pontano, Giovanni 83–84
Portemann, Karel 145
Pósfai János 194
Postma Ferenc 312–319
Posztós Pál 417
Potuček, A. 214
Poyntz, Sydnam 110
Pozsár Annamária 85
Pörnbacher, Hans 116
Pray György 92, 214
Praznovszky Mihály 336
Prévost abbé 340–341
Prikryl, Ľubomir Viliam 202
Prónay Ágnes 401, 403
Prónay Gábor 387, 392
Prónay László 387
Prónay Sándor 392
Prosdocimi, Luigi 128
Proust, Jacques 447
Pseudo-Vincentius Bellovacensis 70
Ptolemaiosz, Klaudiosz 83–84
Pukánszky Béla 317, 441–442
Pukánszkyné l. Kádár Jolán
Pulszky Ferenc 443
Puteanus, Jacobus 298

Rachewiltz, S. de 155
Rácz Lajos 176
Rácz Sámuel 245
Ráday Gedeon 92, 179, 239, 241–242
Ráday Pálné l. Prónay Ágnes
Radičevič 444
Radványi Lászlóné 57
Rahner, Karl 23
Rainerius de Pisis 71
Rajcsányi János 150, 155–156, 161
Rájnis József 239, 241–242, 244
Rákóczi Ferenc, I. (erdélyi fejedelem) 160
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 38–40, 47–48, 192, 336–343, 465
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 137
Rákóczi József 340, 342
Ramus, Petrus 432–433
Rancouer, René 280
Ránki György 59–60
Ransano, Pietro 213–237
Rasch, Johann 305
Rasch, Wolfdietrich 144
Rát Mátyás 244
Ráth György 68
Ráttkay R. Kálmán 195

Rauschning, Hermann 56
Redingero, Thomas 107
Regiomontanus, Johannes 84
Regis Márton 427
Regler, Gustav 56
Reichenbach, Hans 63
Reinhardus (provinciális) 23
Reinhild 468
Reitter, A. 148
Rem, Georg 227
Remarque, Erich Maria 52, 55
Reményik Sándor 195
Rendek János József 437–438
Renn, Ludwig 55
Rennauer, P. J. 434
Renting, A. D. 210–211
Renting-Kuupers, J. T. C. 210–211
Repčák, Jozef 200, 202, 296
Réthy Lipót 269
Révai Ferenc 107
Révai Miklós 38, 49, 239, 241–242, 244
Révay-család 135, 137, 139–140
Révay Boldizsár 138
Révay Elek 139
Révay Ferenc, ifj. 137
Révay Ferenc 137–139, 218, 225
Révay István 139
Révay János 137, 218
Révay József 51
Révay Károly 139
Révay László, ifj. 139
Révay László 135, 137–139
Révay Lőrinc 137
Révay Márton 135, 137–138
Révay Mártonné 131–141
Révay Mihály 137
Révay Sándor 139
Révay Xavér 139
Reviczky Gyula 441
Rhédei Mihályné 394
Rhédei Mihályné l. Bethlen Borbála
Rhédei Mihályné id. l. Bánffy Terézia
Rhédei Sándor 393
Rhédeyné l. Hoffmann Mária
Richter, Matthäus l. Judex, Matthäus
Riedl Szende 266
Riegel, C. W. 278
Rietaller, Mathias 38, 41, 177–178
Rima-Szombati Sámuel 315
Rimay János 143, 171
Rippl-Rónai József 284
Ritoók Zsigmondné 169
Rittsteuer, Josef 298
Rizner, L'udovit 200
Róbert Károly (magyar király) 100
Roeck, Bernd 147
Rohrer Antal 173
Rolland, Romain 442
Rollka, Bodo 103
Rómer Flóris 68
Romhányi Károly 68, 273
Rommel, Otto 331
Róth Antal 419, 421
Roth, Joseph 51, 55, 62
Roth von Rothenfels, Christian Hermann 148
Rousseau, Jean-Jacques 94–95, 97, 176–178, 467
Roussel, Hélène 54
Rozványi Vilmos 424
Rózsa György 97–100, 145, 432, 436–437
Rózsa Mária 195–196
Rozsondai Béláné 169
Rozsondai Marianne 68, 74, 82, 85, 199, 463
Röpke, Wilhelm 60, 63
Ruchammer, Antonius 107
Rudnánszkyné 401
Rudolf (magyar király) 100
Rumy Károly György 442–443
Rupprecht 36
Ružiaková, Danica 202
Rybisch, Siegfridus 107

Sabellico, Marco Antonio 214, 222
Sachs, Hans 215
Sacy de, C.-M. 341
Sadeler, Tobias 148
Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de 342
Sajó Géza 15, 164
Sakrausky, Oskar 297
Saktorová, Helena 138–139, 202
Salamon (magyar király) 100, 218
Salgó, W. Ágnes 22, 82, 133
Salianus, R. P. Iacobus 343
Salieri, Antonio 36
Sallai József 348
Sallustius, Caius Sallustius Crispus 287, 355

Salten, Felix 63
Sámbár Mátyás 370
Sambucus, Joannes l. Zsámboky János
Sándor, Nagy (macedón király) 3, 9, 14, 86, 331
Sándor István 295, 344
Sándor Lipót főherceg 194
Sándor Móric 435
Sándor Tibor 463
Sánta Márton l. Kálmáncsehi Sánta Márton
Sapia, Sebastianus 125
Sarbak Gábor 164–169
Sárközi György 51, 65, 425
Sartoris János 88, 90
Sartre, Jean-Paul 448
Saunders, Alison 145
Sauraut gróf 323
Saussure 339–340
Schaffhausen, Elias 148
Schedel, Hartmann 15, 21, 23, 139
Schedius Lajos 387, 392, 396, 398–400, 441, 444
Scheible, Heinz 107
Scheler, A. 108
Schenkelius (Lambertus Thomas) 174
Schickmayer, Jakob 29
Schill, Nicolaus 87–90
Schlechta János 214
Schlegel 36
Schlippenbach, Stefan Graf 196
Schlossberg Terézia 138
Schlőzer (Schlőtzer) August Ludwig 383, 387, 393, 396
Schmallöger 32
Schmidt, Gerhard 4, 12
Schmidt, Hans 308–310
Schmidt János 381–382, 387, 396
Schmuzer, Andreas 148
Schmuzer, Joseph 148
Schneckenhaus-nyomda 368
Schneckenhaus, Venceslaus Melchior 365
Schneider, Wolfgang 319
Scholz, Bernhard 144
Schonero, Lazaro 432
Schott, J. S. 148
Schottenloher, Karl 21
Schöffer, Peter 212
Schöne, Albrecht 142, 144
Schöner, Johann 83–85
Schönherr Gyula 226
Schönwisner István 174
Schrämbl, F. A. 28
Schrancz Szilárd 445
Schrauf Károly 121
Schreier, Norbertus 317–318
Schroeder, W. 312, 314–315, 317, 319
Schrödel, F. L. 28
Schrőter 188
Schulek Tibor 292
Schulte, Johann Friedrich von 125–126
Schultens, Albertus 312, 314–316, 319
Schultens, J. J. 314–315
Schultz-nyomda 373
Schunk, Michael 144–145
Schunke, Ilse 68, 133
Schütte, Bernd 467–468
Schwirwind, E. 54
Schwyz, Rudolph von 116
Sebacher, Joannes 160
Sebestyén Gábor 251–252
Sebestyén Gyula 302
Seethaler, Josef 305
Sefőáková, Eva 202
Segert, Stanislaus 318
Seghers, Anna 53, 55, 57
Seidler, Andrea 35
Seidler, Wolfram 35
Seivert, Johann 290
Seld, Georg Sigismund 215
Semjén Béla 343
Seneca, Lucius Annaeus 159, 174, 355
Senf, Max 134
Sennowits, Matthias 247
Serevalle, Joanne de 440
Seymour, Thomas Sir 110–111
Shakespeare, William 143
Shils, Edward 238
Sibak András 336
Siderius János 170
Sidrach (bibliai ifjú) 112
Siegert, Reinhart 105
Siess Antal József 39, 48, 50, 191–195
Siess József János 191
Sigray Ferenc 160
Sík Endre 279
Sik Sándor 114
Simai Kristóf 34, 326
Simándi Béla 424
Simándy Pál 424

Simkó Ibolya 425
Simor János 465
Sina, Georg 467
Sina, Simon 272, 467
Sinka István 424
Sitte Alfréd 432
Sixtus, IV. (pápa) 231
Skimina, St. 76
Sloboda, Karl 444
Slovacius Péter 311
Smeta, Anthonie 210–211
Smith, John 110
Solis, Virgil 21
Soltész Zoltánné 15–24, 82, 131–141, 164, 307, 318, 464–465
Solymos Ede 115
Solymosi László 120–123, 129–130
Sommer, Ernst 63
Sommervogel, Carlos 436
Somogyi Zsigmond 208
Somogyváry Gyula 420
Somorjai Ádám 209–210
Somosy János 317
Somsich Lázár 396
Soós Kálmán 346
Sopko, Július 201
Spangenberg, Johann 22
Spatz, André 342
Spéth Károly 175
Spielenberg Pál 176
Spillenberger, David 203
Spillmann, Franz Benedikt 148
Spira Márta 443
Splényi báró 35
Spoerocerus, Janus 292
Spreng, Sprenck, Jakob 289
Sprickmann 28
Stadius, Georg 308, 310
Stahel, Joseph 177
Staimos, Alphonsus 175–176
Stanhope, Edward Sir 118
Stanyhurst, Guilielmus 147
Statius 355
Staud Géza 31, 36, 111–113, 206
Staudner, Johann 23
Steidler, Udalricus 369
Stein, Henri 288
Steinacker Gusztáv 256–257
Steiner Sándor 417
Steinschneider, Moritz 316, 319
Stengel, Karl 23
Stephanie, ifj. 27–28
Stern, M. E. 317
Stinzing, Roderich 126
Stoer, Jacobus 301
Stoll Béla 107, 113–114, 170–171
Stopp, Frederick John 149
Stöckel Lénárt 445
Strada, Famianus 435
Strauss, Richard 442
Strbik, Andrea 312–319
Stridbeck, Johann 148
Striykouiai, Lazar 292
Stupková, Gabriela 202
Štúr, L'udovít 443
Šturdiková-Hudáková, Marta 202
Sucquet, Antonius 147, 150, 156
Sulzer, Dieter 144
Sulzer, Johann Georg 189
Sutter, Berthold 305, 308
Sütő András 48
Sylvester János 144, 192

Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid
Szabó Dezső 419
Szabó Eumén 348
Szabó Géza 171
Szabó Géza l. Szentmártoni Szabó Géza
Szabó József 346
Szabó N. József 275–286
Szabó Károly 217, 289–291, 306, 310, 319, 364–365, 371, 373, 464
Szabó Cs. László 284
Szabó László l. Bártfai Szabó László
Szabó Miklós 205–206
Szabó Miklós l. Keresztesi Szabó Miklós
Szabó Pál 424
Szabó Richárd 263
Szabó Róbert 348
Szacsvay Sándor 322
Szádeczky Lajos 86
Szádeczky-Kardoss Csaba 109
Szajbély Mihály 189
Szakács József 92
Szalárdi János 48
Szálasi Ferenc 54, 59
Szalay 266
Szalay László 217, 337
Szálka Imre 306, 371, 464
Szaniszló, Kosztka, Szent 155

Szántó György 442
Szántó Rudolf 65
Szarka Gáspár 160
Szász Ferenc 466
Szathmári György 198, 200
Szathmári Paksi 329
Szathmáry Lajos 423
Szatmári Károly, Cs. 268–269
Szauder József 185, 238
Szauder Mária 188
Szávai Nándor 337
Széchényi-család 434
Széchényi Ferenc 434
Széchenyi István 97, 441, 463, 467
Széchényi Zsigmond 433
Szecskó Kártoly 438–440
Szeder Imre 418
Szegedi Gergely 170–171
Szegedi Kis István 108
Szegedi Maszák Aladár 278–279
Székely István 290–292
Székely Mihály 420
Szekfű Gyula 20, 240, 282–283, 337–338, 424
Szeleczky Zita 196
Szelepcsényi György 160
Szelle Béla 264–274
Szeles György 94
Szelestei N. László 101–102, 120, 135, 137, 287, 304–310, 427–431
Szemák Jenő 54
Szemere Pál 239, 241–242
Szénás József 92
Szénás Kata 92
Szenci Kertész Ábrahám 353, 356
Szenci Molnár Albert 169, 301, 427, 431
Szeniczei Bárány György 87–90
Szeniczei Bárány János 87–90
Szentgyörgyi András 121–122
Szentgyörgyi Gellért 287
Szentiványi Márton 81
Szentjóbi Szabó László 178–183, 239, 241–242
Szentkúty Pál 463
Szentmarjay Ferenc 176
Szentmártoni Szabó Géza 302
Szentyel Mihály l. Veresegyházi Szentyel Mihály
Szép János 247–248
Szepes Erika 339
Szerdahelyi Gábor 158
Szerencsi Nagy István 90, 92, 94
Szeverin, Szent 468
Sziklay László 143
Szilády Áron 170, 311
Szilágyi 329
Szilágyi István 271
Szilágyi János 64
Szilágyi Sámuel 94
Szilágyi Sámuel l. Piskárkosi Szilágyi Sámuel
Szilágyi Nándor 9
Szilasi 383
Szilvágyi István 89
Szilvás-Újfalvi Imre 351–352
Szikszai Fabricius Vazul 217, 220, 294
Szily Böle Antal 191
Szily János (Felsőszopori) 190, 194–195
Szily Kálmán 47–48
Szinyei Merse Pál 284
Szinnyei József 87, 100, 136–138, 172–175, 177, 208, 239, 293, 295, 302, 319, 323, 438, 442, 445
Szivonyáné (álnév) 253
Szokoli János 223
Szokratesz 356
Szombathi János 90
Szombathi József (Cseh) 382–383, 387
Szontágh Gusztáv 251–252
Szovák Kornél 164
Szöllősi Lajos 420
Szőnyi Etelka 170, 311
Szőnyi György Endre 143
Szőnyi István 284
Szörényi László 143
Sztáray Mihály 295–296
Sztratilatosz, Szent 320
Sztripszky Hiador 310–311, 319

Tábori Pál 65
Taccola 12
Tacitus, Publius Cornelius 177, 379
Takács Imre 197
Takács Marianna, H. 111–113, 206
Takács Péter 346, 348
Takáts 184
Takáts Éva 248–252, 257
Taksony (magyar vezér) 100
Talhaimer, Christian 428
Tamás, Szent (apostol) 23

Tamás, Szent (Aquinói) 139
Tamási Áron 48
Táncsics Mihály 345
Tapolcsányi Lőrinc 159
Tapolcsányi (Pál) Gergely 172
Tariczky Endre 174
Tárkány Szűcs Ernő 416, 423
Tarnai Andor 101–102, 143, 178
Tarnóczy István 160
Tartally Ilona 348
Tasnádi Péter 171
Tatár Péter 269
Tattay, István 365
Técsi Joó Miklós 170
Téglásy Imre 143–144
Telegdi János 302
Telegdi Miklós 361–362
Telek Andor 424
Teleki-család 91, 93
Teleki 266
Teleki Blanka 260–262
Teleki Domokos 378, 381, 385–386, 391
Teleki József 383, 396
Teleki Lajos 378
Teleki Samu 403–404, 406
Teleki Sámuel 91, 93, 376, 378, 401, 405
Telgársky, Jozef 200
Terjény Rebeka 92
Tertina Mihály 176
Tessauro, Alessandro 436
Teuffel, Christoph 203
Thaisz András 254
Thallóczy Lajos 347
Thaly Kálmán 39, 337, 339–342, 466
Theodor Stratilat, Szent 320, 322
Theodosius 166, 169
Ther Portten, Johann Daniel 148, 370
Thieme, Ulrich 432
Thiers, Louis Adolphe 266
Thukydidész 215
Thuróczy János 218
Thurzó György 135–136, 202
Thurzó György (nádor) 85, 154
Thurzó János 107
Thurzó Zsigmond 200
Thüringer, Walter 107
Tibenský 445
Tichý František 346
Tilkovszky Lóránt 59
Tischler, Anton 148
Tisza László 91
Toldalagi László 413
Toldalagi Lászlóné l. Korda Anna
Toldy Ferenc 41, 137, 179, 266, 287, 291
Toller, Ernst 55
Tolnai Gábor 343
Tomasini, Anna 32, 36
Tomasini, Luigi 32, 36
Tommaso, Francesco II. (Savoya hercege) 435
Tomori Viola 424
Tompa Mihály 268
Tonk Sándor 205–206
Torda Zsigmond l. Gyalui Torda Zsigmond
Torkos András 88
Torkos József 88, 90
Tornyai János 420
Torselli, Orazio 235
Tosch (Toschius), Karl 321
Tót István (álnév) l. Karacs Teréz
Tóth András 3, 81, 85
Tóth Ferenc 92
Tóth Imre, H. 108
Tóth N. János 271
Tóth Kálmán 317
Tóth László 218, 226, 463
Tóth Sándor 197
Tótfalusi Kis Miklós 170, 357–358
Tóvári Judit 348
Townshend, Roger Sir 118
Török Gábor 308
Török Gyöngyi 1
Török István 318
Török Pál 418
Trattner (nyomdász) 35
Třanovský, Jiřík 304
Traub Bernát 417
Traub, Hans 102
Trausch, Josef 290
Travestin 111
Trithemius, Ioannes 434
Trócsányi Zoltán 157
Trost, Andreas 148
Trzecienski, Andrzej 225
Tschižewskij, Dmitrij 143
Tubero, Ludovicus 216, 220
Tumler-nyomda 202
Turóczi László 93
Turóczi-Trostler József 62, 155, 159
Tuschel 36

Türsch-nyomda 371
Tüskés Gábor 38, 115–117, 142–163

Udis (álnév) 223, 225
Udvari István 109, 346–348
Újfalvi Imre 292
Ujj Anna 347
Újlaki 18
Újlaki Lőrinc 216
Ujvári Péter 319
Ulászló, I. (magyar király) 100, 218
Ulászló, II. (magyar király) 100, 213–237
Ulreich Tibor 191
Umwerth, Emanuel von 32–33, 36
Unger, Johann Fridrich 185
Unger, Martin 133
Ungnád Dávid 107
Ungvárnémeti László 463
Urbach, Johannes 126
Urban, Matthias 133
Urban, Paul 305
Ursinus, Zacharias 107
Ürményi József 268

Váczy János 178–180, 377
Vadai István 170, 206, 311
Vajda Ferenc 273
Vajda Péter 257, 345
Vajdička, L'udovit M. 202
Valach, Július 203
Valanyi György 172
Valentin, J.-M. 112
Valerij, Lepahin 109
Valéry, Paul 446
Van de Velde, Jean-François 106–108
Vanne, ifj. Giovanni Francesco 235
Vánossi Antal 150, 153, 158, 161
Varga András 85, 135, 143, 206, 349–350, 355
Varga Imre 107, 206, 326, 332
Varga István 90
Varga László 143
Varga Sándor 276, 279, 426
Varga Sándor l. Kibédi Varga Sándor
Vargha Kálmán 107
Vargyassi András 152, 161
Várhelyi Tamás 425–426
Varjas Béla 171
Varju Elemér 68, 174, 432, 438
Várkonyi Ágnes, R. 337
Városy Gyula 175
Vas Gereben 266–268
Vas István 337, 339
Vásárhelyi Judit, P. 86, 307, 358
Vásárhelyi Péter l. Kézdi-Vásárhelyi Péter
Vaszary János 284
Vay József 383
Vecchio, Boccardino 228
Végh Gyula 68, 438
Vekene, Emil van der 134
Velenczei Katalin 22, 82, 133
Vencel (magyar király) 100
Vencel, IV. (cseh király) 11, 13
Venczke, Andreas 211
Verancsics Antal 136, 208, 217–218, 225
Verantius, Faustus 301
Verbóczy József 270
Verentius, Antonius 293
Veres András 143
Veresegyházi Szentyel Mihály 170
Veress Endre 85–86, 121
Verestói György 314
Vergerio, Pier Paolo 5, 9, 13, 165
Vergilius, Publius Maro 355
Veronese, Paolo 450
Verseghy Ferenc 239, 241–242
Vértesy Miklós 3, 81, 85
Vesenmayer 195
Veszelin Pál 316
Veszprémy László 11–12
Vetési Albert 121
Vignon, Eustathius 301
Vilmos, I. (Orániai) 210–211
Vilmos, II. (Orániai) 211
Vilmos, III. (Orániai) 211
Vilmos, IV. (Orániai) 211
Vilmos, V. (Orániai) 211
Vias, Thomas 176
Vincentius, Petrus 291
Vinnai Győző 348
Virág Benedek 239, 241–242
Visegrádi János 289
Vitéz János 14, 121, 198
Vitéz János, ifj. 121
Vitéz Mihály 121
Vitkovics Mihály 239, 241–242
Vizkelety Béla 97–100
Vogel Leonóra 421
Vogler, S. G. J. 28

Volgin 282
Voll, Joseph 323
Voltaire, François Marie Arouet 36, 341
Vossius, Isak 355
Vönöczky 268
Vörösmarty Mihály 345
Vyvíjalová, Mária 202

Wagner Károly 93
Wagner Lajos 442
Waitz, G. 468
Waldapfel V. Eszter 438, 440
Waldapfel József 238, 243
Waldeck, Anna von 299
Wallaszky Pál 89, 427
Walser, Martin 448
Warnecke, F. 23, 175
Wassenbergius, Everhardus 433
Wassermann, Jakob 65
Wawrik 36
Wéber Antal 238, 336
Weber Arthur 444
Weber, Johannes 104, 106, 154
Wechsberg, Josef 64
Weckerus, Joannes Iacobus 435
Wehli Tünde 10, 131, 164
Weigand, Rudolf 127
Weiskopf, F. C. 55
Weisse, C. F. 27–28
Weisz Hermann 421
Weisz Katalin 423
Weisz László 416–426
Weisz Tamás 425
Welzig, Werner 116
Werbőczy István 288
Werfel, Franz 55, 57, 63–65
Werner, Johann 83–84
Wesselényi Ferenc nádor 370
Wesselényi Miklós 394, 404, 407
Wesselényi Miklós, ifj. „az árvizi hajós" 407
Wesselényi Miklós, id. a „zsibói bölény" 407
Westen, David 144
Weszprémi István 90–91, 93
Wethly, Gustaf 215
Widmanstetter, Georg 305, 308
Wiedemann, Conrad 116
Wiedemann, Elias 432
Wieland, Christoph Martin 180–183, 397, 444
Willmann, Matthias 365
Winckler, Nikolaus 22
Windeck, Eberhardus 5–6
Winder, Ludwig 63
Windisch Éva, V. 107
Windisch, Karl Gottlieb 161
Winkler, Johann Christoph 148
Willich, Anton Glorian 29
Wirth, Karl August 150
Wodiáner Fülöp 416
Wolf, Hieronymus 131
Wolf Károly 445
Wolff (Wolf) Christian Freiherr von 189, 467
Wolffgang, Andreas Matthäus 148
Wolphius, Joannes 371
Wurzbach, Constant von 174, 436
Wutka, Antonia 257
Wyckliff 3

Zala Imre 54
Zapp, Hartmut 125
Zarek, Otto 64
Závadová, Katarína 202
Zeller, Sebastian 148
Zemene, Róbert Marián 203
Zemplényi Ferenc 156
Zemplényi Gábor 93
Zemplényi Krisztina 93
Žibritová, Gabriela 201–202
Zichy-család 202
Zierotin Terézia 391
Zilahy Lajos 196
Ziltz, M. 317
Zlinszky, Joseph l. Zsilinszky József
Zola, Émile 449
Zolnai Béla 337–339, 343
Zoltán József 35
Zoványi Jenő 136, 294, 319
Zöllner, Friedrich 33
Zrínyi György 217
Zrínyi Miklós 213, 336
Zschokke 268
Zweck, Bartholomäus 323
Zweig, Arnold 52, 55, 63
Zweig, Stefan 52, 55, 62–64

Zsámboki János, 135, 142–144, 150, 153, 158, 215, 217–219, 225
Zsigmond (magyar király) 1–14, 20, 100, 218
Zsigmond, I., (lengyel király) 76, 221
Zsigmondy Árpádné 297, 299, 301, 303, 310
Zsigray Julianna 419
Zsilinszky József 437–438
Zsolnay Miklós 195
Zsolt (fejedelem) 100

CSAPODI CSABA

A magyar könyvkultúra Zsigmond korában

Ha a kódexek korának könyvkultúrájáról esik szó, az emberekben elsősorban a díszes kódex, a könyv mint műalkotás képe merül fel. Pedig a dísz csak külső járulék, megjelenési forma, s mint ilyen természetesen ebben a tekintetben a művészettörténet kutatási területére tartozik.[1] A magam részéről azonban nem a Zsigmond-kor könyvművészetéről fogok szólni, hanem a könyvkultúrához a művelődéstörténet oldaláról szeretnék közeledni. Ez azért fontos, mert a könyv célja, lényege mégiscsak a tartalom. A könyv ismereteket közvetít, szövegeket tart fönn, tartalma egy-egy korszak szellemi irányzatainak, fejlődési fokának tükörképe, s ezért a legfontosabb forrásanyaga valamely kor művelődéstörténetének.

Magyarországon az egész középkor folyamán egyenletesen haladt előre a könyvkultúra fejlődése. Tetőpontját a 15. század második felében érte el a humanista könyvkultúrában, főleg Mátyás király Bibliotheca Corvinájában. Ez vált a műveltség és könyvkultúra kisugárzó központjává Magyarországon, sőt ma már ismeretes, hogy milyen erős hatást gyakorolt az ország határain túl is. Jelentőségét egyáltalán nem pusztán magas színvonalú könyvművészete, hanem elsősorban tartalmi gazdagsága adta meg, s ebben a vonatkozásban Mátyás király közvetlen, személyes irányító szerepe is tagadhatatlan. Mert bármennyire is igyekezett a marxista történetírás kisebbíteni Mátyás király reneszánszának jelentőségét, és az egészet valami hatástalan királyi hobbinak feltüntetni, kétségtelen nemcsak Mátyás reneszánsz egyénisége, humanista műveltsége, hanem a budai udvar kulturális kisugárzó szerepe, az, hogy itt kell keresni a kor és a következő idők egész műveltségének, így könyvkultúrájának is a kiinduló pontját.

Ellenben ha Zsigmond korát tekintjük, teljesen más képpel találkozunk. Az egyházi könyvkultúra tovább virágzik, bővül, de a királyi udvarnak s vele együtt Zsigmond személyének semmiféle indító, kezdeményező szerepét nem

[1] L. különösen: TÖRÖK Gyöngyi: *Könyvfestészet 1390–1470 közt.* (In: A magyarországi művészet története. I. Magyarországi művészet 1300–1470 közt. Szerk. MAROSI Ernő. Bp. 1987.) – Uő: *La miniatura medioevale in Ungheria con particolare riferimento all' epoca del regno di Sigismondo di Lussemburgo.* Societa di Storia della miniatura. Miniatura. Arte dell'illustrazione e decorazione del libro. 1989. 53–63.

látjuk. Semmi nyoma annak, hogy Budán királyi könyvmásoló, könyvfestő műhely dolgozott volna. Nincsenek adataink külföldi könyvbeszerzésekről vagy kódex-másoltatásokról a király számára, nem tudunk könyvtárosról, könyvtárhasználatról, a könyvtárral kapcsolatban a király társaságában tartott szümpozionokról. Persze ilyenekre nemcsak Zsigmond hosszas külföldi útjai, tartózkodásai miatt nem kerülhetett sor, hanem Zsigmond hiányos latin nyelvtudása és az új, kibontakozó humanista műveltség iránt való csekély vonzódása miatt sem lehetett szó erről. Igaz ugyan, hogy van egy csekély számú olyan munka, amelyet szerzője neki ajánlott, de ilyenkor sohasem lehet tudni, gondolt-e a szerző arra, hogy művét a király-császár el is fogja olvasni, vagy pusztán a maga számára akart előnyöket szerezni.

Ha mármost először is a magyarországi egyházi könyvtárakra vetünk egy rövid pillantást, azt kell mondanunk, hogy minden későbbi pusztulás ellenére használható forrásanyag áll rendelkezésünkre, ha nem is a szerzetesi könyvtárakról, de a plébániai és káptalani könyvtárakról. Ezek a könyvtárak a következők: a pozsonyi káptalan könyvtárának 1425-ben készült jegyzéke, a veszprémi káptalan 1429–1437 között készült összeírása, a zágrábi káptalan vagyonleltára a 15. század első feléből, valamint a nagyszebeni plébániai könyvtár könyvjegyzékei. Persze mindezekkel a jegyzékekkel kapcsolatban nem szabad elfelejteni azt, hogy egyik sem modern értelemben vett könyvkatalógus. Tehát egyik tétel sem tartalmazza azt, hogy az illető kötetben hány és milyen munka van, hanem csak nyilvánvalóan az első, vagy a legnagyobb terjedelmű mű címét. Márpedig a liturgikus kódexektől eltekintve a középkori kódexek igen nagy százalékában több mű is található. A kötetek száma tehát nem jelenti az egykor megvolt művek számát. Egyébként a pozsonyi és zágrábi kódexek jelentős része ma is megvan.

A pozsonyi káptalan könyvtárának jegyzékében szereplő 82 kötetnek pontosan a fele, 41 az istentiszteletek célját szolgáló liturgikus könyv. A nemliturgikus könyvek kettő kivételével egyházi vonatkozásúak: egyházjog, szentírás-magyarázat, szentbeszédek stb.

A pozsonyinál jóval nagyobb volt a veszprémi káptalan könyvtára. Ebből 171 kötetről van tudomásunk. 40 százalékuk liturgikus könyv, a többi közt itt is dominál az egyházjog.

Még nagyobb a zágrábi káptalani könyvtár. Ennek vagyonleltára 225 kötetet sorol fel. Egy harmaduk, 75 kötet a liturgikus könyv, a többi között van 32 egyházjogi, 29 dogmatikai mű, 12 szentbeszéd-gyűjtemény és különös módon nem kevesebb mint 24 kötet orvosi könyv.

Mindenesetre mind a három káptalani könyvtárra jellemző az egyházjogi művek nagy aránya. Jól tükrözi ez azt a közismert tényt, hogy a magyarországi papságnak a középkorban inkább egyházjogi, mint dogmatikai műveltsége és érdeklődése volt, ami következett a káptalanok jogi természetű feladatából is, de következett abból is, hogy Magyarország ekkoriban — Zsigmond két efe-

mer kísérletétől eltekintve — „egyetem nélküli ország" volt, tehát a kor nagy dogmatikai vitái meglehetősen elkerülték a magyar papságot, annak ellenére, hogy éppen a szomszédságában nagy probléma volt a huszitizmus kérdése, sőt ennek nyomai Magyarországon is föllelhetők voltak. De éppen a könyvanyag bizonyítja, hogy a magyar tudományosság talán a valóságosnál nagyobb szerepet tulajdonít a huszitizmus hatásának Magyarországon Zsigmond korában.

A káptalani könyvtárakkal ellentétben a plébániai, sokszor már jelentős nagyságú könyvtáraknak, úgy látszik, az összetétele egészen más volt. Igaz ugyan, hogy pontos ismereteink csak a nagyszebeni plébánia könyveiről vannak, de ez valószínűleg jellemző lehetett a többi nagyobb városi plébániai könyvtárra is. Egyházjogi munka Nagyszebenben csak elvétve akadt. Ez érthető, mert a plébániáknak nem volt jogi szerepük, feladatuk a pasztoráció volt. A könyvek közt a legtöbb teológiai. Főleg összefoglaló munkák, morális teológiai dolgok, köztük elég sok a patrisztika. Nagyon sok a szentbeszédgyűjtemény, elég sok a bibliamagyarázat. Teológiai vitairatot mindössze egyet találunk, amely Wyckliffre vonatkozik. Világi tartalmú könyv pedig éppen csak egy-kettő akad, kivételként. Hogy mennyi volt a liturgikus könyv, arról nincsenek adataink, mert azok nyilvánvalóan nem a könyvtárban voltak.[2]

Ha mármost a királyi udvarra és Zsigmond király személyére fordítjuk tekintetünket, meglehetősen kiábrándító képet kapunk. Mályusz Elemér monográfiájában Zsigmond személye nem valami vonzó alakként áll előttünk. Nagy Sándor-i ambíciók és vesztett csaták sorozata, lovagi szerepben tetszelgés a személyes bátorság hiányával, humánus és békítő szerep mellett valami megdöbbentő szadizmus. Művelődési szerepéről Mályusz nem sokat ír, őt mindig inkább a társadalomtörténeti és politikai vonatkozások érdekelték. De legalább egy ponton optimistán nyilatkozik: „A kor könyvműveltségének napjainkra maradt emlékei a királyi udvarhoz, sőt személy szerint Zsigmondhoz fűződnek. Nem díszes kiállításuk az egyedüli bizonyíték, hogy csak a király lehetett megrendelőjük; más közvetlen kapcsolatokra is utalhatunk. A bécsi Nemzeti Könyvtár három kódexe közötti összefüggésről és Zsigmond mecénási szerepéről az illuminátorok munkája tanúskodik." Ez a három kódex Mályusz szerint egy breviárium, Guido de Columna *Trójai története* és a *Legenda aurea.* Mályusz részletesebb következtetéseket is levon abból, hogy „a naponta használt breviárium mellett, ha nem is ennyire rendszeres, gyakori olvasmány lehetett a másik két könyv".[3]

Persze már azt is nehéz elképzelni, hogy Zsigmond naponta sok időt töltött volna a csak a papságra kötelező breviáriumozással; mint a továbbiakból kiderül, a valóságban a három könyv egyike se volt soha Zsigmondé. Ami pedig

[2] Minderről rövid összefoglalás: CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 44–50.

[3] MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon.* Bp. 1984. 268–269.

azt az érvet illeti, hogy a három kódex illuminálásában a nagy osztrák illuminátornak, Martinus Opifexnek a keze ismerhető fel, és ez is Zsigmond tulajdonosi voltának bizonyítéka, meg kell jegyezni, hogy teljesen valószínűtlen, hogy Zsigmond éppen osztrák miniátort foglalkoztatott volna, hiszen neki nem sok kapcsolata lehetett Béccsel. Akkor még Bécs nem császári székhely, és az is kérdéses, hogy Zsigmond ebben a Habsburg birtokban levő városban hosszabb időt töltött volna.

Az említett három könyv közül az elsőről, az Österreichische Nationalbibliothek Cod. Lat. 1767 jelzetű *Horae canonicae*járól sokáig tartották azt, hogy Zsigmond számára készült azon az alapon, hogy az első lapon ott látható alakokat Zsigmondnak, Borbála királynénak és a választófejedelmeknek tekintették. De azt mindenki elismerte, hogy a kódexet 1447-ben III. Frigyes számára fejezték be, így sohasem kerülhetett Zsigmond kezébe. Újabban Gerhard Schmidt bebizonyította, hogy az alakok azonosítása is téves, azok közt is már III. Frigyes látható.[4]

A másik bécsi kódex (a *Trójai történet*) — bár Mályusz jelzetet nem ad — csak a Cod. Lat. 2773 lehet. Ez a kódex, mint Hoffmann Edit írja, a „hagyomány szerint" ha nem is Zsigmond, de felesége, Czillei Borbála tulajdona volt, de ennek a hagyománynak szerinte semmi bizonyítéka[5] nincs. Így tehát semmiképpen nem lehet Zsigmond hiteles könyvei közt említeni.

A harmadik állítólagos Zsigmond-olvasmány Jacobus de Voragine Cod. Lat. 326 jelzetű példányát általában III. Frigyes könyvének tartották. Hoffmann Edit ugyan megpróbálta bizonyítani, hogy előbb Zsigmondé lehetett, mert a szokványos szöveg ki van egészítve Szent Istvánra és Szent Lászlóra vonatkozó, viszonylag rövid részekkel. Márpedig Hoffmann Edit szerint ezt bizonyára nem Frigyes tette, hanem Zsigmond, aki érzelmileg is magyarnak tartotta magát.[6] Csakhogy eltekintve attól, hogy Frigyes császár — bár jogtalanul — mindig igényt tartott a magyar koronára, és attól, hogy ugyancsak Bécsben van a *Legenda aurea* egy másik olyan, még a 14. században készült példánya (Cod. Lat. 14600), amelyben éppen úgy megvan Szent István és László, mint a Cod. Lat. 326-ban,[7] de a fő bizonyíték az, hogy az első iniciáléban az 1447-es évszám olvasható és hogy a lapszéli keretekben két helyen is ott látható Ausztria címere, márpedig Luxemburgi Zsigmond sohase volt Ausztria ura, sőt ott olvasható a Frigyes-kódexekre annyira jellemző „AEIOU" (Austriae est imperare orbi universae) jelmondat.

[4] SCHMIDT, Gerhard: *Zsigmond császár és a könyvfestészet.* (In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. I. Bp. 1987. 181–192.)

[5] HOFFMANN Edit: *Régi magyar bibliofilek.* Bp. 1929. 29–36.

[6] *Uo.* A kódex mikrofilmje: MTA Könyvtára. Mf 6539/I.

[7] CSAPODI Csaba –CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica I.* Bp. 1988. 220. sz. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei 23/98)

Ezek után nézzük meg, mit derített ki eddig a kutatás Zsigmond király könyvtárára vonatkozólag, és mi a valóság. Zsigmond könyvtáráról először Fraknói Vilmos közölt egy jegyzetek nélküli cikket a *Budapesti Szemlé*ben. Ugyanezt a szöveget újra közölte 1927-ben, Fraknói halála után a többszerzős *Bibliotheca Corvina* című kötet. Ebben Fraknói szövegéhez Fógel József csatolt részletes bibliográfiát és jegyzetanyagot, benne a Zsigmond könyvtárából ismert művek címeit.[8] Persze, nehezen képzelhető el, hogy ezt a címanyagot az egyébként olyan kiváló Fógel József maga állította volna össze, mert olyan felületes és szinte egészében téves, hogy csak azt lehet elképzelni, hogy ennek összeállításával valaki mást, kevésbé hozzáértő személyt bízott meg.

Itt a következőket olvashatjuk Zsigmond könyveiről:

> „többek közt ott találhatjuk a következőkben felsorolt 32 művet. Ezek: Bartolus de Squarcialupis de Plumbio: Colcodei seu liber de peste. – Eberhardus Windeck: Vita Sigismundi imperatoris et regis Hungariae et Bohemiae. – Martinus Erlinger von Attensheim: Constitutio et reformatio Christianitatis. – Leonellus Estensis: Oratio ad Sigismundum imperatorem, An. 1432. – Altera oratio eiusdem in urbe ad Sigismundum. – Collaudatio imperatoris Sigismundi in concilio Constantiensi in sermone abjudicationis Hieronymi de Praga. – Cincius Romanus: Oratio ad Sigismundum imperatorem. – Matheus de Perusio: Oratio nomine civitatis Perusinae coram Sigismundo imperatore. – Litterae VII universitatis Parisiensis ad imperatorem Sigismundum. – Johannes Gerson (rector universitatis Parisiensis): Sermo coram Sigismundo. – Thomas Ebendorfer de Hasselbach: Crisis Sigismundi imperatoris. – Ludovicus Pontano Romanus: Oratio ad Sigismundum imperatorem. An 1433. – Nicolaus Manfredus de Cruce: Oratio pro Lucensi patria contra Florentinum populum coram Sigismundo imperatore. – Petrus de Gualfredinis: Stemmata imperialia. – Franciscus Barbarus: Oratio ad Sigismundum imperatoram. – Petrus de Gualfredinis: Oratio ad Sigismundum Caesarem Italiam advenientem. – Ambrogio Traversari Camaldulensis: Orationes in Tata habitae, litterae de Palatio Budansi ad Sigismundum imperatorem. – Albicus doctor: Regimen corporis humani Sigismundo dicatum. – Johannes Aurispa: De discessu regis Sigismundi. – Res gestae sub Sigismundo imperatore, a cancellario comitum de Oettingen. – Nicolaus Perotti: Versus ad imperatorem Sigismundum. an. 1433. – Poggio Bracciolini: De coronatione Sigismundi imperatoris carmen. – Sermo secrete editus de Sigismundo imperatore. – Benedictus de Pileo (Pegli): Ecloga ad honorem Sigismundi imperatoris. – M. Fl. Cieco: Componimento in terza rime, offerto all'imperatore Sigisundo. – Pier Paolo Vergerio: Arrianus de rebus gestis Alexandri Magni ad Sigismundum imperatorem. – Antonio Panormita: Hermaphroditus, Sigismundo imperatori dicatus. – Franceso Filelfo: Oratio ad Sigismundum imperatorem. – Georgius Coriarius: Oratio ad Sigismundum imperatorem. – Johannes archiepiscopus Tarentinus: Orationes duae ad synodum et una ad Sigismundum imperatorem. – Poema anonymi ad honorem Sigismundi imperatoris. An. 1433. – Dante: Divina comoedia.

Összesen 32 tétel, de mint látjuk, ebből nem kevesebb mint 15 beszéd, mégpedig egy kivétellel 2–4 oldalas szövegek, amelyeket Zsigmond sokfelé tett utazásai, illetve a zsinatokon való részvétel alkalmával mondtak el tiszteletére.[9] De először is ezek terjedelmüknél fogva nem lehettek kódexek, és a leg-

[8] FRAKNÓI Vilmos – FÓGEL József...: *Bibliotheca Corvina.* Bp. 1927. 89.

[9] Nagyrészt egyszerű átvétel a *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*ból. I–X. Vindobonae, 1864–1899.

kevésbé sem valószínű, hogy a rövid üdvözlő szövegeket írásban is átnyújtották volna neki. Egyébként ezek a szövegek különböző gyűjteményes kötetekben maradtak ránk, több tucat, vagy akár száz egyéb beszéd közt. Tehát semmiképpen sem könyvek. Nem is beszélve arról, hogy a *Sermo secretus,* amennyiben a címből megállapítható, inkább valami Zsigmond ellenes szöveg lehet, mint királyi könyv. A 3 lapnyi szöveg egy 1452 után készült vegyes tartalmú kötetben maradt fönn (München. Bayerische Staatsbibliothek Cod. 9711). A nyomtatott katalógus[10] szerint a cím pontosabban így szól: *Sermo secrete editus de Sigismundo rege Romanorum secundum gestorum eiusdem conditionem.*

Az egyetlen nagyobb terjedelmű a beszédek közt (30 lap) Corrariusé, de ez meg tisztán a bázeli zsinat ügyeivel foglalkozik, a zsinaton elmondott beszéd és a cím valószínűleg csak azért mondja, hogy Zsigmond jelenlétében adta elő a szerző, hogy nagyobb nyomatékot adjon az egésznek.[11]

Van azután a címek közt 6 vers, amit Zsigmond király tiszteletére készítettek. Bizonyosan ezeket is mint fölköszöntőket mondták el, s ha esetleg írásban is átnyújtották — amire semmi adat nincs — , rövidségüknél fogva ezek sem könyvek.

Két cím levelekről szól. Az egyik a párizsi egyetemnek Zsigmondhoz intézett 7 levele, a másik Thomas Ebedorfer de Hasselbach *Crisis*e. De ezt a címet a bécsi katalógus alapján helyesbíteni kell, így: *Crisis in litteras Sigismundi imperatoris, datae Bohemis et Moravis* (ÖNB Cod. Lat. 4704). Így mindjárt világossá válik, hogy a 4 oldalnyi szöveg sem lehet Zsigmond könyve.

Marad tehát a 32 címből 9. Ezek közül az *Arrianus*szal, a *Squarcialupis*szal, a *Panormitá*val és a *Dante-kódex*szel majd később foglalkozunk. A másik ötről a következőket lehet mondani:

Eberhardus Windeck *Vita Sigismundi imperatoris et regis Hungariae et Bohemiae* c. műve (ÖNB Cod. Lat. 2913) csak 1456-ban készült, így számunkra tárgytalan. A *Res gestae* egy mindössze két levélnyi szöveg, egy, a 16. század elejéről származó kódexben maradt fönn, amelyet Aventinus gyűjtött össze. Helyesen: *Res gestae sub Sigismundo imperatore, scriptae a cancellario comitum de Oettingen inde ab anno 1361 ad annum 1417.*

A müncheni Nr. 215-ként jelzett Albicus medicus: *Regimen corporis humani Sigismundo dicatum* a müncheni nyomtatott katalógusban az itt megadott jelzet alatt nem található. Ott Leonardus Estensisnek van egy *Arenga ad Sigismundum Caesarem*ja. Talán arra lehet gondolni, hogy a jelzet téves, mert a müncheni Cod. Lat. 125-ben valóban van Magister Albicus archiepiscopus Pragensis *Regimen corporis humani*ja (3 lap szöveg), de ez nincs Zsigmondnak ajánlva. Petrus de Gualfredi *Stemmata imperialiá*ja az ÖNB Cod. Lat. 5180 jel-

[10] *Catalogus codicum Latinorum Bibliothecae Monacensis.* Monachii 1892-től.

[11] Kiadta CONTARENUS, Iohannes: *Addenda Veneta.* I. Venetiae, 1757. 8–9.

zetű 15–16. századi kódexben összesen 9 levelet tesz ki, és semmi jele annak, hogy Zsigmond számára készült volna.

Az ugyancsak a Fógel-jegyzékben szereplő Martinus Erlinger von Attesheim *Constitutio et reformatio Christianitatis*1477-ből való német fordításban maradt fönn (ÖNB Cod. Lat. 2975). Közelebbit nem tudunk róla. Végül Aurispa *De discessu*ja nem ír „regis Sigismundi"-t, hanem csak „regis Ungariae"-t. A gyűjtemény pedig, amely a vers szövegét fönntartotta, 1460–1464 között készült, s így teljesen bizonytalan, hogy a király alatt okvetlenül Zsigmondot kellene-e értenünk.

A fentiek alapján érthető, hogy Hoffmann Edit a *Régi magyar bibliofilek* c. művében 1929-ben már csak 9 kódexszel foglalkozik, amelyeket joggal avagy jogtalanul Zsigmondénak tartott. Ő persze azokkal a művekkel nem foglalkozik, amelyek egykor meglehettek Zsigmond tulajdonában, de nem maradtak ránk, mert ő célkitűzésének megfelelően csak ma is meglévő kódexeket tárgyal itt is.

A Hoffmann Editnél első háromként szereplő tétellel (Imádságos könyv = *Horae canonicae,* Guido de Columna: *Bellum Troianum,* és Jacobus de Voragine: *Legenda aurea*) már Mályusz könyvével kapcsolatban szóltunk. Egyébként is nyilvánvaló, hogy Mályusz éppen Hoffmann szövegének felhasználása alapján vette ezeket Zsigmond ránkmaradt könyveinek. Ezekről pedig már láttuk, hogy sohasem voltak Zsigmond király tulajdonában.

Negyedikként Hoffmann Edit a sokszor még ma is tévesen *Liber de septem signis* címen emlegetett, de a valóságban Kyeser *Bellifortis*-töredéket sorolja Zsigmond ránkmaradt könyvei közé (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára. Mai jelzete K 465). Ezt az inkább fantasztikus, mint reálisan használható hadigépeket tartalmazó művet, illetve pusztán annak elejéről fönnmaradt asztrológiai vonatkozású képeket, a bolygókat szimbolikusan, lovasok alakjában ábrázoló és néhány sor szövegrészeket tartalmazó részt, ahol a képek közt a Napot szimbolizáló lovas alakjában világosan föl lehet ismerni Zsigmond alakját, magunk is Zsigmond könyve maradványának bizonyítottuk.[12]

Kétségtelenül Zsigmond könyve volt a Fógel-jegyzékben is, Hoffmannál is szereplő Bartolus de Squarcialupis: *Colcodei seu Liber de peste* (ÖNB Cod. Lat. 2349). Ennek kolofonjában ugyanis ez olvasható: „Explicit liber colcodei ... ad salutationem ... caesaris semper augusti Sigismundi regis Boemie et Ungarie". Az első iniciáléban is ott van az arany alapon fekete egyfejű sas címer.[13] Min-

[12] CSAPODI Csaba: *Az úgynevezett „Liber de septem signis", Kyeser „Bellifortis"-ának budapesti töredékéről* = MKsz 1966. 217–236. – Uő: *Ein „Bellifortis"-Fragment von Budapest* = Gutenberg Jahrbuch 1974. 18–28.

[13] HERMANN, H. J.: *Die Handschriften und Inkunabeln der italienischen Renaissance.* I. (Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. VIII/VI.) Leipzig, 1930. 9. sz. – A kódex mikrofilmje: MTAK Mf 2779/II.

denesetre a császárrá koronázása és a halála közötti időre kell tennünk. Az egész kötet mindössze 54 fólióból áll, és nyilvánvalóan gyakorlati célra, a pestis elleni védekezésre készült, az irodalomhoz, az irodalmi műveltséghez nincs köze.

Az ajánlás szerint Johannes de Serravalle valóban Zsigmondnak szánta Dante *Divina Comoediá*jának latin fordítását. De hogy ez az Egerben (Főegyházmegyei Könyvtár P. V. 1.) őrzött, csak egyszerű vörös kezdőbetűkkel díszített, részben pergamenből, részben papírból álló kódex a fordító által a császárnak átnyújtott példány-e vagy csak annak egykorú másolata, vagy éppen a leíratás céljára készült alappéldány, arról eltérnek a vélemények. Csak hát itt megint fölmerül a probléma: Zsigmond szellemi műveltségének, érdeklődési körének és egész tevékenységének alapján igen-igen kérdéses, hogy ezt az annyira nehéz és komplikált szöveget felolvastatta volna magának, vagy pláne éppen az, hogy ő maga olvasta volna. Könnyen lehetséges, hogy csak a fordító a maga érdekében dedikálta és adta át Zsigmondnak a művet, kellő honorárium reményében.

A következő tétel, amelyről Hoffmann Edit megemlékezik, de a Fógel-féle jegyzékben nem szerepel, az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 115 számú kódexe, Antonius Minuccius: *De feudis* libri VI, cum glossis Columbini et aliorum. Azt írja róla, hogy régebben Zsigmond könyvének tartották, de szerinte csak másolat lehet. Viszont nem veszi észre azt az ellenmondást, hogy ugyancsak az ő közlése szerint a szerző munkáját Frigyes császár és Orbán pápa konstitúcióira támaszkodva írta meg. Így tehát semmiképpen se lehetett Zsigmondé. Hasonló tévedés Bartoniek Emma katalógusában, ahol a kódex kezdetét így idézi: „In nomine domini nostri ihesu christi domini friderici"és itt zárójelben helyesbíti (sic! „recte: Sigismundi").[14] Ezt a helyesbítést nem indokolja, talán Hoffmann Edit szövege zavarta meg. Mindenesetre az bizonyos, hogy a szöveg végén pápai megerősítésként olvasható: „... has leges a frederico romanorum imperatore... editas laudamus... " A szöveg első iniciáléjának császári alakjában is így III. Frigyest kell keresnünk, nem Zsigmondot.

Nyolcadikként következik Dietrich von Niem Bécsben őrzött *Viridarium imperatorum et regum Romanorum, extractus de memorialibus gestis antiquorum Germanorum, qui reipublicae praesederunt* (ÖNB Cod. Lat. 496), melyről Hoffmann Edit csak mint Csontosi részéről tévesen Zsigmondénak tulajdonított kódexről ír. Szerinte inkább V. Lászlóé lehetett. A művet szerzője a bevezető sorok szerint 1411-ben Rómában írta, bizonyára nem Zsigmond számára, hiszen az akkor még nem volt császár. Hogy pedig a példány kinek a tulajdonában volt, arra a címertan ad pontos feleletet. Az első levél lapszéli keretdíszében egy sor címer van: császári, cseh, magyar vágások, morva sas és

[14] BARTONIEK Emma: *Codices manu scripti Latini.* Vol. I. *Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940. 106. (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke XII.)

kiemelten Ausztriáé.[15] Zsigmondé tehát nem lehetett, mert Ausztria nem tartozott a birtokai közé; V. Lászlóé sem, mert ő meg nem volt császár. Pontosan ráillik azonban a címersorozat Habsburg Albert császár és magyar királyra. A kódex tehát az ő számára készült (1437–1439 között) és nem lehetett köze Zsigmondhoz.

Végül az utolsóként tárgyalt, *Hét penitenciális zsoltár*ként jelzett bécsi (Cod. Lat. 2784 jelzetű) kódexről ő maga is azt mondja, hogy a régi bécsi könyvtári katalógus alaptalanul tulajdonította Zsigmond könyvének. Ebben a teljesen egyszerű, német nyelvű imádságokat tartalmazó *Collectio variarum praecum Germanicarum* kötetben semmi se utal arra, hogy Zsigmondé lett volna.

Ezek után visszatérhetünk a Fógel-jegyzéknek azokra a darabjaira, amelyek Hoffmann Editnél azért hiányoznak, mert csak tudomásunk van róluk, de a példányok nem maradtak fönn.

Elsőként kell megemlíteni a Nagy Sándor életrajzot, amelyet a jegyzék Pier Paolo Vergerio munkájaként sorol föl, pedig Arrianusnak ezt a munkáját ő csak fordította. Valóban Zsigmond számára, méghozzá Vergerio magyarországi tartózkodása alatt, kétségtelenül azért, mert jól ismerhette Zsigmond Nagy Sándor-i ambícióit. A különös csak az, hogy a jelek szerint ez a könyv nem került a királyi könyvtárba, mert, ha ott lett volna, nem kellett volna Mátyás királynak ezt a Vergerio-féle Arrianus-fordítást 1480 után Nápolyban lemásoltatnia a maga számára. Ez a kódex ránk is maradt, a Vatikáni Könyvtárban található Cod. Vat. Lat. 5268 jelzet alatt.

Nem válik különösebben dicsőségére Zsigmond királynak, hogy Panormita-Beccadelli éppen neki ajánlotta *Hermaphrodita* című obszcén versgyűjteményét.

Petrus de Gualfredinis *Stemmata imperialitá*ja minden indokolás nélkül, valószínűleg pusztán tárgya miatt szerepel a Fógel-féle jegyzékben. Itt tehát csak a lehetősége áll fönn annak, hogy a szerző Zsigmond számára készítette, illetve ajánlotta föl. Végül azt sem tudni, miért olvasható a jegyzékben Zsigmond könyvtárának darabjaként Martinus Erlinger von Attensheim *Constitutio et reformatio Christianitatis*című munkája.

Itt említjük meg, hogy a koppenhágai Kongelige Bibliotek 1926-ban megjelent nyomtatott kódexkatalógusában Theo 540 4to jelzet alatt is szerepel egy Zsigmondnak tulajdonított kódex, de ez is tévedésen alapszik. Ebben az 1422-ben készített *Breviárium*ban újkori bejegyzés állítja azt, hogy egykor Zsigmondé volt. Bizonyos, hogy a későbbi bejegyzés téves megállapítása onnan származik, hogy a kódex kötésén kétfejű sas látható. Éppen ezért nem lehetett Zsigmondé, mert az ő címerében egyfejű sas van. Föltételezhető, hogy a kötés

[15] A lap színes reprodukciója megtalálható a SZILÁGYI Sándor szerkesztette *A magyar nemzet története* 3. kötetében: 612–613. Itt egyébként már helyesen Albert szerepel a kódex tulajdonosaként.

későbbi időben került a kódexre, sajnos a kötés időpontjáról a katalógus nem ad tájékoztatást.[16]

Teljesen bizonytalan az az adat, amit Berkovits Ilona közöl *Magyar kódexek a XI–XVI. században* című munkájában, hogy Zsigmond franciaországi tartózkodása idején szerződtette Perrin miniátort, de szerinte is semmi mást nem tudunk róla, mint a nevét. Forrásadatra Berkovits nem hivatkozik.[17]

Végre 1967-ben úgy látszott, hogy fölbukkant egy remek szép kivitelű kódex, amely Zsigmond számára készült. Ez a zágrábi káptalan MR 156 jelzetű *Biblia Veteris Testamenti* kötete. Hatalmas méretű, rendkívül díszes, nagy értékű kódex, amelynek datálásával és készíttetőjének megállapításával Berkovits Ilona próbálkozott.[18] A kódex nem egy illuminátor kezére vall, de a legkiválóbb meg is nevezi magát: „ladyas". Ez a név, tulajdonképpen Ladyslaus, 1365 és 1410 közt többször fölmerül a prágai festők testületének könyvében, ő lehetett a prágai királyi könyvfestőműhely legkiválóbb művésze IV. Károly császár és Vencel király korában. Berkovits Ilona itt valóban a heraldika tudományát hívta segítségül a datáláshoz, de sajnos egészen téves fölhasználással, s így eredményeit se lehet elfogadni. Berkovits abból indul ki, hogy a kódex díszes első levelének lapszéli keretében a császári, arany alapon egyfejű sas-címer látható. Szerinte azért nem készülhetett Vencel számára — akkor se, ha a prágai műhelyben írták és díszítették —, mert nincs rajta a fehér oroszlán, Csehország címere, tehát a tulajdonos Zsigmond császár, aki vagy a maga számára a prágai műhelyben készíttette, vagy Ladislaust más könyvfestőkkel együtt Magyarországra hozta, s így a kötet Magyarországon készült, vagy fogsága idején, vagy közvetlen kiszabadulása után, mert egy ábrázoláson — szerinte — királyi ruhás alak börtönben imádkozik.

De hát először is 1401 táján Zsigmond még nem volt császár, sőt koronázása csak évtizedek múlva, 1433-ban történt. Csehországban pedig Vencel uralma idején aligha készíttetett kódexet. A császári címer alapján tehát éppen az a bizonyos — ha valóban 1401 táján készült —, hogy a kódex nem lehetett Zsigmondé s így alaptalanok azok a messzemenő következtetések, amelyeket Berkovits levon arra nézve, hogyan hatott a cseh könyvfestő művészet a magyarra és miért váltotta fel az „új irányzat" a magyar Anjouk olasz irányzatát. De ha a cseh címer hiánya miatt nem lehetett Vencel kódexe, miért tartja Berkovits Zsigmond kódexének, ha a magyar címer nincs benne, pedig akkor Zsigmond nem volt más, mint magyar király?

[16] Csapodi – Csapodiné: *i. m.* II. Bp. 1993. 1875. sz.

[17] Berkovits Ilona: *Magyar kódexek a XI–XVI. században.* 2. kiad. Bp. 1975. 38. – Ugyanezt az adatot közli Wehli Tünde Hoffmann Edit munkájának reprintjében. (Bp. 1992.) 229.

[18] Berkovits Ilona: *Une bible de Sigismond de Luxembourg en Yougoslavie* = Sbornik Národniho Muzea v Praze. 21. 1967. 267–273. (Az első oldal elég homályos reprodukciója is közölve itt.)

A heraldika helyes alkalmazása révén csakis azt állíthatjuk, hogy a császári címer csak IV. Károlyra utalhat, akinek prágai uralkodása idején már „ladyas" Prágában működött. (Károly 1378-ban halt meg.) Ez adja meg a magyarázatát annak a képecskének is, amelyről Berkovits állapítja meg, hogy IV. Károly trónon ülő alakja előtt két ifjú herceg látható, természetesen két fia, Vencel és Zsigmond. Miért lenne egy ilyen kép akár Vencel, akár Zsigmond kódexében? Berkovits maga mondja, hogy nem ismerünk olyan Vencel-kódexet, amelyben Zsigmond ábrázolva volna, sem pedig olyan Zsigmond-kódexet, amelyben Vencel lenne látható. (Sajnos éppen az a baj, hogy alig van, amit Zsigmonddal kapcsolatba hozhatunk, nem hogy olyant kereshetnénk, amelyben Vencel képe is ott van.)

Még egy apróságra szeretnék kitérni, amit általában nem szoktak meggondolni. Ez pedig az az emberi tulajdonság, amit úgy hívnak, hogy prezbiópia, vagyis öregkori szemváltozás. 40 éven felül elkezdődik a szemlencse meszesedése és ennek folytán alkalmazkodó képességének csökkenése. Ezért kell az addig szemüveget nem viselő embernek 40 éven felül elkezdeni olvasáshoz a szemüveg viselését. Mielőtt azonban a szemüveg használata meghonosodott volna, 40–45 éven túl, esetleg sok erőltetéssel és fejfájással sem lehetett finom apró betűket másolni, miniatúrákat festeni. Márpedig, ha Ladislaus pictor már 1365-ben szerepel a cseh festők könyvében, akkor még ha — ami nem valószínű — 20 éves korában már festőként dolgozott, 1401-ben minimálisan 56 éves volt. Nem lehetett volna képes ragyogó szépségű illuminátori munkára ilyen magas korban; ez is arra ok, hogy a kódexrendelőnek Károly császárt tartsuk, s a kódex keletkezését jóval 1401 elé tegyük és semmiképpen ne Magyarországra.

Még csak annyit, hogy bár a megrendelő nyilvánvalóan IV. Károly volt, de a bibliát nem a maga számára készíttette, hanem valamilyen egyházi személynek, talán a prágai püspöknek, mert a szöveg első iniciáléjában püspöksüveges személy magyaráz előtte a földön ülő papi(?) személyeknek.

Így tehát az egyetlen, valóban királyi szépségű kódex esetében is el kell vetnünk Zsigmond tulajdonosi voltának lehetőségét.

A legutóbbi években, 1987-ben rendezett kiállítás alkalmával kiadott *Művészet Zsigmond király korában* című kiadvány első kötetében Veszprémi László foglalkozott a Zsigmond-kori illusztrált technikai és haditechnikai kéziratokkal.[19] Ebben a tanulmányban cím nélkül említ egy „tollrajzokkal díszített", de szöveg nélküli kéziratot a bécsi Kunsthistorisches Museum fegyvergyűjteményéből (Ms. P. 5014), amelynek „Képes ajánlása Zsigmond császárnak szól." Közelebbit nem ír a kéziratról, így nem tudjuk, valódi kódexről van-e szó, s ha

[19] VESZPRÉMY László: *Illusztrált technikai és haditechnikai kéziratok Zsigmond korában.* In: Művészet Zsigmond király korában. I. Tanulmányok. Bp. 1987. 212–225.

igen, mindenképpen Zsigmond tulajdona volt-e. Másik minket érdeklő adata arról szól, hogy a Taccola néven ismertté vált Mariano di Jacopo *De ingeniis* című, Firenzében őrzött (Biblioteca Nazionale Fol. 766) a kolofon szerint Sienában 1432-ben másolt szövegének egy helyén magát Zsigmondnak ajánlja, és kifejezi készségét, hogy szeretne Magyarországra jönni. Egy bejegyzés is olvasható benne, hogy „Hic liber continet in se multas quaestiones expositas sic per [...] romanorum regem dominum Sicismundum[!] [...] Diadematis[?] Imperii Coronatum." A kötetben ott látható Zsigmond király allegórikus (nem portrészerű) képe is. Veszprémi azt írja, hogy „A Rómában lezajlott koronázás után a *Regesta imperii* bejegyzései szerint Zsigmondot Mantovában felkereste a sienaiak egy csoportja. Köztük Taccola, akit szeptember 24-én a comes palatinus bőkezűen adományozott címével tüntettek ki. A kézirat Zsigmondnak történt átadására semmi jel nem mutat." Persze már az is különös a kötettel kapcsolatban, hogy még 1432-ben készült Sienában: „Feliciter finit... in domo sapientiae Senensis in anno domini Millesimo CCCCXXXII." Bár sok más kép mellett Zsigmond allegorikus, tehát nem portrészerű alakja is benne van, de a kolofonban nem írja a scriptor, hogy az ő számára készítette volna. Az említett későbbi bejegyzést pedig csak úgy lehet érteni, hogy a mű bizonyos részeit még a császári koronázás előtt ismertették Zsigmonddal, a „római királlyal", akit azután császárrá koronáztak.

Egyáltalán nem lehet Zsigmond könyveként elfogadni a Vatikáni Könyvtár Cod. Vat. Lat. 5697 jelzetű, Petrus Comestor közismert *Historia scholasticá*ját tartalmazó kódexét, amelyről Gerhard Schmidt azt írja: „Az egyetlen, számomra ismert, nagy valószínűséggel Zsigmond személyes tulajdonát képezőnek tekinthető, jelentős művészi értékű könyv".[20] Schmidt szerint azért lehetett Zsigmondé, mert az ornamentikában gyakran ott látható a cseh és a birodalmi címer, s mivel a kézirat egyértelműen cseh eredetű, a katolikus párt valamelyik tagja ajándékozhatta Zsigmondnak prágai koronázása (1420) alkalmából, vagy a későbbi nyugtalan időkben. Dehát Zsigmond 1420-ban még nem volt császár. Viszont a magyar címer teljes hiánya kétségtelen bizonyítéka annak, hogy éppen Zsigmondé nem lehetett, hanem csak Vencelé, akinek kódexeiben éppen ezt a két címert, tehát a császári és a cseh címert találjuk egymás mellett.

Teljességgel érthetetlen számunkra ugyanebben a gyűjteményes kötetben Pajorin Klára kijelentése, hogy „A bécsi Österreichische Nationalbibliothek III. Frigyes könyvei között ma 14 Zsigmond könyvtárából származó kódexet őriz".[21] Hivatkozás: Lhotsky: *Die Bibliothek Kaiser Friedrichs III.* Sajnos Lhotsky tanulmányában ilyen adat egyáltalán nem található, s eddig egyáltalán nem bukkant föl olyan adat, mintha a bécsi könyvtárban 14 hiteles Zsigmond-kódex

[20] *I. m.* 184.

[21] PAJORIN Klára: *A magyar humanizmus Zsigmond-kori alapjai.* (Az előző tétel alatt közölt gyűjteményes kötetben.) 200.

lenne.[22] Itt tehát csak valamilyen félreértésről lehet szó. Ugyancsak nem tudjuk elfogadni azokat az optimista következtetéseket Pajorin Klára cikkében, hogy milyen nagy fokban volt Zsigmond az új, humanista műveltség magyarországi meghonosításában részes. Mert pusztán annak a megállapítása, hogy milyen műveltek voltak azok az itáliai humanisták, akik megfordultak Zsigmond budai udvarában, illetve akikkel találkozott a konstanci és a bázeli zsinaton, még egyáltalán nem bizonyítja azt, hogy Zsigmondra ezek szellemi hatást is gyakoroltak volna. Sőt éppen a császár-király könyvtárának vizsgálata győz meg ennek az ellenkezőjéről.

Zsigmond sem saját műveltségének nem volt következetes fejlesztője, sem országa kultúráját, könyvműveltségét nem emelte. Ilyen irányú tevékenysége, illetve tevékenység-hiánya inkább kiábrándító, főleg ha arra gondolunk, hogy Zsigmond testvére volt Vencel cseh királynak, kora legjelentősebb bibliofil könyvgyűjtőjének, akinek ránk maradt kódexei a cseh könyvfestőművészet tetőfokát jelentik. Vencel könyvtárát pedig Zsigmond örökölte. Viszont semmi nyoma annak, hogy tisztában lett volna értékével és fejleszteni törekedett volna. Ennek már az is bizonyítéka, hogy míg a Corvinából fönnmaradt három Vencel-kódex tanúsága szerint Mátyás a Vencel-címereket átfesttette a magáéval, Zsigmond ezt nem tette. Nem valószínű, hogy éppen ebben az esetben a testvéri szeretet játszott volna szerepet.

Végeredményben tehát azt kell megállapítanunk, hogy Zsigmond, mint sok más egyébben is, a magyar könyvtártörténetben és így általában a magyar művelődés alakításában is az elmulasztott lehetőségek embere volt. Ha ő Mátyáshoz hasonló egyéniség, a magasabb szellemi műveltség iránt érdeklődő ember lett volna, a budai könyvtár már Mátyás előtt évtizedekkel kezdhette volna meg ragyogó kibontakozását.

Ugyanerre a mulasztásra és érdektelenségre mutat az, hogy őbenne, aki kora sok neves olasz humanistájával került kapcsolatba a zsinatokon, a korai reneszánsz műveltségnek nyomai se fedezhetők föl. Nem jelenti az irodalom iránti érdeklődését az a homályos adat, ami egy „lector"-ra vonatkozik.[23] Mályusz ebből a szóból arra következtet, hogy Bilkei István lektor neki olvasott volna föl és magyarázta neki Dante homályos részeit. Hiszen maga Mályusz írja, hogy Bilkeiről „sajnos alig tudunk valamit". Talán egészen más foglalkozása volt. Azt sem tudjuk, hogy a királyi udvarban élt-e.

Valóban megdöbbentő az is, hogy bár a korai itáliai humanizmus nagy alakja, Pier Paolo Vergerio Zsigmond társaságában jött Magyarországra, ott élt és halt meg majd negyed század múlva, úgy látszik, mégsem gyakorolt semmi hatást Zsigmondra. A magyarországi humanizmusnak — Vergerio hatására —

[22] LHOTSKY, Alphons: *Die Bibliothek Kaisers Friedrichs III.* (– – : Aufsätze und Vorträge. Bd. II. Das Haus Habsburg. Wien 1971.) 223–238.

[23] MÁLYUSZ: *i. m.* 269–270.

megindítója nem Zsigmond, hanem Vitéz János volt, aki valószínűleg annak könyvtárát is megszerezte a maga számára.[24] Így a magyarországi humanizmus kezdeteit nem Zsigmond budai udvarában, nem is a császár-király személyében kell keresnünk, hanem Vitéz Jánosban, majd az ő tevékenységének folytatói Janus Pannonius és Mátyás király. Így el kell vetnünk Mályusz Elemérnek azt a megállapítását, amit idéztünk: „A kor könyvműveltségének napjainkra maradt emlékei a királyi udvarhoz, sőt személy szerint Zsigmondhoz fűződnek". Zsigmond és az ő udvara nem lett a kor magyarországi könyvműveltségének kezdeményezője és kisugárzó központja. Állítólagos könyveinek reális számbavétele így nem járul hozzá ahhoz, hogy kedvezőbb vonással egészítsük ki azt a meglehetősen kiábrándító képet, amelyet éppen Mályusz rajzol Zsigmondról: Nagy Sándor-i ambíciók, de a vesztes csaták sorozata, lovagi magatartás és mégis a személyes bátorság hiánya, szadizmusig menő kegyetlenkedések. Nagyszabású építkezései pedig nem művészet-szeretetének, hanem megalomániájának megnyilatkozásai voltak.

CSAPODI, CSABA

La culture de livre hongroise á l'epoque du roi Sigismond (1387–1437)

L'étude examine la culture de livre de l'époque de Sigismond du point de vue de l'histoire de la civilisation. Elle constate que, contrairement aux mérites personnels du roi Mathias dans la création d'une culture de livre de haut niveau, le personnage de Sigismond n'avait aucun rôle d'initiateur: durant son règne il n'y avait pas d'atelier royal pour copier ou peindre des livres, et on n'a pas de données sur des acquisitions de livres provenant de l'étranger non plus. Á la base des sources cotemporaines susbsistant sur les bibliothèque paroissialles et capitulaires, l'auteur fait des analyses sur le stock de ces collections, puis il rend compte des ouvrages se rapportant à Sigismond et de la bibliothèque qu'on lui a attribuée. Après le compte-rendu réel et l'analyse de ces faits, il constate que ce n'était pas le siècle de Sigismond qui était l'origine de la culture de livre humaniste en Hongrie, mais celui de János Vitéz, de Janus Pannonius et du roi Mathias.

24 Csapodi-Gárdonyi, Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. 20–28.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája

Több szempontból érdekes egyleveles nyomtatvány maradt fenn a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár egyik német nyelvű Schedel-krónikájában, amely 1493-ban a nürnbergi Koberger-nyomdában jelent meg.[1] Különleges ritkaságnak tekinthető ez az egyleveles, mert a nagyobb európai könyvtárak katalógusai nem említenek példányt belőle. Témájáról és megjelenési körülményeiről a meglehetősen hosszú cím és a kolofon részletesen tájékoztat:

> „Ein kurtzer auſzug der Cronica gedechtnuß Wir= // diger geſchicht von dem M. C. Lxxv. Jar an / biß auff diß unſer // M. D. Lij. Jar mit angehenckter Jarzal / einer yeden geſchicht. //" – "Gedruckt zu Nürnberg / durch Valentin Geyßler."

A német nyelvű krónika 1175-től 1552-ig bezárólag időrendben sorolja fel a fontosabbnak tartott eseményeket. Műfaját tekintve is figyelmet érdemel ez a nyomtatvány, mert még a 16. század közepén sem volt elterjedt gyakorlat krónikát egyleveleskénti közreadni. A 15. századi egylevelesek rendszerint nem a múlt, hanem a közeljövő eseményeiről tájékoztattak. Gutenberg 1448-ra érvényes *Astronomischer Almanach*jával kezdődött a falra akasztható egyleveles kalendáriumok közreadása.[2] Hasonlóképpen számos kiadásban jelentek meg ugyanebben az időben egyleveles nyomtatványként a római egyház által meghirdetett búcsúkhoz kapcsolódó ún. búcsúlevelek (Ablaßbriefe) és egyéb egyházi közlemények.[3]

Az aktuális eseményekről tudósító első nyomtatvány Gutenberg 1455. évi *Türkenkalender*je volt, de ez ugyanúgy füzetalakban jelent meg, mint a hasonló információkat nyújtó későbbi röplapok. Ugyancsak negyedrétű könyv-, vagy füzetalakban kerültek többnyire a közönség elé a 16. században különösen népszerű krónikák, röpiratok, újságlapok.[4]

[1] SAJÓ, Géza – SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum, quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur.* I–II. Budapestini, 1970. 3041/s. Jelzet: Inc. 307, korábban Inc. 11963.

[2] *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts.* Hrsg. von der Kommission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Halle a. S., 1914. 113.

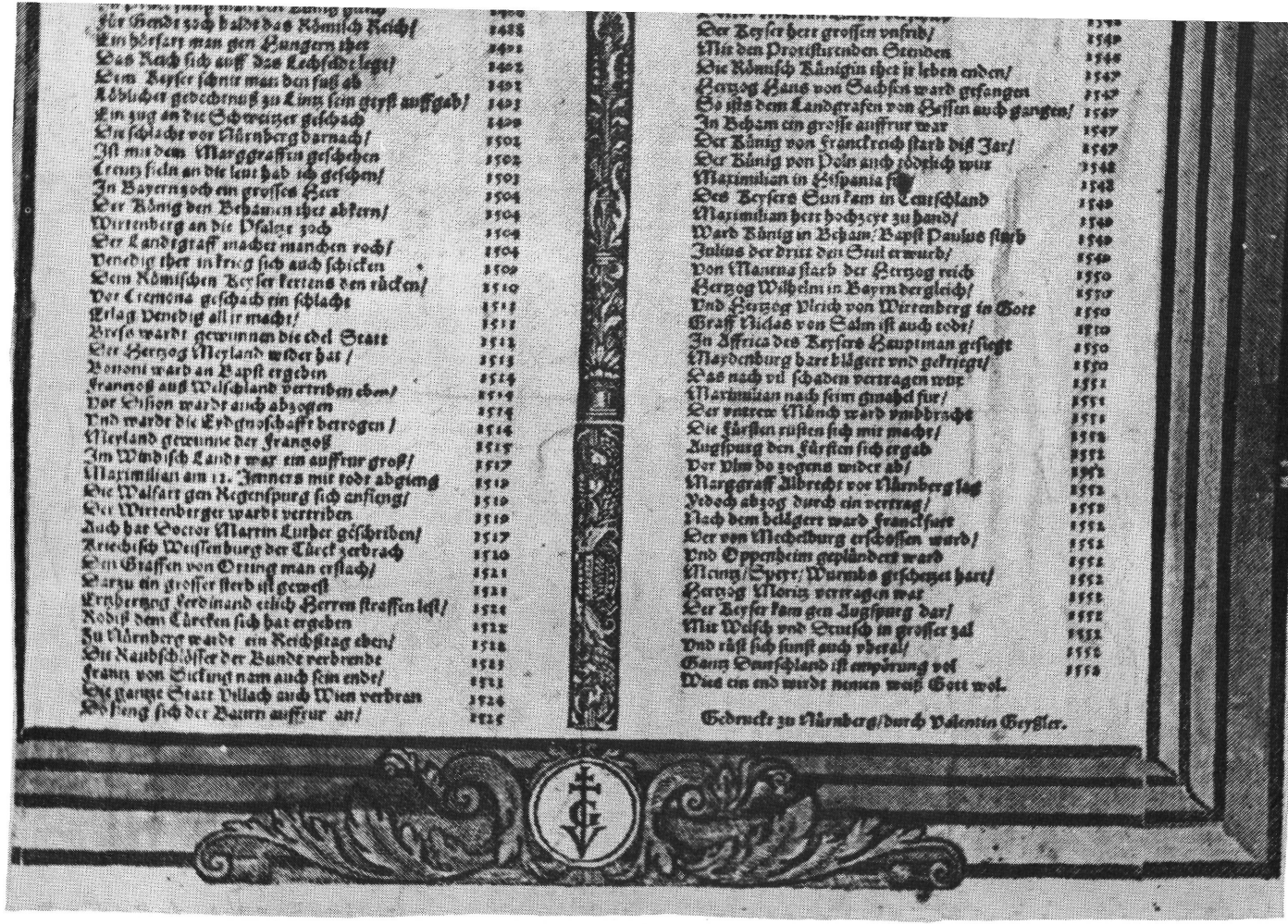
[3] *Uo.* 1–83.

[4] BENDA Kálmán: *A törökkor német újságirodalma.* Bp. 1942. 4.

Ein kurtzer auſzug der Cronica gedechtnuſz Wirdiger geſchicht von dem M. C. LXXV. Jar an/ biſz auff diſz vnſer M. D. Lij. Jar/mit angehengkter Jarzal/ einer yeden geſchicht.

Nach Chriſti vnſers Herrn geburt cyliff hundert Jar
Vnd fünff vnd ſibentzig fürwar/
Gebawen warde die Statt München gut 1175
Darnach Traunſtitz die Burgk zu Landshut/ 1178
Das heilig grab gewan Keyſer Friderich auſſerwelt 1216
Prediger Orden wardt beſtät/mit on gelt/ 1216
Das Türckiſch Reich ſein anfang nam 1300
Wol von dem Keyſer Ottoman/ 1300
Vor Reutlingen geſchach ein ſchlachte/ 1376
Büchſen vnd Pulver ein Münch erdachte/ 1380
Darumb er darnach ward gerichte 1388
Ein ſtreit zu Weyl man auch verſpricht/ 1380
Zu Coſtentz was das Concilium zuhande 1413
Da wardt Johannes Huſs verbrandt/ 1414
Zorn gewunnen wardt da die Reichſtett 1413
Zu Eßling man den Thurnier hett/ 1415
Es erfror Wein/Korn/nider vnd hoch 1430
Der Keyſer gen Jeruſalem zoch/ 1436
Ein Concilium zu Baſel war 1439
Der Keyſer wardt Künig in diſem Jar/ 1440
Johann Gutenberg auch da erfandt 1440
Die Buchtruckerey im Teutſchen Landt/ 1440
Mayenfelde gewän man auff der fart 1443
Ein groſſe ſchlacht vor Baſel wardt/ 1444
Ein ſchlacht vor Eßling iſt auch geſchehen 1446
Des Keyſers krönung hat man geſehen/ 1452
An Türcken zoch man in diſem Jar 1456
Die Knaben zogen zu Sanct Michel dar/ 1457
Dem Künig Laßla wardt vergeben 1457
Der Keyſer wardt Künig in Vngern eben/ 1458
Vor Wengen geſchach ein groſſe that 1462
Drey Herren man gefangen hat/ 1462
Meintz wardt gewunnen jerwerlich 1462
Kürtich geſchach deſſelben gleich/ 1471
Zu Ingolſtat fieng die Hohe ſchul an 1472
Am tag Petri vnd Pauli groß winde kam/ 1474
Gen Neuß zoch man von allen orten 1474
Ein ſchlacht geſchach vor Granſen vnd Morten/ 1476
Darnach die ſchlacht vor Nanſen och 1477
Die Sindtfluß auff dem Rein her zoch/ 1480

Der Keyſer den Frantzoſen vor Pauia fieng 1518
Künig Ludwig von Vngern auch vergieng/ 1526
Rom ward geplündert nach dem ſieg 1527
Burgund vnd Gellern hetten krieg/ 1528
Der Türck die Statt Wien belegert gar 1529
Ein theurung fieng an diſen Jar/ 1529
Florentz vom Bapſt litt harte ſchätz 1529
Rom vnd Flander litt waſſer gnüg/ 1530
Die Schweytzer die herren ein auffrur 1531
Der Türck wider ins Oſterlandt für/ 1532
Zu Nürnberg war ein ſterben nit klein/ 1533
Den Wirtenberger ſetzt man wider ein/ 1534
Zu Münſter erweiten die Tauffer ein Künig iſt war 1535
Ward vom Reich gefangen/ verrieben gar/ 1535
Karle der fünffte Keyſer groß 1535
Zog vber Meer gewan Thunis on verdroß/ 1535
Der Frantzoß hers mit dem Keyſer krieg 1536
Doch jr keiner gewan den ſieg/ 1537
Zu Mantua ein Concilium warde fürgenommen 1537
Auch ſein vil Chriſten in Vngern vmbkommen/ 1537
Der Keyſer vnd Frantzoß haben frid angeſtelt 1538
Auch haben ſich die Mordbrenner geſelt/ 1538
Haben vil Stett vnd Märckt verderbt mit fewr 1540
Ein Sommer haiß/ wuchs gut wein/nit thewr/ 1540
Zu Hagenaw die ſtrittig der Religion ſach 1540
Man diſputirt zu Wormbs auch darnach/ 1541
Zu Regenſpurg ein groß Reichßtag gehalten iſt 1541
Römiſch Kay. Maj. auff Algire ſich hat gerüſt/ 1541
Der Münch Oſen hat eingenummen 1541
Des Künigs Triegsvolck yel vmbkommen/ 1541
Der Keyſer erſtmals gen Nürnberg kam 1541
Vor Peſt mancher man ſchaden nam/ 1542
Zu Spezer iſt ein Reichßtag worn 1542
Wran/ Staz vnd Schloß ward auch verlorn/ 1543
Vil Bewſchreckon ſind auch geſchen 1543
Keyſer iſt wider Bleff gezogen/ 1543
Hertzog Ludwig von Chur fürſt ſtarb zu Rein 1544
Der Keyſer kriegt in Franckreich nein/ 1544
Hertzog Ludwig von Bayern ſtarb 1545
Herr Lienhart von Fels auch verdarb/ 1545

Für Gendt zoch dahin das Römisch Reich/ 1488
Wie hörsey man gen Hungern ther 1491
Das Reich sich auff das Lechfelt legt/ 1492
Dem Kayser schnitt man das fuß ab 1493
Löblicher gedechtnuß zu Linz sein geyst auffgab/ 1493
Ein zug an die Schweitzer geschach 1499
Die schlacht vor Nürnberg darnach/ 1502
Ist mit dem Marggrafften geschehen 1502
Creutz fieln an die lent hab ich gesehen/ 1503
In Bayern noch ein grossen Heer 1503
Der König den Behamen ther abkern/ 1504
Wirtenberg an die Pfaltze zoch 1504
Der Landtgraff macht manchen roch/ 1504
Venedig ther in krieg sich auch schicken 1509
Dem Römischen Keyser kertens den rücken/ 1510
Vor Cremona geschach ein schlachte 1512
Erlag Venedig all ir macht/ 1513
Brese wardt gewunnen die edel Statt 1513
Der Hertzog Meyland wider hat/ 1513
Bononi ward an Bapst ergeben 1514
Frannoß auß Welschland vertriben eben/ 1514
Vor Sedion wardt auch abzogen 1514
Und wardt die Eydgnoschafft betrogen/ 1514
Meyland gewunnie der Frannoß 1515
Im Windisch Lande war ein auffrur groß/ 1517
Maximilian am 12. Jenners mit todt abgieng 1519
Die Walfart gen Regenspurg sich anfieng/ 1519
Der Wirtenberger wardt vertriben 1519
Auch hat Doctor Martin Luther geschriben/ 1517
Reichisch Weissenburg der Tteck zerbrach 1520
Ein Graffen von Orting man erstach/ 1521
Darzu ein grosser sterb ist gewest 1521
Ertzhertzog Ferdinand erlich Herren straffen left/ 1524
Rodis dem Türcken sich hat ergeben 1522
Zu Nürnberg wardt ein Reichstag eben/ 1522
Die Raubschlösser der Bundt verbrendt 1523
Frantz von Sickung nam auch sein ende/ 1523
Die gantze Statt Villach auch Wien verbran 1524
Do fieng sich der Bauern auffrur an/ 1525

Der Teyser hert grossen vnfrid/ 1546
Mit den Protestierenden Stenden 1546
Die Römisch Königin thet jr leben enden/ 1547
Hertzog Hans von Sachsen ward gefangen 1547
Do sitzt dem Landtgrafen von Hessen auch gangen/ 1547
In Beham ein grosse auffrur war 1547
Der König von Franckreich starb diß Jar/ 1547
Der König von Poln auch todtlich wirt 1548
Maximilian in Hispania fert 1548
Des Teysers Sun kam in Teutschland 1548
Maximilian hert hochzeyt zu hand/ 1549
Ward König in Beham/ Bapst Paulus starb 1549
Julius der dritt den Stul erwurb/ 1550
Von Mantua starb der Hertzog reich 1550
Hertzog Wilhelm in Bayrn dergleich/ 1550
Und Hertzog Vlrich von Wirtenberg in Gott 1550
Graff Niclas von Salm ist auch todt/ 1550
In Affrica des Teysers Hauptman gesiegt 1550
Magdenburg hare blägert vnd gekriegt/ 1550
Das nach vil schaden vertragen wur 1551
Maximilian nach seim gmahel fur/ 1551
Der vnterew Münch ward vmbbrache 1551
Die Fürsten rüsten sich mit macht/ 1552
Augspurg den Fürsten sich ergab 1552
Vor Vlm do zogens wider ab/ 1552
Marggraff Albrecht vor Nürnberg lag 1552
Jedoch abzog durch ein vertrag/ 1552
Nach dem belägert ward Franckfurt 1552
Der von Mechelburg erschossen ward/ 1552
Vnd Oppenheim geplündert ward 1552
Meintz/ Speyr/ Wurmbs gschetzet hart/ 1552
Hertzog Moritz vertragen war 1552
Der Teyser kam gen Augspurg dar/ 1552
Mit Welsch vnd Teutsch in grosser zal 1552
Vnd rüst sich sunst auch vberal/ 1552
Gantz Teutschland ist empörung vol 1552
Wies ein end wirdt nemen weiß Gott wol.

Gedruckt zu Nürnberg/ durch Valentin Geyßler.

Valentin Geyßler egylevelesének krónika-kivonata műfaját tekintve leginkább a terjedelmesebb kalendáriumok rigmusokba foglalt krónikáival rokonítható. Ugyanúgy versalakban számol be az emlékezetre méltónak ítélt eseményekről, mint nem egy — többnyire későbbi — kalendáriumnak a történeti ismereteket népszerűsítő krónikája. Magyar szempontból pedig azért érdemel figyelmet, mert több magyar vonatkozású eseményre is felhívja a figyelmet.

A verses krónika összeállítója elsősorban nem a művelt olvasókat, hanem a részletes krónikákat, történeti munkákat nem igen ismerő vagy forgató átlagpolgárokat kívánta tájékoztatni a múlt történéseiről, érdekesebbnek vélt eseményeiről. Kitűnik ez abból is, hogy a 16. századi olvasók számára kevésbé fontosnak vélt korai századokat meglehetősen nagyvonalúan kezelte. A 12. és a 13. századból mindössze 2–2 említésre méltó eseményre utalt, s nem sokkal több figyelmet szentelt a következő korszakoknak sem. A 14. századból lényegében 4, a következőből 36 információt közölt, ami bizony aránytalanul kevés az 1500 és 1552 közötti időszakból felsorolt több mint 110 eseménnyel szemben.

Mivel számunkra az a legérdekesebb, hogy Magyarországgal kapcsolatban mit és hogyan közöl egy ilyen népszerű kiadvány, a szöveg áttekintését a magyar vonatkozású események elemzésével kezdjük. Legelőször is azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar vonatkozású közlések többnyire a törökök ellen vívott harcokkal kapcsolatosak. A török nagyhatalom kialakulásának kezdetére is utal ugyan a szöveg az 1300. évnél, de az Európát egyre jobban fenyegető török térhódítás fontos állomásáról, Konstantinápoly bevételéről (1453) már nem tesz említést.

A legkorábbi magyar vonatkozású eseményekről az 1456., az 1457. és az 1459. évnél a következőképpen tudósít a szöveg:

„An Türcken zoch man in diſem Jar	1456
Die Knaben zogen zu Sanct Michel dar	1457
Dem Künig Laßla wardt vergeben	1457
Der Keyſer wardt König in Vngern eben	1459

A száz évvel korábbi magyar történelmet nem igen ismerő német olvasók számára eléggé nehezen értelmezhető lehetett ez a vers formába sommázott híradás. Az idézett négy sor ugyanis eléggé homályosan tudósít Hunyadi János nándorfehérvári győzelméről, majd a Hunyadi-fiúk — László és Mátyás — valamint az V. László király közötti tragikus kimenetelű ellentétekről, végül arról, hogy 1459-ben a Mátyással szemben álló Garai és Ujlaki párt III. Frigyes császárt Bécsújhelyben a magyar koronával királlyá koronázta. Ennek ellenére III. Frigyes nem lett az ország királya, pedig az idézett szöveg utolsó sora alapján ezt lehetne gondolni.

A továbbiakban 1521 helyett 1520-nál olvasható a hír Nándorfehérvár török kézre jutásáról, az 1526. évnél pedig a mohácsi csata említése nélkül arról,

hogy II. Lajos király *is* életét vesztette. Pontos a közlés Bécs 1529. évi török ostromáról. Az 1537. évnél olvasható azon információ viszont, hogy sok keresztény pusztult el Magyarországon, csak általános utalás a korabeli magyarországi állapotokra. Az 1541. évnél Buda török kézre kerülésére azzal utal a szöveg, hogy a „Münch" (Martinuzzi György) Budát elfoglalta, s ezért a királyi sereg nagy veszteségeket szenvedett. Érdekes viszont Esztergom 1543. évi török bevételével kapcsolatban az a zárójelbe tett megjegyzés, hogy a város és a „kastély" is elveszett. Az utolsó említésre méltó magyar vonatkozású esemény az „vntrew Münch" meggyilkolása az 1551. évnél.

Bármennyire homályos utalások s olykor pontatlanok is a magyar vonatkozású szövegrészletek, azt mégsem állíthatjuk, hogy a krónika-kivonat összeállítója kevés figyelmet tanúsított a magyarországi események iránt. A német birodalmat leszámítva ugyanis kevés országról olvasható ennyi hír ebben a népszerű történeti áttekintésben. A francia és olasz vonatkozású közlések többnyire I. Miksa és V. Károly császár hadjárataival kapcsolatosak, Európa nyugati országairól pedig vajmi kevés esemény tudósít. Tény viszont az is, hogy a török megszállást követően a magyarországi török harcokat még a határainktól eléggé távol fekvő német városokban sem tartották kizárólag Magyarországot érintő eseményeknek. Ezért jelent meg számos német nyomdában annyi újság és röplap a fontosabb magyarországi hadi eseményekről, köztük a mohácsi csatáról vagy Buda 1541. évi elfoglalásáról.[5]

A krónika-kivonat két művelődéstörténeti jelentőségű eseményre hívja fel a figyelmet: az 1440-es évnél Gutenberg találmányára, az 1471. évnél pedig az 1472-től működő ingolstadti egyetem megalapítására.[6] Különös, hogy Amerika felfedezését nem említi az áttekintés, pedig ez az esemény, a könyvnyomtatás feltalálásához hasonlóan, szinte minden 16. századi krónikában szerepel.

Az egyházi ügyekben egyetemes érvényű határozatokat hozó zsinatok közül az 1413. évnél az 1414-ben tartott konstanzi, majd az 1439. évi bázeli és az 1541. évi wormsi zsinatról történik említés. A birodalmi gyűlések közül csupán az 1522. évi nürnbergi, az 1541. évi regensburgi, az 1542. évi speyeri, az 1545. évi wormsi és az 1546. évi regensburgi Reichstagra utal a szöveg. Nem szerepel viszont az említésre érdemesnek tartott Reichstagok között az V. Károly által 1521-ben Wormsban tartott birodalmi gyűlés, amely Luther tanainak terjesztését megtiltotta.

Az emlékezésre méltónak ítélt események felsorolása München városának és Landshut várának, Trausnitznak a felépítésével kezdődik 1175-ös, illetve 1178-as dátummal. Az 1226. évnél utal a krónika II. Frigyes császár keresztes-hadjáratára, aki 1229-ben maga koronázta Jeruzsálem királyává magát a je-

[5] HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480–1718.* Bp. 1948. 66–70, 177, 179–180a.

[6] *Brockhaus Enzyklopädie.* IX. Wiesbaden, 1970. 120.

ruzsálemi Szent Sír templomban.[7] A kereszteshadjáratok későbbi említésénél téves az a közlés az 1436. évnél, hogy „Der Keyſer gen Jeruſalem zoch", mert Zsigmond császár az 1420–1430-as években a cseh husziták és a törökök ellen hirdetett ún. kereszteshadjáratot.[8]

Pontosabban tudósít a szöveg Merész Károly burgundi herceg hadjáratairól az 1475–1477. éveknél, utalva a Neuß, majd Grandson és Murten és végül Nancy elfoglalásáért folytatott sikertelen csatáira.[9]

Érthetően helyes dátumnál említi a krónika III. Frigyes német-római királlyá választását (1440), császárrá és magyar királlyá koronázását (1452, 1459), lábamputációját és halálát (1492, 1493), továbbá I. Miksa német-római királlyá választását (1486) és halálát (1519).[10] Sok német vonatkozású esemény között emlékeztet a szöveg arra, hogy Mainz súlyosan sérült, amikor Adolf von Nassau a várost elfoglalta (1463, helyesen 1462).[11]

A német császárok és a francia uralkodók itáliai hódító törekvései évtizedekig tartó háborúskodást eredményeztek. A német közönség bizonyára örömmel olvasta, hogy 1514-ben XII. Lajos francia király kénytelen volt visszavonulni Itáliából;[12] 1525-ben pedig I. Ferenc francia király a paviai csata során a császár fogságába került.[13] 1527-ben V. Károly római bevonulását a város kirablása követte.[14] 1536–1537-ben ismét kiújult a francia–német háború, amely egyik fél számára sem hozott döntő sikert, s így 1538-ban Nizzában létrejött a fegyverszünet.[15] Emlékeztet a krónika Tunisz elfoglalására (1535), a császár algíri sikertelen vállalkozására (1541),[16] a protestáns fejedelmekkel való ellentéteire (1546), majd a schmalkaldeni háború során a protestáns szövetség fejének, János Frigyes szász választófejedelemnek, valamint Fülöp hesseni tartományi grófnak fogságba esésére (1547).[17]

Mivel az 1550-es évek V. Károly számára kedvezőtlen fordulatot hoztak, a krónika szomorú felhanggal zárul. Az 1552. évnél a „Hertzog Moritz vertragen war" utalás emlékeztet arra, hogy a császárral szembefordult Móric szász

7 *Ua.* VI. Wiesbaden, 1968. 607.

8 HÓMAN Bálint – SZEKFŰ Gyula: *Magyar történet.* II. Bp. 1936. 347. és 396–397. – SZÁNTÓ Konrád: *A katolikus egyház története.* I. Bp. 1987. 505.

9 *Deutsche Geschichte.* Hrsg. von Heinrich PLETICHA. 5. Gütersloh, 1982. 220.

10 *Magyarország történeti kronológiája.* Főszerk.: BENDA Kálmán. I. Bp. 1983. 259, 312.

11 *Brockhaus Enzyklopädie.* XII. Wiesbaden, 1971. 15.

12 GEBHARDT, Bruno: *Handbuch der deutschen Geschichte.* Neu bearbeitete Auflage. Hrsg. von Herbert GRUNDMANN. II. Stuttgart, 1960. 10–11.

13 *Uo.* 47.

14 *Deutsche Geschichte* (l. a 9. sz. jegyzetet) 6. Gütersloh, 1984. 77.

15 BRANDI, Karl: *Kaiser Karl V.* 4. Auflage. München, 1942. 334.

16 *Uo.* 391.

17 *Uo.* 492.

választófejedelem Villachban csaknem V. Károlyt is foglyul ejtette.[18] Német földön mindenütt felkelés, harc és pusztítás folyt, amelynek kimeneteléről eléggé bizonytalanul tájékoztat a krónika utolsó mondata: „Wiees[!] ein end wirdt nemen weiß Gott wol."

Az egyéb emlékezetre méltó események között szerepel a német parasztháború (1525), a svájci (1531) és a csehországi (1547) felkelés, továbbá több külföldi uralkodó, herceg és német hadvezér halála. A korabeli krónikákhoz hasonlóan ebben a rövid történeti áttekintésben is helyet kaptak a természeti csapások vagy kedvező időjárási dátumok, amelyek közül csak néhányat említünk. 1430-ban a bor- és gabonatermésben fagy okozott kárt, 1529-ben drágulás, ínség kezdődött, 1530-ban Rómában és Flandriában árvíz pusztított, 1540-ben meleg nyár volt, jó bor termett („nem drága" olvasható zárójelben), 1542-ben pestisjárvány, 1543-ban sáskajárás volt.

Hasonló tematika jellemezte Hartmann Schedel világkrónikájától kezdve a nagyközönségnek szánt legtöbb krónikát. Az sem róható fel különösebben e krónika-kivonat összeállítójának, hogy dátumai nem mindig pontosak, mert hasonló pontatlanságok a lényegesen terjedelmesebb és nagyobb igényességgel összeállított korabeli krónikákban is előfordulnak. A hasonló rendeltetésű, népszerű kiadványok szerzői ritkán ellenőrizték több forrás alapján hírközléseik helyességét. Azok az átlagpolgárok, akik ilyen forrás alapján kívántak tájékozódni a világ eseményeiről, többnyire észre sem vették a dátumbeli eltéréseket. Fontosabb volt számukra, hogy lehetőleg olcsón juthassanak a legfontosabb eseményekről könnyen áttekinthető formában tájékoztató krónikához.

Jól ismerte vásárlóközönsége igényeit az egylevelest kinyomtató Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász, akit Karl Schottenloher a többnyire *Neue Zeitung* címmel közreadott újságok főkiadói között említ.[19] Az erfurti származású nyomdász 1541-ben nyert Nürnbergben polgárjogot, és könyvkötőként is dolgozott.[20] A nürnbergi hivatalos iratokban 1555 és 1576 között szerepel, de mint ezt az egyleveles is tanúsítja, már 1552-ben is nyomtatott. Ekkor jelent meg a Luther-imákat is tartalmazó szép Passio-kiadványa Virgil Solis metszeteivel.[21] Sikerét bizonyítja, hogy 1560-ban újra megjelentette e művet. Bár Valentin Geyßler valóban népszerű művek közreadásával biztosította vállalkozása fennmaradását, néhány igen szép kötet is kikerült a nyomdájából. 1564-ben reprezentatív kiállításban adta közre a *Der Stat Nürmberg verneute Reformation*t fólió alak-

18 *Deutsche Geschichte* (l. a 14. sz. jegyzetet) 6. 105.

19 SCHOTTENLOHER, Karl: *Flugblatt und Zeitung.* Berlin, 1922. 162.

20 BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* 2. verb. und ergänzte Auflage. Wiesbaden, 1982. 360.

21 *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* London, 1962. 444.

ban, széles margóval, pompás fametszetes címlapkerettel és illusztrációval.[22] Jó tipográfusra vall szinte valamennyi lapon a szövegtükör és a különböző méretű díszes kezdőbetűk összhatása, valamint az egyes fejezetek címszövegének elrendezése.

Hasonló színvonalú tipográfiai munka vörös és fekete nyomású szép címlapjával Veit Dietrich *Agend Büchlein*je (1567).[23] Kivételesen pompás kiállítású kötetként került a közönség elé 1570-ben Johann Spangenberg *Christlicher Ritter* című munkája, amelyben minden lapot változatos díszítésű, reneszánsz keret övez.[24] Említést érdemlő Geyßler-kiadvány az a gót, latin, görög és héber típusokat bemutató betűmintakönyv is, amely 1553-ban Wolfgang Fugger költségén jelent meg.[25]

Mint általában az átgondolt kiadói politikával és kisebb tőkével működő nyomdászok, Valentin Geyßler is számos olyan munkát adott közre, amely témájánál fogva gyorsan vevőre talált, s így nyomtatási költségei hamar megtérültek. Ilyen üzleti megfontolásból nyomtathatta ki 1561-ben Johann Heller, majd 1572-ben Nikolaus Winckler *Practicá*ját és az aktuális tudósításokat közlő újságokat, köztük nem egy magyar vonatkozású röplapot. Gyula és Szigetvár 1566. évi elfoglalásáról kinyomtatott röplapjaival kétségkívül Geyßler is hozzájárult ahhoz, hogy a német közönség gyorsan értesülhessen a magyarországi török harcok alakulásáról.[26]

A 16. században a német falinaptárak általában gondos kiállításban, fametszetekkel díszítve jelentek meg. A neves bécsi matematikus és asztrológus, Paul Fabritius 1560-ra összeállított *Almanach*ján például vallásos képsorozatok keretezik a szöveget. Balra a Decalogus, jobbra a Pater noster kisméretű illusztrációi szolgálnak keretül.[27]

Valentin Geyßler szép falidísznek is szánta az ismertetett krónika-kiadását. Ezért foglalta díszes keretbe nagyméretű (284 × 400 mm) egyleveles nyomtatványán a két szöveghasábot. A négy fekete vonallal hangsúlyozott keretben a külső sáv piros, a két keskenyebb belső sárga, a felső és az alsó léc reneszánsz levéldísze pedig zöld színű. A két szöveghasáb között reneszánsz motívumokkal díszített, keskeny fametszet, alul középen pedig Valentin Geyßler kettős

22 SOLTÉSZ, Elisabetha – VELENCZEI, Catharina – W. SALGÓ, Agnes: *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum, qui in Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana asservantur.* I–III. Budapestini, 1990. N 303. Jelzet: Ant. 522.

23 *Uo.* D 139. Jelzet: Ant. 3668/1.

24 Országos Széchényi Könyvtár. Ant. 9323 (fotó).

25 FUGGER,Wolfgang: *Ein nutzlich... Formular manncherley schöner Schriefften.* – SOLTÉSZ – VELENCZEI – W. SALGÓ: *i. m.* (l. a 22. sz. jegyzetet) F 526. Jelzet: Ant. 4691.

26 HUBAY: *i. m.* (l. az 5. sz. jegyzetet) 246, 249, 254, 259.

27 SOLTÉSZ, Elisabeth: *Ein unbekannter Wandkalender der Wiener Jesuitendruckerei mit Decalogus-Credo- und Pater noster-Illustrationen.* In: Gutenberg-Jahrbuch 1976. 266–268.

kereszttel kombinált szép nyomdászjelvénye emeli a gondosan megszerkesztett kiadvány esztétikai hatását.

A korai egyleveles nyomtatványokból rendszerint kevés példány maradt fenn, mert azokat témájuk aktualitásának múltával többnyire nem őrizték tovább. Egylevelesünk egykori tulajdonosai nem így jártak el: a nyilván hasznosnak ítélt rövid krónikát beragasztották a *Schedel-krónika* 1493. évi nagyméretű német kiadásának hátsó kötéstáblájára. Mivel az így megőrzött egyleveles ma is tiszta, jó állapotú, valószínű, hogy falra akasztva nem is használták.

Teljes és szép példány az egylevelest megőrző *Schedel-krónika* is. Kötése 15. századi, fatáblára erősített disznóbőr, vaknyomásos díszítéssel, köldök- és sarokveretekkel. Bőrkapcsai hiányoznak, de a négy kapocsveret közül három megvan.

A *Schedel-krónika* 16. századi lelőhelyére az első kötéstábla belsején fennmaradt bejegyzésekből következtethetünk. Közülük az első latin, a többi német nyelven tudósít különböző személyek halálozási dátumáról. A latin bejegyzés szerint 1532-ben Tamás napján hunyt el Reinhardus provinciális, az anhauseni monostor priorja.[28] Az ötödik bejegyzés szerint 1542-ben Bálint napján szakadt le az anhauseni kórus boltozata.[29] Az utolsó bejegyzés pedig arról szól, hogy 1557. október 4-én, 73 éves korában halt meg Lienhart Los anhauseni prior.[30]

A protestantizmus térhódításáig bajor földön a Wörnitz folyó melletti Anhausenben és Württemberg tartományban, a Brenz folyó melletti Anhausenben is volt benedekrendi apátság. Mindkét rendházat ahauseni és auhauseni kolostorként is említették. A bajor rendházat a parasztháború alatt, 1525-ben kifosztották, majd 1534-ben szekularizálták.[31]

Mivel a *Schedel-krónikában* a már említett bejegyzés Lienhart Los anhauseni prior haláláról legkorábban 1557-ben íródhatott, a kötet a württembergi tartományban lévő anhauseni bencés rendházból származhat, amely 1558-ban került az evangélikusok tulajdonába.[32] A kötet 18. századi possessoráról az előzéklapon lévő „Johann Staudner 17.." feliratú exlibris tájékoztat.[33]

[28] „Anno domini millesimo quingentesimo tricesimo secundo obyt reverendus pater Reinhardus prior monastery Anhausensis et provincialis in festo sancti Thome apostoli, cuius anima requiescat in pace."

[29] „Anno domini 1542 Jor am Dag Valentini fiel das gwelb im Chor czu amhausen nider."

[30] „Anno domini 1557 am Montag nach Michaelis eben am 4. tag Octobris starb der Erwirdig Herr Lienhart los prior zu Ainhausen in dem 73 Jor seines alters."

[31] *Lexikon für Theologie und Kirche.* 2. neu bearbeitete Auflage. Hrsg. von Josef HÖFER und Karl RAHNER. I. Freiburg im Breisgau, 1957. 221. hasáb.

[32] STENGEL, Karl: *Mantissa ad commentarium rerum augustanarum.* In: Collectio scriptorum rerum historico-monastico-ecclesiasticarum variorum religiosorum ordinum. Curante Michaele KUEN. Tom. I. Ulmae, 1755. Pars II. 45–46. – *Lexikon für Theologie* (l. a 31. sz. jegyzetet) 221. hasáb.

[33] WARNECKE, F.: *Die deutschen Bücherzeichen (Ex-Libris) von ihrem Ursprunge bis zur Gegenwart.* Berlin, 1890. 2082.

A magyar vonatkozású egylevelest közreadó Valentin Geyßler nem tartozott azokhoz a 16. századi tipográfusokhoz, akik az új szellemi áramlatok vagy tudományos eredmények terjesztését tartották fő feladatuknak. Művelődéstörténeti szempontból azonban kétségkívül hasznos tevékenységet fejtett ki. Aktuális kérdésekről, hadműveletekről tudósító röplapjai azokhoz a társadalmi rétegekhez is eljutottak, amelyek igényesebb művekből aligha értesülhettek a világ eseményeiről. Kifejezetten ezt a célt szolgálta ez az egyleveles krónika is: bizonyára széles körben gyarapította olvasói ismereteit, többek között a magyarországi eseményekről.

SOLTÉSZ, ELISABETH

Eine Ungarn betreffende Chronik, veröffentlicht 1552 als Einblattdruck von dem Nürnberger Drucker Valentin Geyßler.

Der seltene Einblattdruck ist in der Kathedralbibliothek zu Kalocsa, in der deutschen Ausgabe der Weltchronik von Hartmann Schedel (1493) erhalten geblieben. Die Chronik zählt in Versform die „gedechtnuß wirdigen" Ereignisse ab 1175 bis zum Jahre 1553 auf. Unter den vorwiegend deutschen historischen Ereignissen kommen ziemlich viele Ungarn betreffende Hinweise vor, da die Türkenkriege in Ungarn auch im deutschen Sprachgebiet Interesse erregten.

Aus den frühen Jahrhunderten sind bloß einige Angaben erwähnt, dagegen wird über die Regierung der Kaiser Karl V. und Friedrich III. ziemlich ausführlich berichtet.

Dieser Einblattdruck gehört zu den volkstümlichen und gewiß billigen Druckwerken Valentin Geyßlers, die vor allem zur Information der breiteren Gesellschaftsschichten dienten. Trotzdem ist auch dieser Druck – mit einem mehrfarbigen Rahmenschmuck – ein schönes typographisches Produkt der Geyßler-Offizin, die außer billigen Flugschriften auch schön ausgestaltete Bücher herausgegeben hatte.

Aus den handschriftlichen Eintragungen des Bandes ist zu schließen, daß die Schedel-Chronik, in die dieser Einblattdruck eingeklebt wurde, aus der Benediktiner-Abtei von Anhausen an der Brenz stammen dürfte. Im 18. Jahrhundert war der Band im Besitz von Johann Staudner, dessen Ex-Libris auf dem Vorsatzblatt zu sehen ist.

CZIBULA KATALIN

A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között

A magyar hírlapirodalom kialakulásában fontos tényezőként kell számon tartanunk a német nyelvű sajtót. Hiszen a hírlapok, folyóiratok, hirdetési újságok a polgárságot célozzák meg mint lehetséges olvasóközönséget, s ez a réteg etnikumát tekintve nagy számban német, habár értelmisége a kor hungarustudatának megfelelően magyarnak vallja magát. Nem csupán a több mint százhatvan évig fennmaradt *Pressburger Zeitung* indulására és a hozzákapcsolódó kulturális mellékletekre kell itt gondolnunk, hanem például a nagyszebeni *Siebenbürger Zeitung*ra, illetve a Pest-Budán megjelenő német nyelvű lapokra is.

Ezek az időszakosan, többnyire hetente megjelenő periodikák a hírlap, a hirdetési újság, a kulturális folyóirat sajátosságait ötvözik egybe, így a művelődés legkülönbözőbb területeiről hordoznak információkat. Jelen munkámban azt kívánom kimutatni, hogy csupán egyetlen területen, a színháztörténet területén is számos új adalékkal bővül tudásunk e lapok szisztematikus forgatásával.

Korszakhatárként Mária Terézia, illetve II. József halálát tekintem. Korábbról nincs említésre méltó adatunk, II. József halála pedig kétségkívül új korszakot nyit — nem csupán — a színháztörténetben. Az adott időszakban időrendben a *Pester Intelligenzblatt* az első említendő periodika Pest-Budán. A század második felében lendül fel igazán a hírlapkiadás, ennek jellegzetes példája az újság, sőt a városban is majdnem a legelső, hiszen előtte csupán a *Wöchentlich zweymal neu ankommender Mercurius* (1731–1738) jelent meg. Szakirodalmi ismertetése eddig mégis szinte teljesen elmaradt. Bár a bifliográfiák általában megemlítik, mindössze Kókay György sajtótörténete szentel neki figyelmet. Ő az önálló hirdetési lapok kategóriájába sorolja,[1] már elnevezése alapján is, mivel „az Intelligenzblatt külön laptípust jelentett a 18. század folyamán. Olyan újságokat neveztek így, amelyek főleg hirdetésekből és egyéb — hivatalos és magánjellegű — közleményekből álltak".[2] Az OSzK-ban található példány az 1781. január 10-i 1. számtól a július 4-i 26. számig terjedő fél évfolyamot foglal-

[1] *A magyar sajtó története I. 1705–1848.* Szerk.: KÓKAY György. Bp. 1979. 115.

[2] *Uo.* 108.

ja magában. Bár Dezsényi Béla 1786-ig datálja a megjelenését,[3] valójában csak ezt a 26 számot ismerjük.[4] Ezek alapján a szerkesztőt nem lehet azonosítani, csupán annyi olvasható minden szám végén: „Gedruckt mit Eitzenberger'schen Schriften". Eitzenberg Ferenc Antal nyomdája (1757–1785) a második nyomda volt Pesten,[5] tulajdonosa nagyszombati származású, 1755-ben folyamodott a városhoz engedélyért, majd szabadalom nélkül felállította a nyomdáját, mely kisebb-nagyobb zökkenőkkel 1785-ig működött a család kezében. Ekkor megvásárolta Lettner Gottfried József, majd 1789-ben Patzkó Ferenc Ágoston.[6]

A lap fő rovatai valóban a hirdetési lapokra emlékeztetnek:

1. Sachen so zu verkaufen, oder zu kaufen gesucht werden
2. Sachen so verlohren gegangen, gewohlen, oder gefunden worden
3. Gelder so auszuleihen, oder aufzunehmen gesucht werden
4. Personen so Dienste suchen, oder in solche verlang werden
5. Zimmer so zu verlassen oder zu beziehen gesucht werden
6. Befehle, Anzeigen, Licitationes, von Häusern, Aeckern, Wiesen, Weingärten und Meubles.
7. Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten.
8. Theatralnachrichten, neu herauskommende Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler
9. Todtenliste
10. Lotterieziehung
11. Preiß der Früchte

Ezekhez a rovatokhoz nem minden számban kapcsolódnak hírek is, az egyetlen, amely sohasem marad el, és terjedelmében is igen meghatározó, az az Oekonomische, politische und gelehrte Nachrichten. Minden újságra jellemző hírt itt közöl a szerkesztő, az államfői látogatásoktól kezdve a rendeleteken keresztül a könyvjegyzékekig, teljesen vegyesen. Ugyanakkor más lapokkal összehasonlítva meg kell állapítanunk, hogy a napilap-funkciót betöltő *Pressburger Zeitung* is módszeresen közöl hirdetéseket, árjegyzékeket, lottószámokat és halálozási statisztikákat. Úgy tűnik, a *Pester Intelligenzblatt* mint hirdetési újság és a napilapigényű újságok között csupán a hírek arányában van különbség, a funkciók szétválása még nem bontakozott ki teljességében.

Teátrumi hírek a „Theatralnachrichten, neu herauskommend Schauspiele, Recensionen, Kritiken, und Gedichte auf verdienstvolle Schauspieler" rovatban jelennek meg, mely az első négy hónapban, azaz 16 számban tér vissza rendszeresen, a későbbiekben pedig megszűnik. Összesen négyszer közöl híreket: a január 31. 4. sz., a február 14. 6. sz., a február 21. 7. sz. és az április

3 DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlapirodalom első százada (1705–1805)*. Bp. 1941. 50.

4 BUSA Margit: *Magyar sajtóbibliográfia*. Bp. 1986. I. 1. 222., KÓKAY: *i. m.* 108–109.

5 A *Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI.* Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp. 1972. 336–342. egy Mauss nevű nyomdát tart számon 1748–59. között; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században különös tekintettel Budára és Pestre.* Bp. 1917. 8. Heptner János György nyomdáját tartja elsőnek.

6 GÁRDONYI: *i. m.* 8–10.

20. 15. sz. Ezek drámakiadványok ismertetéséből és a pesti színházi események közléséből állnak. Ez utóbbiak viszont már csak azért is fontosak, mert a Hülverding-társulat pesti szerepléséről adnak töredékes képet, s pályafutásuk e szakaszát szinte egyáltalán nem ismeri a magyar kutatás. Pukánszkyné[7] a gothai színházi zsebkönyv alapján ismerteti működését: a társulat profilja a korábbiakhoz képest már nem a rögtönzés, hanem a rendszeresen bemutatott darabok, tragédiák, komédiák. Először ez a társulat játszik Pesten daljátékot. Viszont balettet egyáltalán nem adnak elő. A zsebkönyv 19 drámacímet közöl a repertoárjukból, melyből kettőt a *Pester Intelligenzblatt* is említ: január 27-én Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln* c. drámáját, február 26-án Lessing: *Minna von Barnhelm*jét láthatta náluk a közönség.

A január 31-i és a február 21-i szám tudósítása alapján így rekonstruálható a társulat ekkori repertoárja:

január 27. Großmann: *Nicht mehr als sechs Schüsseln,* vígjáték, a társulat ezévi első előadása
február 22. ifj. Stephanie: *Wer hat sich nun betrogen?* háromfelvonásos vígjáték
február 24. J. M. Babo: *Arno,* katonai dráma női szereplők nélkül
Gute Nacht Karl
február 25. ifj. Stephanie: *Peter Zapfel,* vígjáték
február 26. Lessing: *Minna von Barnhelm,* ötfelvonásos vígjáték, főszereplő: Madame Haynminn[8]
február 27. Gianetta Montaldi–Schink: *Linna Waller,* ötfelvonásos szomorújáték

Ez a néhány adat is öt újabb drámaelőadás címével bővíti az eddig ismerteket.

Hasonlóképpen tanulságosak a drámarecenziók, melyek hírt adnak Európa neves írói, Lessing, C. F. Weiße Frankfurtban, Hamburgban és Bécsben előadott drámáinak nyomtatásban történt megjelenéséről,[9] gyakran ismerteti röviden a darab tartalmát egy-egy frappáns értékelő megjegyzéssel kiegészítve. Brömel *Der Adjutant* című darabjáról a következőket írja például: „Der Adjutant ist ein verkleidetes Frauenzimmer, und wird am Ende als die verlohrne Tochter eines Generals befunden. Ist gleich die Intrique nicht besonders, so hat doch der Charakter des Generals so viel Edles, das feige Poltern eines Volontairs viel Komisches, und die Sprache viel Artiges, daß das Stück auf dem Theater gefällt."[10]

[7] PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *A pesti és a budai német színészet története 1812-ig.* Bp. 1914. 17–18.

[8] A színésznő 1790-ben a híres Esterházy-társulat tagja. HORÁNYI Mátyás: *Eszterházi vigasságok.* Bp. 1959. 142.

[9] Az ismertetett drámakötetek a következők: *Trauerspiele v. Herrn Kreißsteuereinnehmer* WEIßE *in Leipzig,* fünfter Thl. mit Kupf. von CHODOWIECKI, 8. Leipzig, 1780., *Schauspiele von Karl Gotthold* LEßING 2 ter Thl. 1780., Hamburger Theater, *Frankfurter Schauspiele für's Theater, Kaiserl. Königl. Nationaltheater.* Dritter Band, Wien, bey Gräffer, 1780., *Sammlung einiger Originalstücken,* Frankfurt, 1780.

[10] Pester Intelligenzblatt 1781. január 31. 4. sz.

Az ismertetett vagy megemlített darabok a következők:

Der Adjutant — szerző: Brömel, három felvonásos vígjáték — *Albert, Erbprinz von Bayern* — szerző S. G. J. Vogler, három felvonásos szomorújáték — *Alte Liebe rostet wohl* — szerző: C. H. von Ayrenhoff — *Der Bankerott* — szerző: Lessing — *Die Barbierstube,* unterhält sich mit prellen — *Die Beurlaubten* — két felvonásos vígjáték — *Das hätt' der Friedel wissen sollen* — két felvonásos vígjáték — *Der Deserteur* — szerző: Kotzebue és az ifj. Stephanie is írt ilyen címmel darabot, komédia — *Edwin und Emma* — szerző: F. A. Schrämbl — *Elpin und Crispine* — áriákkal („mit den schlechtesten Arien") — *Erano* — színjáték dalokkal, három képben — *Die Flucht* — szerző: Weiße, öt felvonásos polgári szomorújáték — *Die Freymauer, oder ihr Schönen forscht umsonst* — J. D. Hensel, három felvonásos vígjáték — *Fritzel von Mannheim* — eredeti vígjáték — *Isabella* — dráma öt képben — *Jean Calais* — szerző: Weiße, valószínűleg Castelli darabjából, öt felvonásos szomorújáték — *Johann und Hannchen, sollte Arlequin und Kolombina heißen* — vásári komédia lehet („Der Witz besteht in Ohrfeigen") — *Juliane von Lindorach* — szerző: C. Gozzi és F. L. Schröder — *Der Kaufmannsdiener* — *Die Kirschen* — szerző: L. Feldmann vagy Hirschfeld írt ilyen címmel darabot — *Die Maitresse* — szerző: Lessing — *Nicht mehr als sechs Schlüsseln* — szerző: Grossmann — *Die reiche Frau* — szerző: Lessing — *Der Schmuck* — szerző: Sprickmann — *Der sich selbst betrogene Liebhaber.* Sajnos a *Pester Intelligenzblatt* a rovatot májustól kezdve megszünteti, s a továbbiakban nem ad hírt színházi eseményekről.

A következő folyamatos és állandó periodikus kiadványok, melyek Pest-Budán megjelennek az 1787-től Budán induló *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és az 1788-tól Pesten létező *Der neue Kurier aus Ungarn.* Hasonló profiljukat és célkitűzéseiket mutatja az a tény, hogy 1800-ban egyesül a pesti lap és a budai lap utódja, az *Ofner Zeitung,* és *Ofner und Pester Zeitung* címmel jelenik meg egészen 1845-ig.[11]

Gyakorta hasonlítják össze a Duna két partján megjelenő két német lapot, s többnyire az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* kerül ki elmarasztalva ezekből az összehasonlításokból.[12] Túlzott jozefinizmussal vádolják, irodalmi, kulturális ambíciókat hiányolnak. Most tárgyalt területünkről, a színház világáról pedig egyenesen ilyen véleményt olvashatunk: „színházi híreket a lap általában nem közöl, de a budai magyar theátrom megalapítását mégis figyelemre méltatja."[13] Ezzel szemben a *Der neue Kurier aus Ungarn*t dicsérik

[11] KÓKAY: *i. m.* 109.

[12] KELÉNYI B. Ottó: *Buda és Pest hírlapirodalmának múltja* = A Sajtó 1927. 1. sz. 10–17., 5. sz. 1–11. 1928. 12. sz. 622–634. és KÓSA János: *Az Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten és az Ofner Zeitung. Két budai hírlap története* = MKsz 1942. 375–385.

[13] KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1927. 5. sz. 10.

gyakori színházi híreiért. Az általam gyűjtött anyag alapján azonban az a véleményem, hogy az összehasonlítható három év, 1788–1789–1790. híranyaga alapján inkább a budai lap felé billen a mérleg nyelve. 1788-ban ugyan több a *Kurier* színházi tudósítása, 1790-ben viszont alig ad hírt színházról, míg ekkor a *Nachrichten* alapján — egyebek mellett — egy különleges színházi látványosság bemutatását is pontról pontra nyomon követhetjük. Az 1789. év pedig igen sok hasonlóságot mutat: szinte minden lényegesebb pest-budai esemény krónikája napvilágot lát mindkét újságban, ezenkívül mindketten kitekintenek olykor más vidékekre is, bár a kitekintés iránya nem mindig egyező. Úgy mondhatjuk inkább, hogy a pesti lap sokkal inkább koncentrál a hivatásos színház és így az aránylag magas színvonalú színjátszás eseményeire, míg a *Nachrichten* tágabban, a teátrumhoz közelebb álló jelentésében használja a színház szót, illetve sokkal szélesebb körű színházi híradásokat ad, melybe az említett polgári színjátszáson túl beletartozik a magas esztétikai színvonalt tartalmazó, színpadi látványosságot azonban nem mutató koncert is, és a sokkal kétesebb művészi értékű illuzionisztikus mutatványos játék is.

Mivel a kronológiai sorrend úgy kívánja, a budai lap vizsgálatával kezdem a színházi események számbavételét.[14] A lap szerkesztője Jakob Schickmayer ágens és Anton Glorian Willich lehetett, de nem kizárt, hogy többen is közreműködtek szerkesztésében, mert az engedélyt „Schickmayer Jakab és társasága" számára állították ki. Kósa János a pesti Kilián könyvkereskedőben és Gleixner kölcsönkönyvtárosban látja az esetleges további munkatársakat, mivel e két helyen lehetett még előfizetni az újságra. A lap négy állandó rovatot vezet, melyek mindegyike rendszeresen tartalmaz információkat. A „Staatsbegebenheiten überhaupt" az egész birodalom területén történteket kívánja felölelni, a „Provinzialnachrichten" pedig magyarországi tudósításokat tartalmaz. A kezdetben „Mannigfaltigkeiten" később csak „Nachricht(en)" rovat olykor — különösen a háborús időkben — elmarad, mikor azonban megvan, igen vegyes és érdekes híranyagot ad közre: a tudományos felfedezések, a pletykák, érdekességek igen gazdag tárháza. Ebben a rovatban vagy ez után, ettől nyomdatechnikailag elhatárolva jelenik meg a színházi hírek java része. Minden második számhoz csatlakozik egy „Beylage", mely meteorológiai jelentést, halálozási statisztikát, árjegyzéket, könyvhirdetéseket, könyvjegyzékeket, kisebb rendeleteket, licitációról szóló értesítéseket, az iskolai ösztöndíjasok jegyzékét, a szegényház elszámolásait tartalmazza. Ez a rovat is ad információkat a színházi élet bizonyos körülményeiről. Így az 1787. augusztus 25. 66. sz. és az október 17. 81. sz. melléklete közli a budai színház bérleteinek és jegyeinek árjegyzékét „Preise der Plätzen im neuen Ofner Städtischen Theater" című rövidebb és az „Ankündigung der Entréepreis des neuen Königl. Städtischen Theater

[14] A lap történetéről l. KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1927. 5. sz. 1–11., KÓSA János: *i. m.*, KÓKAY György: *i. m.* 108–112.

in Ofen" című hosszabb, más információkat is tartalmazó közleménye. Ezek szerint a páholy éves bérlete 35–48 dukát között van, egy havi bérlet ára 1 forint 30 krajcárnál kezdődik és 6 dukátig emelkedhet, a legdrágább napijegy 4 forint, a legolcsóbb 10 krajcár.[15]

A Franz Heinrich Bulla színigazgató aláírásával megjelent háromlapos hirdetés ezen érdekes részén túl hírt ad új színészek szerződtetéséről:

> „zu der gegenwärtigen Gesellschaft sin theils einige deren Aufnahme und Werth von dem Urtheil des Publikums bestimmt werden sollen, theils einige von schon bewährten Verdiensten verschreiben werden, unter diesen sind Hr. Nuth und Mad. Teller von fürst. Esterhazyschen, und Hr. Hübsch und Mlle Hofmann von gräfl. Erdödischen Theater. Diese Verstarkung der Gesellschaft nimmt schon mit laufenden Monat ihren Anfang. . . "[16]

A társulat célja az volt, hogy a két városban felváltva színdarabokat (Schauspiele) és operákat mutasson be. Szereplésüket az újság megjelenésének napján, október 17-én kezdték meg. A *Grafen Guiscardi* című öt felvonásos új darabbal, hogy aztán szándékuk szerint minden vasárnap, szerdán és pénteken Budán, kedden, csütörtökön és szombaton Pesten tartsanak rendszeres előadásokat. Ezt a bevezető szöveget követi a már említett árlista, majd a rendőri szervek rendelkezései zárják a közleményt.

A továbbiakban azonban már csak kétszer ad hírt a Bulla-társulat pest-budai működéséről, a Beylage Theater-Anzeige rovatában. Az 1787. november 24-i 92. számban Ditters von Dittersdorf *Der Doctor und Apotheker* című kedvelt énekes játékának előadásáról, melyet az újság szerint november 26-án hétfőn Budán, november 27-én kedden pedig Pesten fognak bemutatni.[17] Az utólag készült színházi zsebkönyv[18] azonban éppen fordítva rögzíti a két előadást: november 26-án Pesten, november 27-én Budán. Vagy valamelyik forrás tévedéséről van szó tehát, vagy csupán arról, hogy a társulat módosított a műsoron az előadást megelőző közlemények megjelenése után.

A december 19-i 99. szám híradása Paisiello *Der König Theodor von Venedig* című énekes játékának budai bemutatójáról megegyezik a színházi zsebkönyv repertoárjában feltüntetettekkel.

1788-tól a színházi hírek nem hirdetés gyanánt a Beylagéban jelennek meg, hanem a lapban magában a „Provinzialnachrichten" rovatban. Ez azt a változást is jelenti, hogy nem csupán a pest-budai eseményeket követi nyomon,

[15] Összehasonlításul a lapban közölt gabonaárak a következők: a búza és a kukorica egységnyi ára másfél-két forint, a rozs egy forint-ötven krajcár, az árpa, a zab ötven krajcár, a köles egy forint körül mozog.

[16] Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1787. október 17. 81. sz. Beylage.

[17] Montags, als den 26. November wird in dem königl. Stadtischen Theater zu Ofen und Diensttags darauf in dem Theater zu Pest von der Bullaischen Schauspiele Gesellschaft, die so beliebte Oper: der Doctor und Apotheker, in 2. Aufz. von Edln Herrn Ditters von Dittersdorf zum erstenmal vorgestellt werden.

[18] Etwas zum neuen Jahr den hohen Gönner und Freunden beider königl. Städtischen Theater von Ofen und Pest gewidmet im Jahr 1788. (OSzK Színháztörténeti Tár 0098.) 20.

hanem beszámol pl. Ferenc főherceg nagyszebeni látogatásáról,[19] ahol július 27-én a színházat s megtekintette a kórházak, az árvaház és egyéb új szociális és nyilvános intézmény mellett. Az 1789. április 18-i 31. szám a Pest-Budáról Kassán át Lembergbe távozó társulat utolsó kassai előadásáról tudósít, melyet a szegények javára rendeztek. A *Reinald oder das Kind der Natur und Liebe* című darab főszerepét az amatőr Laffon játszotta, aki a kassai kávéház és táncterem bérlője volt. Mivel a kassai színház ez idő tájt még nem épült fel, a színházi előadások általában a táncteremben folytak.[20] Tehát az üzleti kapcsolat során Bulla közös művészeti produkcióra is vállalkozott az egyébként is kezdeményező szellemű, tehetős üzletemberrel. S az eredmény nem maradt el: 146 forintot nyújthattak át a szegényház pénztárának. Nem is állja meg az újságíró, hogy ne kerekítsen morális tanulságot a jozefinizmus szellemében a tudósítás végére:

> „Es wäre zu wünschen, daß sich dadurch mehrere begeisterte und wohlhabende Personen, die Noth und Armuth nicht aus eigner Erfahrung Kenner und also die Nothleidenden leicht aus der Acht lassen, aufmuntern liessen die wohlthätige Absicht des Armeninstituts thätig zu unterstützen, da es ohne ihre Unterstützung nicht lange mehr bestehen kann."[21]

A pest-budai színház ezévi működésének több eseményéről tudósít a Duna két partján megjelenő újság. Az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Der neue Kurier aus Ungarn*. Különösen nagy sikert arathatott a Bulla-társulat előadásában Luigi Bologna Romano *L'isola di Calypso abbandonata* című olasz nyelvű operája. A mű itt is és a *Kurier*ban is *Calipso abbandonata* címmel szerepel, de a szerző neve alapján biztonsággal azonosítható az Esterházán is játszott, teljesebb című operával,[22] melyet ott 1784. november 11-én mutattak be. A *Kurier* egy hosszabb közleményben számol be az előadásról, a *Nachrichten* két rövidebben.[23] Az első a bemutatás tényén kívül közli, hogy „der allgemeinen Verständlichkeit wegen ist die ganze Oper, Gesänge und Recitative in ein Buch zugleich deutsch und italienische gedruckt. Seltenheit und inneren Werth empfiehlt diese Darstellung."

A második tudósítás beszámol a bemutató nagy sikeréről, külön kiemelve a karmester Joseph Chudy és három énekes, Hoffmann kisasszony, Hübsch és Jakobi urak teljesítményét.[24] Megemlékezik a tudósítás arról is, hogy március 29-én a *Das Erdbeben von Messina* című darab kerül bemutatásra.

19 1788. augusztus 6. 62. sz. 502.

20 FLÓRIÁN Kata: *A kassai német színház története 1816-ig.* Bp. 1927. 32. ill. 44–45.

21 1789. április 18. 31. sz. 239.

22 HORÁNYI Mátyás: *i. m.* 147.

23 Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. március 25. 24. sz. és március 28. 25. sz. Beylage és Neue Kurier aus Ungarn 1789. március 28. 38. sz. 311–312.

24 Hübsch és Hoffmann az Erdődy-féle társulat tagja volt, onnan szerződtek át a Bulla-társulathoz, mint ez az 1787-es októberi tudósításból is kiderül. Chudy egy évvel később, 1788-ban ugyanonnan távozva csatlakozott Bulláékhoz. Vö.: STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak.* I. Bp. 1963. 40, 50. és 54–55.

A *Kurier* tudósítása a budai előadás nagy sikeréről beszél, külön kiemelve Chudy és Bulla tevékenységét. A színészek értékelése szakértő szemmel történik, az újságíró jártasságát mutatja a színházkritika terén:

> „Demoiselle Hofman, Herr Hübsch, Hr. Jakobi, Deutsche von Geburt, faßten den ganzen Sinn des wälschen Dichters, sprachen rein und mit Affekt die Worte, drückten mit Präzision die Töne aus, und stellten die Zuhörer so zu frieden, daß am Schlusse ein lautes Bravo und Fuoro rufen in dem Hörsaale erscholl."

Valószínűleg a pesti közönség érdeklődését kívánja felkelteni, hiszen — mint az újságból tudjuk — másnap mutatják be a darabot Pesten is.

Miután a Bulla-társulat március végén elhagyja a várost, továbbra is nyomon követi működésüket a két újság: a már említett kassai hír mellett egy szeptember 23-i lembergi tudósítás beszámol a társulat ottani körülményeiről: egy kolostorépületet kaptak, melyben saját költségükre felépíthettek egy színházat. Az építkezéshez 2000 fl. támogatást adott II. József. November elejétől már ebben az új színházban fognak fellépni, és nemcsak színdarabokat és operákat, hanem balettet is előadnak majd. Bulla erre a célra hat táncost szerződtetett.[25] Ez egybecseng a *Kurier* korábbi híradásával, mely szintén beszámol a lembergi szereplésről. Eszerint már odaérkezésüktől kezdve — ami május második felében lehetett — hetente két vígjátékot, egy szomorújátékot és két operát mutattak be nagy sikerrel.[26]

A két lelkes cikk hangja azonban megtévesztő, más forrásokból tudjuk,[27] hogy valójában a társulat anyagi válságokkal küszködött. Schmallögerék távozása után Pest-Budára visszatérve Bulla nem fogad fel balett-táncosokat, szakít ezzel a műfajjal.[28] Lembergi próbálkozása azt mutatja, hogy anyagi szorultságában a tömegigényeknek engedve egy letűnőben lévő műfaj felújítására is vállalkozik.

Pest-Budán Heinrich Bulla-társulatát a Bergopzoom-társulat váltja fel. Az ő repertoárjukról semmit nem árul el a budai újság. Csupán év végén emlékezik meg a Kurierral együtt Luigi Tomasini és leánya, Anna[29] vendégjátékáról.[30]

A következő színházbérlő a városban Emanuel von Umerth gróf, aki különös módon próbál társulatot szervezni: hirdetést tesz közzé mindkét lapban *Nachricht vom Ofner und Pester Theater* címmel:[31]

25 Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. október 7. 79. sz. 627.

26 Neue Kurier aus Ungarn 1789. június 9. 69. sz. 567–568.

27 FLÓRIÁN Kata: *i. m.* 42–43.

28 PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 33.

29 A színházi zsebkönyv így ír erről: „Ofen den 23. Dezember gab Hr. Luigi Tomasini mit seiner Familie, Hr. Anton, und Mlle Anna Tomasini eine große musikalische Akademie." *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch der Bergopzoomische Schauspielergesellschaft...* (OSzK Színháztörténeti Tár 0099.) 34.

30 Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1789. december 19. 100. sz. 810.

31 Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. február 6. 11. sz. Beylage, Der neue Kurier aus Ungarn 1790. január 27. 12. sz. Beylage 119–120. és február 11. 18. sz. Beylage 194.

„Herr Emanuel Graf von Umwerth hat von dem gegenwärtigen beyder königl. Städte Theaterunternehmer, Joh. Bapt. Bergopzoom, auf kommende Ostern, dieses laufenden Jahres die Theaterpachtung abgelöset und übernommen; dramatischen Dichtern, Opern- und Musikalischen Verlegern, so wie auch theatralischen Mitgliedern wird dieses bekannt gemacht, daß selbe wenn sie was für die Schaubühne neu fertig liegen, oder nach Ofen und Pest zu kommen Lust und Verlangen hätten, sich mit ihren Schreiben direkte, an Herrn Emanuel Grafen von Umwerth in Pest werden können."

A bérlőváltás azonban nem jelentett túl nagy változást a pest-budai színházi életben, hiszen a korábban is itt játszó színészek javarésze tette ki az új társulatot is. Vezetője az a Nuth volt, akinek a városba szerződéséről 1787-ben olvashattunk. De ide szerződött a pozsonyi színház volt vezetője, Friedrich Zöllner és neje is.[32]

Ettől kezdve a *Nachrichten* nem foglalkozik a bérelt színház műsorával. Annál inkább a vendégjátékokkal, melyek ebben az évben többször is szerephez jutnak a színházi életben. A zsebkönyv szerint négy muzsikus[33] tart koncertet Pest-Budán júniusban és júliusban, s kettőnek szentel figyelmet a budai lap: kétszer is megemlékezik Lasser[34] fellépéséről, június 9-én, az előadások előtt, majd június 16-án, nyugtázva a sikert.

Nem véletlen, hogy a társulat éppen Johann Lassert hívta meg, aki Linzben, Bécsben és Brünnben működött korábban.[35] 1787-ben Esterházy Miklóshoz szerződik, s itt egy évadban együtt játszik az év második felében Pest-Budára szerződő Nuth-tal. Innen tehát a kapcsolat: a művészeti vezetésért felelős Nuth régi ismerősét hívta meg Budára Lasser személyében.

A másik említett muzsikus egy bizonyos mannheimi hegedűművész, Molitor, aki az újság tanúsága szerint nemcsak Budán lépett fel, július 10-én,[36] hanem Pesten is, de nem a színházban, hanem a hét választófejedelemhez címzett fogadó nagytermében. A muzsikus valószínűleg azonos azzal az Alois Franz Simon Joseph Molitorral, aki a későbbiekben Velencében is volt karmester, és meghatározó alakja lesz a bécsi zenei életnek a 19. század első felében.[37] Ekkor azonban, a 18. század végén, vándormuzsikusként járja Európát.

32 PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 46–47.

33 *Ofner und Pester Theater-Taschenbuch Für das Jahr 1790.* (OSzK Színháztörténeti Tár 0100) 17–21.: Lasser, Molitor, Chorus, Cacarelly.

34 Életrajzát l.: Friedrich BLUME: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart.* 8. Bd. Kassel–Basel–London–New York, 1961. 250.

35 Ebben a tekintetben a források nem egyeznek: Robert EITNER: *Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten.* Leipzig, 19 P 2. 57–58.; 1784–1788 között a brünni színház igazgatójának tudja, míg HORÁNYI levelekre hivatkozva említi mint a linzi társulat igazgatóját 1787-ben (*i. m.* 137.).

36 Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten 1790. július 7. 54. sz. 436.

37 L. BLUME: *i. m.* 9. Bd. 438.

A továbbiakban a pest-budai színházzal kapcsolatban egyszer közöl még híradást az újság:

> „Ofen. Als eine Merkwürdigkeit verdient es angezeigt zu werden, daß am 25. Oct. in dem hiesigen Schauspielhause das Schauspiel der Bürgermeister in ungarische Sprache von einer Gesellschaft auf geführt werden ist, welche sich dem ungarische Theater ganz widmen will. Die Freunde der Ungarische Sprache haben diesen ersten Versuch mit vielen Beyfalle aufgenommen."[38]

A német újság tehát a Provinzialnachrichten első híreként említi meg Kelemen László társulatának első fellépését Pest-Budán, azaz a magyar hivatásos színjátszás első előadását. A bemutatott darab Simai Kristóf *Igazházi*ja, melyet Friedrich Alois Brühl *Der Bürgermeister* című darabjából magyarított.

Az 1790-es év augusztusi és szeptemberi számai egy különös vendégjátékról adnak képet. Először a 63. számban közli az újság,[39] hogy a városba érkezett Pierre és Degabriel fizikus és mechanikus, és 9-én, hétfőn bemutatja: „ihr Schauspiel von großen theatralischen Perspektiven" a Duna-híd mellett, a budai nyári színházban, majd fellépnek kedden, csütörtökön és szombaton. Az előadások 5 órától kezdődnek. Különböző városok, mint München, Regensburg és Bécs bemutatásával kívánják szórakoztatni a közönséget. A következő számokban pedig részletesen ismertetik műsorukat, mely egészében hetenként változik, részleteiben azonban úgy tűnik, tovább ismétlődő darabok is vannak. A vendégszereplés augusztus 9-től szeptember 27-ig tart. Ez alatt a több mint hét hét alatt az újság nyolcszor tudósít az előadásokról úgy, hogy csaknem teljes képet kapunk az előadások részletes programjáról. Műsorukat minden hétfőn, kedden, csütörtökön és szombaton mutatják be. Egyetlen egyszer, szeptember 17-én változtatják a szombati időpontot péntekre. Az előadások helyszíne és kezdése mindig azonos: a budai nyári színházban, délután öt órakor. Ezek a „perspektivikus színházi előadások" különös utánzatai és keverékei az udvari ünnepi játékoknak, a szabadtéri színpadi bemutatóknak és az illuminációknak, tűzijátékoknak, életképeknek. A bemutatók többnyire egy városképhez, esetleg természeti jelenséghez, tájképhez kapcsolódnak, melyek valószínűleg festve vannak: egy helyütt a „nach der Natur gemalet ist" kifejezést olvashatjuk.[40] A festett képeket aztán megvilágítják. A színpadi történést gyakorlatilag a fények játéka jelenti, bizonyos esetekben valamiféle árnyjáték is hozzájárulhatott a látványhoz, pl. a Travers völgyét ábrázoló jelenet, melyben egy kígyó egy pillangót kerget. (Ez a kép igen sikeres, mert az egyik leggyakrabban ismétlődő elem a programban.) Olykor mozgalmas eseményeket jelení-

38 1790. október 30. 87. sz. 701–702.
39 507–508.
40 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

tenek meg, pl. Sziám városában egy örömünnepet,[41] a shismeai tengerszorost, ahol az oroszok és a törökök megütköztek,[42] vagy a Dardanellák egy várát, amelyből éppen az orosz hajókra lőnek. A felsoroltakon kívül igen kedvelt az erdei napfelkelte és a viharos tenger témája. Az előbbi három, az utóbbi hat alkalommal is szerepel a programban. Erről a műfajról egyéb forrásokból is tudunk Magyarországon, de ilyen részletességgel igen ritkán ismerhetjük meg, mint ebben a tudósítás-sorban.[43]

A pest-budai lapok közül időrendben a harmadik a *Der neue Kurier aus Ungarn.*[44] Szerkesztője, Moll Jeromos kitűnő üzleti érzékkel megáldott, de anyagi ügyekben megbízhatatlan vállalkozó volt. Az ő fejéből pattant ki a pesti Frag- und Kundschaftsamt gondolata is, ennek kapcsán egy *Kundschaftsblatt*ot tervezett 1786-ban, majd 1787-ben egy morális hetilap kiadásában is gondolkodott, végül a háborús időkre való tekintettel egy napilap-jellegű újságot hozott létre heti kétszeri megjelenéssel, a pontos címe: *Der neue Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen.* 1788-tól ezzel a profillal jelent meg a lap, mely kis címmódosulásokkal fennmaradt 1800-ig, nyomdász és szerkesztő komoly anyagi vitái és perei közepette. Tudniillik Moll és a nyomdász Trattner ugyan szerződést kötött egymással a lap megindítása előtt, de a nyomdász és a szerkesztő jogilag tisztázatlan státuszából fakadóan sokévi háborúskodás után szétváltak egymástól.

A *Kurier* színházi híranyaga sokszor egyezik meg az előző lapéval, illetve ugyanannak a színházi életnek a pesti számára érdekesebb vonásait tárgyalja. Így jónéhány olyan előadásról tudunk, melyet az eddigi szakmunkák nem tartanak számon, és néhány olyan darabról, melyek előadását, megismerését későbbre teszik. A *Kurier*ban olvasható pl. hogy Lessing *Miss Sarah Sampson*ját 1788. április 28-án mutatta be a Bulla-társulat Pesten a szegények javára.[45] Ugyancsak a lapból értesülünk Vincenzo Martin *L'arbore di Diana* c. operájának sikeres előadásairól: többek között Ferenc főherceg és Splényi báró pesti látogatásakor is ezt adta elő a társulat.[46] A darab igen népszerű volt a hivatásos és a kastélyszínházak műsorán egyaránt. Azt is számon tartja a lap, amikor II. József budai látogatásakor az újjáépített színházat megtekinti,[47] és amikor szilveszter napján Bulláék a *Sevillai borbély*t adják elő.

41 1790. augusztus 28. 69. sz. 556.

42 1790. augusztus 21. 67. sz. 540.

43 ZOLTÁN József: *A barokk Pest-Buda élete.* Bp. 1963. 69–149. a világi ünnepségek között említ meg néhányat, és Gustav GUGITZ: *Das Wertherfieber in Oesterreich.* Wien, 1908. XIII–XIV. egy részletes programot ismertet és közöl.

44 KELÉNYI B. Ottó: *i. m.* 1928. 12. sz. 622–634. KÓKAY: *i. m.* 109–111., Andrea und Wolfram SEIDLER:*Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809.* Wien–Köln–Graz, 1988. 129.

45 Ezt az előadást PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* nem tartja számon.

46 Der neue Kurier aus Ungarn 1788. november 11. 70. sz. 612.

47 Der neue Kurier aus Ungarn 1788. december 9. 82. sz. 706.

Az 1789-es évben a következő színházi előadásokról számol be röviden az újság:

> január 4. Meissner: *Bianca Kapello* c. drámája Mme Lampel jutalomjátéka
> február 6. *Doktor und Apotheker* – Jakobi jutalomjátéka
> március 20-án Hübsch komikus basszus[48] és Wawrik operista[49] a Bulla-társulat énekesei igen színvonalas koncertet adtak.
> március 26. Kratter: *Der Vicekanzler* c. darabja megy a pesti színházban, de megemlékezik a budai *Calipso abbadonata* előadásról is, melyet a budai lap is említett már.
> A városi előadásokon túl hírt ad az újság arról is, hogy Nagyszebenben II. József nevenapján a Schlegel *Canut* című drámáját és egy *Camillus* című előjátékot mutattak be.[50]

Természetesen a *Kurier* is megemlékezik a Bulla-társulat távozásáról, terveiről, sőt ismerteti Bulla úr búcsúbeszédét, melyet Pesten és Budán is elmondott. Kiemelve a színigazgató öntudatos szavait: „Hier habe ich... durch ihre Gnade gesäet, aber ärndten kann ich nicht, wo ich gesäet habe. Von einem Schauplatz rede ich zum letztenmal, auf dem ich hoffen durfte, noch lange zu reden."[51] A későbbiekben beszámol arról is, hogy a Tuschel és Bergopzoom-társulat április 13-án megnyitotta kapuit, Pesten Voltaire *Olimpie,* Budán Chronegk *Codrus* című szomorújátékával.[52] Bergopzoom az előadás előtt Pesten, utána Budán tartott beköszöntő beszédet. Ez a társulat hívja meg vendégszereplésre június folyamán a Kumpf vezette Erdődy-féle társulatot operaelőadások megtartására. A repertoárból az alábbiakat említi a lap:

> Paisiello (tévedés az újság Cimarosa feltüntetése): *Le gare generose* azaz *Der Wettstreit der Grossmut,*
> Salieri: *La scuola de gelosi* azaz *Schule der Eifersüchtigen,*
> Haydn: *Die belohnte Treue*
> Rupprecht: *Das wütende Herr oder das Mädchen im Thurm*
> Ditters von Dittersdorf: *Betrug durch Aberglauben* és *Doktor und Apotheker*
> Alessandri, Felice: *Il vecchio geloso* azaz *Der eifersüchtige Alte*
> Gazaniga, Giuseppe: *La donna incognita* azaz *Die unbekannte Dame.*

Sajnos azonban 1790-ben már nem ilyen közlékeny színházügyben a lap, s a már korábban említett Tomasini vendégjáték és az Umwerth-beszéd közlésén kívül más híradással nem találkozunk.

A felsoroltakból is látható azonban, hogy a hivatásos színjátszással kapcsolatban valóban elég lelkiismeretes hírközlő az újság, de a hivatásos színjátékon kívül eső eseményekkel egyáltalán nem foglalkozik.

A fent ismertetett adatok, úgy hiszem, igen jól szemléltetik, hogy a magyar-

[48] Életrajzát l. STAUD: *i. m.* I. 44.

[49] PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* is megemlékezik róla 62.

[50] Az előadásról: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán: *Geschichte des deutschen Theaters von Anfängen bis 1812.* 1. Bd. München, 1933. 31.

[51] Der neue Kurier aus Ungarn 1789. április 2. 40. sz. 336.

[52] L. PUKÁNSZKYNÉ: *i. m.* 94. és 97.

országi induló sajtóirodalom mint kortárs forrás szinte kimeríthetetlen a művelődéstörténet különböző területein. Sajnos azonban még várat magára egy olyan repertórium, mely koncentrálja az ismereteket, és megkönnyíti a további kutatók dolgát, lehetővé teszi az elmélyültebb kutatásokat.

CZIBULA, KATALIN

Die theatergeschichtliche Nachrichten der deutschen Presse zu Pest-Buda 1781–1790

Die Verfasserin gibt einen Überblick der zwischen 1781 und 1790 erschienene Pest-Budaer deutschsprachigen Zeitungen (*Pester Intelligenzblatt, Ungarische Staats- u. Gelehrte Nachrichten, Der Neue Kurier aus Ungarn*) und sammelt die darin befindlichen Mitteilungen aus dem Gebiet der Theatergeschichte zusammen. Im Rahmen der Abhandlung gibt die Verfasserin einen Überblick von diesen Mitteilungen, die so vom Gesichtspunkte der Pest-Budaer Schauspielkunst, wie von dem der Geschichte der Pest-Budaer deutschen Presse im 18. Jahrhundert zahlreiche Neuigkeiten enthalten.

HOPP LAJOS

A Törökországi Levelek első kiadása

Mikes összes műveinek kritikai kiadása, kiadatlan kéziratainak betűhív közzététele néhány éve fejeződött be az MTA Irodalomtudományi Intézetében az Akadémiai Kiadó gondozásában. 1990-ben az író születésének 300. évfordulója alkalmából a Szépirodalmi Kiadó a *Törökországi Levelek* egy újabb modern helyesírású szövegét jelentette meg. Ki gondolta volna Mikes *Leveleskönyv*ének első, 18. század végi kiadásakor, hogy a rodostói levélíró irodalmi hagyatéka több mint hétezer kéziratoldalból áll. A Mikest méltató zágoni és rodostói emlékülés, a budapesti tudományos konferencia már az egész írói életművel foglalkozott, figyelemmel a levélíró és a fordító több évtizedes, párhuzamosan folytatott munkásságára.[1] Ezúttal, a Mikes-levelek napvilágra kerülésének 200. évfordulójára emlékezve, maradjunk Mikes *Leveleskönyv*énél.

Mint tudjuk, a távoli Rodostóból 1786-ban előkerült páratlan irodalmi levelezés kézirata 1789-ben a bécsi magyar írók-szerkesztők körében bukkant fel, amiről a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* hírt adott.[2] A kedvezőtlenné vált politikai viszonyok következtében ottani kiadásra gondolni sem lehetett, s így került a ritka és becses kézirat a Szombathelyen tanároskodó Kultsár István kezébe. Segítőtársai is voltak Görög Demeter, Révai Miklós és Festetics György személyében. Az exjezsuita Rietaller Mátyás budai könyvcenzor is elnézőnek mutatkozott, s a cenzori engedély megadása után Mikes kézirata a szombathelyi nyomdába kerülhetett.

De a nyomdai előkészületek közben a sajtó alá rendezőnek komoly gondjai akadtak. A Mikes-család iratainak Regestruma szerint még a megjelenés előtt, 1794 elején a szerkesztőtől levél érkezett Erdélybe gróf Mikes Jánosnak címezve. A Regestrumba foglalt levél tartalmi kivonata arra vall, hogy felvilágosításért fordult hozzá:

> „1794. Kulcsár Istvánnak (:Magyar Országat Sabariaba:) Szombathelyen (:Királyi Gymnasiumbéli Rhetorices Professornak:) G. Mikes Jánoshoz küldött Levele: melyben kéri abbéli tudósítást: hogy Mikes Kelemen, a ki a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek Fő Udvari Tisztye vala, hol és mitsoda Atyáktól származott? Vannak é még most – is élő Atyafiai?

[1] *Irodalom, történelem, folklór.* Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor. Debrecen, 1992. 247.

[2] Hadi és Más nevezetes Történetek 1789. november 27. 553–554.

Ő maga hol, és mikor halt meg? Mivel egy Török Országi Levelekből állo kézirást akar ki nyomattattni a Rákóczi Ferentz Fejedelemnek, és a velle bujdoso Magyaroknak Történetei Nevezete alatt az említett Történeteknek Irója Erdélyben Született Mikes Kelemen nevezetű."[3]

A hamarosan megjelenő Mikes-kötet szerkesztői előszavában nincs nyoma, hogy Kultsár időben választ kapott volna kérdéseire. Kultsár levele kapcsán említésre méltó, hogy a Mikes-hagyaték felkutatásában, a *Törökországi Levelek* első kiadásával egyidejűleg az erdélyiek, elsősorban a Zágoni Aranka György által alapított tudós társaság tagjai is fontos szerepet játszottak. A nemzeti múlt ismeretlen vagy elfelejtett értékei, nyelvi ritkaságai, irodalmi emlékei iránti érdeklődést a kilencvenes évek nemesi patrióta mozgalmai élesztették. Ami zabolai Mikes János grófot illeti, unokája volt a zágoni Mikes Kelemennel együtt gyerekeskedő zabolai Mikes Ferencnek, ez pedig testvére volt zabolai Mikes Istvánnak, akivel a bujdosó Mikes Kelemen 1759-ben levelet váltott. Kultsár jó nyomon járt. „Gr. Mikes Jánosnál Mikes Kelemen levelei és más kéz írások vannak" — jegyezte föl ez idő tájt Aranka György.[4] Forrása hiteles lehetett, hiszen Mikes gróf 1794-ben lett tagja az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Érthető, hogy a szombathelyi professzor hozzá intézett tudakozó levele fokozott érdeklődést keltett ebben a körben, s hogy hozzáláttak a Rákóczi-kori író kilétének felkutatásához. Mikes János valószínűleg Mikes Kelemen autográf, Mikes Istvánnak írt, 1759. január 5-én kelt, a megyei főispánnak és abafáji családjának írt misszilisei másolati példányához is hozzájutott. Ezen a kéziratmásolaton Aranka saját kezű bejegyzése annak provenienciáját is megjelöli. „Aug. 1798. Veszem B. Huszár Sándor ur Levelét mellette Mikes Kelemen Irásait 6 darabba a'Kopertával." Az Aranka-gyűjtemény egyik jegyzéke arra mutat, hogy a Nyelvmívelő Társaság Mikes előkerült misszíliseit fölvette a kiadásra szánt kéziratok közé. A „Kész munkák" között egy 15 pontból álló lista élén ez olvasható: „l. Rodosto. Mikes Kelemen Levelei".[5] De a Mikes-misszilisek kiadására a szigorodó cenzúra s főként a Rákóczi-téma tiltott volta miatt ekkor már nem kerülhetett sor.

A szombathelyi szerkesztő erőfeszítései viszont sikerrel jártak, az „ékesszólásnak tanítója" Siess Antal József könyvnyomtató műhelyében az „eredetképpen való magyar kézírásokból" napvilágra hozta a régi magyar széppróza egyik legszebb alkotását. A politikai élet változásait tapasztaló bécsi szerkesztők kivihető megoldást választottak. Thaly szerint „Görög Demeter a nagybecsű ajándékot, — melyet ő... méltányolni tudott, — kiadás végett átadta barátjának Kulcsár Istvánnak, ki aztán azt 1794-be közzétevé."[6] Kultsárnak a velük va-

[3] *Mikes Kelemen Törökországi Levelek és Misszilis levelek.* Sajtó alá rend. HOPP L. MIKES ÖM I. Bp. 1966. 358.

[4] MIKES ÖM I. 802.

[5] MIKES ÖM I. 803.

[6] THALY Kálmán: *Rodostó és a bujdosók sírjai.* Bp. 1889. 107.

ló együttműködésre enged következtetni, hogy az 1794. február 18-i előszóval megjelent *Törökországi Levelek*ről Görög és Kerekes újságja már 1794. március 25-én ismertetést közöl.[7] Ez arra vall, hogy Bécsben figyelemmel kísérték a Mikes-levelek kéziratának megjelenését. Az új könyvekről szóló hírek között elsőként a szombathelyi Mikes-kiadást említik, s 1789-es közleményükhöz hasonlóan méltatják, az „igen ritka, magyarul írott könyvet".

* * *

Több mint két és fél évszázad pergett le azóta, hogy zágoni Mikes Kelemen róni kezdte sorait leveles-diáriumnak használt kalendáriumának lapjaira. Leveleket írt képzeletbeli levelezőtársának, hogy az „édes nénét" tudósítsa Rákóczi fejedelem és a vele haza készülő bujdosótársai Törökországba érkezésének híreiről. Akkor még játékos levélíró kedvvel és szertartásos komolysággal szedegette elő útiládájából a kalamárisait, írószerszámait, s gondolatban már erdélyi szülőföldje határában járt. Aligha gondolt arra, hogy élete végéig kell majd a kedves vagy kedvetlen levélbeli társalgást idegen földön folytatnia. Ifjú lelkére, kedélyére nehezülő török bujdosásában a hazatérés reménye tova tűnt, tintája olykor „megfagyott", levélírói hangulata tengerként hullámzott, de ő sokszor a gyertya világánál is írta, folytatta levélgyűjteménnyé növekvő irodalmi levelezését. 1717 októberétől 1758 decemberéig kétszázhét valódi keltezésű fiktív levelet, több mint négyszáz kéziratoldalt írt tele, egész *Leveleskönyv*re valót.

Mikes kéziratának címe: *Constantinapolyban Groff P. ...E..... irot leveli M... K....* — de külön címlapja nincs.[8] A kéziratot Kultsár István keresztelte el *Török országi levelek*nek, s így él ma is a köztudatban. A fiktív (el nem küldött) levelek írója sem az oldalakat, sem az egyes leveleket nem számozta. A kézirattári számozás szerint a negyedrét alakú kézirat 223 írott és számozott + 6 számozatlan üres kéziratlevelet tartalmaz. Az is megfigyelhető, hogy a kézirat 11 nem egyenlő vastagságú konc-papírból áll. Utólagos szerkesztésre vall, hogy a szerző a 7. koncba pótlólag két kéziratlevélnyi szöveget illesztett, a 8. koncchoz pedig két levélnyi toldalékot csatolt. Korábbi vizsgálatok szerint az egész kézirat nyolcféle vízjegyet mutat. Mikes más kéziratos munkáihoz viszonyítva, a papír vízjegye, a kézírás és főleg a tintaszín egyikben sem látszik annyira különbözőnek, mint irodalmi leveleinek gyűjteményében. Lehet, hogy az eltérő tintaszínnek a különféle minőségű papír, helyenként a gyarlóbb tinta vagy toll is oka, de a meghatározó ok mégis az, hogy ez a kézirat nem egyszerre, rövid idő alatt egyhuzamban, hanem különböző kisebb-nagyobb időközökben, több évtized alatt készült. Az egyik év elején Mikes utal is az ilyenféle levelezéssel

[7] Magyar Hírmondó (1789-től 1792-ig Hadi és Más Nevezetes Történetek) 1794. március 25. 428–429.

[8] Mikes ÖM I. 354.

járó foglalatosságra: „éppen tegnapelőtt szedtem rendben a szokás szerént a kéd leveleit, amelyeket rendben veszem minden esztendőnek a kezdetin... " (78. lev. Rodosto 8. jan. 1727.) A mikesi fikció saját levélíró gyakorlatára vonatkozik, s a „rendben vétel" alkalmanként több esztendő levélanyagára is kiterjedt.

A *Leveleskönyv* kéziratának külalakja az író s fordító más munkáinak címlappal ellátott fogalmazványához és szerzői tisztázatához képest, amolyan átmeneti állapotot mutat. Másolási hibának minősíthető íráshibák s különféle javítások sora arra vall, hogy Mikes időnként összeírta, lemásolta leveles diáriuma alapján folyamatosan írt leveleinek fogalmazványait; az így összeálló kéziratot javítgatta, szerkesztő szándékkal egyengette. Ilyen módon magyarázható, hogy a 4. konctól a 9. koncig mindegyik új levéllel kezdődik, illetve az előző konc utolsó oldalának végén az író s másoló néhány esetben apró betűkkel igyekszik a megkezdett levél szövegét oda beszorítani. A legtöbb konc így egész leveleket tartalmazó töredék-részt alkot. A 7. konc utolsó, a fejedelem fiának érkezéséről tudósító levele egész apró betűvel van írva; ez Mikes legrövidebb leveleinek egyike. A 8. konc végéhez csatolt két kéziratlevél arra szolgál, hogy a félig leírt levelet a toldalékon folytassa és befejezze. A levélgyűjteményét rendező író tehát önálló teljes koncok kialakítására törekedett. A 7. koncba történt betoldást például az egész konc lemásolása után végezte, e konc papírjától elütő papíron. 117. levelét egy rövid bekezdéssel meg is toldotta a lap alján, és beiktatta meghalt fejedelmi urának a Portához írott „búcsúzó levelének párját". Mindez összefügg a *Törökországi Levelek* keletkezésének problémáival, hiszen a sokat író szerző szerkesztői gondosságának nyomai bepillantást engednek Mikes írói műhelytitkaiba is.

A kézirat utolsó írott oldalán Mikes szövege alatt a budai cenzor nyomási engedélye olvasható: „Imprimatur. Mathias Rietaller Cens. Libr. ad Exc. Cons. R. Ltle. Hung. Omissis quae deleta sunt. Budae 10 July 1792. Loco Mscripti mittatur Explar. impressum ad Officium Cens. Libr." (Kinyomható. Rietaller Mátyás könyvcenzor a m. kir. helytartótanácsnál. A törölt részek mellőzendők. Buda 1792 július 10. A kézirat helyett egy nyomtatott példány küldendő a könyvcenzori hivatalnak.) A 203. levél szövegének egy részét a cenzor ceruzával áthúzta. — Az egyes kézirat-koncok elején és végén ceruzával (talán Kultsár vagy más által) beírt betűk és számok vannak, amelyek a követendő rendet jelölhették a nyomdásznak vagy a könyvkötőnek.

A kézirat üresen maradt lapjai után valaki, valószínűleg Toldy Ferenc, egykori tulajdonosa és második kiadója, beiktatta Mikes Kelemen 1759. február 5-i zabolai Mikes Istvánnak szóló misszilis levele első oldalának és a mikesi aláírást jelző befejező részének szalmapapírra eszközölt hasonmását,[9] amelyet

[9] MIKES ÖM I. 799, 811.

a bőrkötés táblájának belső feléhez ragasztott. Annak idején ezzel hitelesítették az irodalmi levélíró és a misszilis levélíró kézírásának hitelességét.

Ami a *Groff P. ... E..... irot levelei M... K.....*siglát, vagyis a névtelenség, álnév, félrevezető vagy azonos kezdőbetű használatát illeti, divatosnak mondható a korabeli francia levélirodalomban. Amikor Mikes az átmenetinek hitt törökországi tartózkodás megörökítésére „levélírásba" kezdett, az írói ötlet megvalósításához fiktív levelezőtársat keresett. Mivel saját hazájából száműzve tilos volt az otthoni erdélyiekkel leveleznie, a „levélváltáshoz", a képzelt válaszkapáshoz egy közelebbi levelezőre volt szüksége. Konstantinápoly, amelynek neve egzotikumszámba ment a Párizsból érkező udvari kamarásnak, kapóra jött; az író szándékosan homályban hagyott rokoni viszony mögé rejtette egy oda képzelt fiatal szeretett nőrokon, az „édes néne" személyét. Ezzel megteremtette a családias levelezés atmoszféráját fölidéző irodalmi kifejezés meghitt személyes kereteit. Később már az sem meglepő, hogy levélgyűjteménye kiadásán töri a fejét: „én leginkább azon búsulok itt, hogy hol nyomtassam ki a kéd leveleit. Ha olyan könnyen meglehetne, amint aztot megérdemlenék, nem kellene törődnöm, mert azt tudom, hogy mások is gyönyörűséggel olvasnák... " (59. lev. Rodosto 16. jan. 1725.) Ez is leveleinek év eleji rendezgetésekor jutott eszébe. A „nénékám" által „őrzött" saját leveleivel szigorúbb: „az enyimeket pedig, ha a tanácsomot béveszik, meg kell égetni, vagy akármely szükségre fordítsa kéd, nem bánom." (78. lev. 1727.) A régi magyar irodalom legnagyobb szépírójának eszmélkedése ez, az írói öntudat fellobbanásának írásban megörökített pillanata, a bujdosás napjainak éltető reménysége, az olvasó igénylése. Mikes írói reményeit Kultsár István váltotta valóra.

* * *

A *Leveleskönyv* kézirata írásmód (helyesírás, központozás, ékezés) szempontjából nem egységes.[10] Mikes helyesírása ingadozó, keverék helyesírás; ez érthető, hiszen a 18. század utolsó harmadáig nem alakult ki egységes magyar helyesírás. Kultsárnak is sok baja volt vele. „A kézírásban nagy különbözést találván" a „maga módján" adta ki.

A maitól eltérő betűtípusai: a hosszú s [ſ] és az ÿ betűjel. Ez utóbbi csak néhány esetben, főként dátumok írásában (pl. *Martÿ*) fordul elő. Az *s* és *ſ* *a ſz, sz, ſs, ss, Sz ſz* betűket váltogatva használja. Az *ſ* betű csaknem kizárólag szó elején, elválasztáskor vagy jellgzetes betűkapcsolatokban jelentkezik. A mássalhangzók jelölése köréből jellemző a *c – tz – cz*, a *tz – cs, ss – s* váltakozása. A *tz – cs* jelölésében az előbbi, a *zs – s* írásában túlnyomórészt az utóbbi (*siros, sido, seb*) a gyakoribb.

[10] *Az új Mikes-kiadás helyesírási problémái.* (Társszerzésben KELEMEN Józseffel.) = Magyar Nyelvőr 1977. 338–344; MIKES ÖM I. 368–371.

A kézirat írásmódjának és olvasásának problémái különösen három területen: központozás, kis és nagy kezdőbetűk; egybeírás és különírás terén jelentkeznek.

A központozásra vonatkozólag a *Leveleskönyv* kéziratában a legváltozatosabb képet találjuk: pont, vessző, „hosszabb pont" (pont és vessző közötti átmenet), a rövid vízszintes vonalka, pont és vessző (.,), vessző és pont (,.), két vessző („), pontosvessző (;), kettőspont, kérdőjel, vessző, ill. pont és kérdőjel (,? ill. .?), felkiáltójel, vessző és felkiáltójel (,!). A legfőbb nehézség az, hogy gyakran nem lehet a kéziratban megkülönböztetni, Mikes pontot vagy vesszőt akart-e írni. A mondat végén pontot és vesszőt, pontosvesszőt, vízszintesen elcsúszó pontot és vesszőt váltakozva használ, vagy nem tesz ki semmiféle jelet. A pont és vessző közötti jeleknél a lúdtoll megcsúszásával vagy hajlásával is számolni kell. A pont és a vessző, pontosvessző, vessző és pont, két vessző vagy két pont mondattani szempontból legtöbbször a pont ill. a vessző funkciójának felel meg. Jelentős részük talán inkább a toll forgatásának, a tollhasználat következményének tudható be.

A levélíró gyakran ír kisbetűt nagybetű helyett, de az is előfordul, hogy váltakozva használja őket tulajdonnevek, helynevek írásában. A nagy kezdőbetűket Mikes részint fogalmi kiemelésre (köznévben, tulajdonnévben, akár egyéb jellegű szóban) használja, részint más — ma még tisztázatlan — szempontok alapján. A *cs* írásában nem ritkán átmeneti alakot találunk a kis *cs* és nagy *Cs* vagy *CS* közt, főleg a Császár szóban, amelynek nagy kezdőbetűs írása nem ment ritkaságszámba.

A mikesi helyesírás bizonyos sajátosságai az író kiejtését tükrözik. A magánhangzók esetében régies, nyelvjárási íze van bizonyos szavaknak, amikor a mai *a* helyén *o* hangot olvasunk: egy- vagy többtagú szavakban, hangsúlyos helyzetben és szóvégen. Pl. birtokos személyragok utáni, tárgyrag előtti, *-s* képző utáni, formánsok előtti o-zás, *hálákot, lovakot, szándékunkot, urunkot, magánoson, fagyoson;* több szó tövében, *jovunkra, el fokad;* néha képző előhangzójában is, *boszonkodik;* ellenben *o* helyén *a* áll, *lakadalom, fazakas;* vagy rövid *o* hangot találunk szótőben a mai *u* helyén, *kolts,* viszont mai *o* helyén *u* hang is előfordul, *tsuda, távul, liliumok, suhajt,* helyenként előhangzós időjel előtt, *hivutt, ivutt.* Néhány szóban a mai *a* helyén *á* hangot, *hálá adás, fársáng, mái;* máskor *e* helyén *é* hangot olvasunk, *közél, üsmér;* az *e* kérdőszócska *-é* alakban *volté, ugyé* használatos. Számos esetben *e é* váltakozás *mer mér, neki néki, vele véle* figyelhető meg, pl. idegen származású szavakban és nevekben is, *predikátor prédikátor, rebellis rébellis.* Szóvégi hasonulásos ö-zés *különösön, tsötörtökön,* de mai *ö* helyén e (ë) jelölés olvasható különféle helyzetekben, *setétség, héség, veres, üdvezitö, ser* (sör), *el tekéll*(eltökél), *megett* (mögött) szavakban *esze* (össze) igekötőben stb. Az *ö* helyén *ü* áll a *gyükér, hétfü* szóban. Mai *í, i* helyén *ó*-t találunk *a még, szerént* névutóban, *ténta* írásában; *i ó* váltakozás *kints — kéncs* szóban s *é i* váltakozása az egyes szám 3. sz. birtokos személyragban, *szivit, kezét kezit.*

Mai *ü* helyén néha *i* olvasható *innep, fige, siket, izen; ü* helyett *e* a többesszám 3. sz. birtokos személyragban, *eszekbe, szivekbe*; viszont *i* helyén *ü* van, *üsmér, üsméretlen* szóban. Más régies székelyes alakok: *ett* (evett) *innya, czirokál, bé pokálva, türköztet, hurut*(köhög); *sajdit, oroszlány, unakodás, fejdelem, szereda, éveg* (üveg), *feredö, pislen* (csirke), *szöcs, temonda, aer* (levegő), *cseléd* (család), *czinterem* (temető), *könyves*(könnyes), *ihon, elig* (alig), *nám, talám, hiszem, esmét, sohult, kitsid, kokány, kacsiba, felesen, udvaros, fél fogra nevet,* stb. A hangrendszerbeli jelenségek arra vallanak, a jellegzetes *o*-zás, *e*-zés, *é*-zés mellett az *a, á, i, ü, u* eltérő használata nem olyan gyakori, de bizonyos esetekben következetes és jellegzetes. Vannak provinciális kopott szóalakjai, *aztot, eztet, ötet,* régies ragkettőzés; a névelő és a mutató névmás *az, ez* alakja mellett *a, e, tsak a, a valo, e tsak* stb. Mint általában a 17. századi és a 18. század első felében író szerzők, Mikes sem jelöli az *ö* és *ü* hangok hosszúságát; mivel az író a rövid *ö, ü* és a hosszú *ő, ű* hangokat rendszerint megkülönböztetés nélkül (egyaránt kis vízszintes vonalú ékezettel) írja. Hasonló a helyzet a *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* rangsor esetében is. Nem fordul elő hosszú *í ú, ű*-zés hangsúlyos szótagban sem; Mikes kéziratára a rövid *i, u, ü*-zés a jellemző. Szövégen is rövid *u, ü*-zés a szokásos; ritkán hosszú *í*-zés, pl. *pedíg, levelí* olvasható.

A mássalhangzók hosszúsága és rövidsége jelzésének különféle módozatai vannak: pl. a határozószók szóközépi, szóvégi időtartamának jelölése; az *-lly* írása egyes szavakban, szóvégen, névmások tővégi időtartamának jelölésében; a rendszerint rövid hangok utáni *-lly, -tty, —tts, —ttz, nny* írásában; az olyan kettős mássalhangzók változó használatában, mint a múlt idő, középfok, múlt idejű melléknévi igenév, *ty* helyrag, *-val, -vel, -vá, -vé* határozóragok; a *-t* tárgyrag rövid és betűkettőzéssel *-tt*-vel való jelölésében; a kéttagú *-s* képzős melléknevek írásában; az *-s* végű melléknevek minden fölmerülő formánsos helyzetben (*-n, -k, -bb* stb. toldalékok előtt); a *-ság, -ség, ttság, ttség* képzők esetében és általában a fonetikus írásmódot követő esetekben, mint a *-t -ty -d -gy -n -ny -l + j* birtokrag, valamint a *-t -d -gy -n -ny -l -j* igerag írásakor és végül összefoglalólag a *t—tt, l—ll, m—mm, ly—lly, s—ss, g—gg, k—kk (ökk, ök; leg, legg)* mássalhangzók váltakozó írásmódjában. A kettős mássalhangzók jelölése szó belsejében általában szabályosnak mondható, szó végén következetlen; a szó végén az egyszer írt mássalhangzójel gyakoribb, mint a betűkettőzés. Bár az *-n* határozórag, *-ban, -ben* határozórag az erdélyi regionális ejtésben hosszú (*-nn*), Mikes mindig röviden írja. Jellemző nála *-ban, -ben* használata *-ba, -be* helyett; kisebb mértékben *-ba, -be* is előfordul *-ban, -ben* helyett.

Az egybeírás és különírás — többnyire a névelőt, az igekötőt, kötőszót, a felsőfok jelét érinti. Mikes gyakran írja egybe az utána következő szóval az *a* névelőt, az előtte levő szóval az *is* kötőszót. Rendszerint különírja az igétől az igekötőt, és az alapszótól a *leg-* felsőfok jelét. De itt is tapasztalható következetlenség, mint az összetett szavak egybe- vagy különírásában. A névelő és mutató névmás használatában legtöbbször a *z* nélküli alakot írja, hol külön,

hol egybeírva a következő szóval. Mikes sokszor ír egybe olyan szókapcsolatokat, amelyeknek egybeírását sem a kortársak, sem a későbbi íráshagyomány gyakorlata nem támogatja; máskor pedig a kortársaknál egybeírt szavakat és szórészeket is különír. A *-hat, -het* igeképzős, a *-ság, -ség* főnévképzős származékok egybeírtnak foghatók föl, tekintet nélkül arra, hogy Mikes gyakran írja külön a képzőt, mert az efféle képzett szavak az író korában már egységes szóként élnek a nyelvben. Az indokolatlan különírás annak is következménye lehet, hogy Mikes írás közben gyakran mártogatta, fölemelte a tollat, s nem kapcsolta össze az új vonalat a megszakított vonallal vagy a leírt betűvel; ez a vonalvezetés folyamatosságának megszakadásával járt.[11]

* * *

A *Leveleskönyv* javítástípusai keveredtek szembetűnő másolási hibákkal és egyéb íráshibákkal. A levélíró egyes javítástípusai különösen (funkcionális) stilisztikai szempontból, Mikes egyéni stílusának alakulása szemszögéből érdemelnek figyelmet. Az író javítás-módszere valóban stilisztikai gyakorlat, mert a nyelvhasználat módjára enged következtetni; arra, hogy a birtokában levő nyelvi rendszer egyes elemeiből szándékának és az írás változó körülményeinek megfelelően a levélíró melyeket tart jobbnak, hatásosabbnak mondanivalója kifejezésére. A különféle javításoknak és másolási hibáknak az alábbi típusai különböztethetők meg a kéziratban:

A változatos szóhasználatra való igyekezet jele a kifelejtett vagy javítási célzattal kicserélt szavaknak közvetlenül az írás, másolás után való átnézésekor, esetleg az írásos foglalatosság újrakezdése előtt, vagy a későbbi idők folyamán történt utólagos beszúrása. Túlnyomórészt sor fölötti, egész ritkán sor alatti, de sorközi (betű) beszúrása is előfordul. Itt a beszúrások egyik jellegzetessége az elhagyott vagy kifelejtett *a* névelő gyakori utólagos kitétele.

A tollhibából vagy másolási hibából származó elírások, betűk, szótagok, szavak javítgatása. Ha az író figyelmetlenségből betűt téveszt, sokszor nyomban áthúzza vagy kijavítja, esetleg újraolvasáskor helyreigazítja; ha nem veszi észre — s ez sem ritkaság — , benne hagyja a hibát. A leírandó szó után következő szó kezdőbetűjének elkezdése vagy leírása, ennek a leírandó szó kezdőbetűjére való javítása vagy otthagyása és a leírandó szó újrakezdése a másolási hibának fölfogható betűjel után. Ugyanez megismétlődik egyes szavakkal vagy szócsoportokkal is. Ilyenkor Mikes többnyire áthúzza a később következő — tévedésből előrehozott — szövegrészt.

A zöngés-zöngétlen mássalhangzó párok (pl. *b–p, d–t, v–f, g–k*) jelölésével sok baja volt a levélírónak: *sze<p>b* (*b–p*-ből jav. 150. lev.), ugyanígy *leg sze<p>b* (104. lev.); *szé<b>p ember*(136. lev.); kevesebb a javítás a *d–t* ese

11 Vö. *Mikes Kelemen művei.* Szerk. jegyz. utószó Hopp L. Magyar Remekírók. Bp. 1979. 660–668.

tében: *el ro<d>thadna* (169. lev.); egy levélen belül: *egy fa<v>fágóhoz... egy fa fágo... vágta afát... fa vágohoz* (5. lev.), másutt: *fa fágo* (9. lev.) és *fa<va>vágonak* (97. lev.). A beszélt nyelv után sokféle változatban leírt hibás esetek egy részét kijavította: *<k>gondolkodnak* (*g–k*-ból jav. 27. lev.); *zo<g>kogásokot* (48. lev.); *görö<k>g aszszonyok... görö<k>g természet* (94. lev.); *meg fogjá<g>k látni* (103. lev.); *papo<g>kal* (130. lev.); *tavaszi<k>g*(155. lev.); *büntettessé<g>k* (156. lev.) *melege<g>k* (160. lev.); *történi<g>k*(200. lev.); más részüket úgy hagyta.

Betűket, szótagokat hagy „tollban" folyamatos írás közben, s nemegyszer javítás nélkül átsiklik fölöttük. A szótag elhagyása leggyakrabban sorvégi elválasztáskor fordul elő, amikor az új sor megkezdésekor az író elfelejti leírni az átviendő befejező szótagot, esetleg szótagokat. Ugyanez megismétlődik lapvégen is, amikor a következő lap elején feledkezik meg az elválasztással átkerülendő szótagról.

Ennek az ellenkezője, amikor a sorvégen leírt szó, gyakrabban szótag ismétlődik a következő sor elején. Ha az író észreveszi, áthúzza a fölösleges részeket, de ezek legtöbbször benne maradnak a szövegben. Szóismétlés, szókapcsolatok ismétlése is előfordul folyamatos írás közben, hol áthúzva, hol nem.

Az író tudatos alakító, stilizáló tevékenységének egyik jellemző vonása, amikor esetragokat megváltoztat, szavakat töröl és helyettesít, ritkább esetekben egész kifejezéseket módosít. Itt is keverednek a folyamatos írás közbeni és az utólagosnak fölfogható, azonos és eltérő, sötétebb tintaszínnel eszközölt javítások. De a sötétebb, sötétbarna tintaszín sem föltétlen vall mindig utólagos, sokkal (évtizedekkel) későbbi javításra; lehet egy-egy erősebb vonás, a toll új bemártása, tintacsere következménye is.

Gyakori az ékezetek elhagyása, ritkább esetben azok pontatlan fölrakása; így pl. az *á* vagy *é* ékezete néha nem arra a szótagra kerül, amelyre kellene, s ez is szaporítja az ékezethibás alakokat.

A latin, török vagy más idegen eredetű szavak, helynevek stb. írásakor, helyenként bizonytalankodik a tolla, töröl s javít: a *<gyometriát,> gyéométriát, <geogyr> gyeográfiát* (62. lev.); de *<belgy> belgrádnál* (2. lev.); a *<kalk> kalmakánynak* (4. lev.); *<bujudere> bujukdere* (17. lev.); az *<ulél> ulémákal* (91. lev.); *a két <sz> siciliát* (107. lev.); *<alex> nagy sándor*(56. lev.); *fesislánt* (140. lev.) *fetislánt* helyett stb.

A francia levélíró-iskola hatása ott kísért, amikor régi magyar szokás szerint latinul keltezett leveleiben néhányszor francia módra leírja a *le* névelőt, majd áthúzza: *rodosto <le> 22. aug. 1723.* (49. lev.) *rodosto <le> 16 7bris 1750* (181. lev.).

Formai helyesírási szempontból érdekes és gyakori jelenség egyes betűjelek (*n–ny, c–tz, os–ts, gy–ty*, stb.) használata: a *<ny>nösténnye* (61. lev.); egy *<ny>nusztos* (128. lev.) *négy<c>tzövekre*(60. lev.). A *cs* betű írásában átmeneti váltakozás után áttér a *ts* túlnyomó jelölésére: *két <cs>tsötörtököt* (33. lev.);

<cs>tsak (86. lev.); de *<vats>vacsoráltatá* (97. lev.) a *<gy>tyukoknak* (28. lev.).

Egyes ragok és jelek következetlen alkalmazásában az irodalmi alak térhódítására vallanak az ilyenfajta javítások; mint *zay ural* ból betoldással jav. *zay urral* (207. lev.); *az ösz tehát. leg kedveseb, b,* (42. lev.); *hacsak <rank> reánk hadgya* (73. lev.). A kiejtés utáni írásmód hatásaképpen nemegyszer fordul elő betűelnyelés. Ezeket Mikes többször kijavítja: *nem <talász>találsz.* (42. lev.); *gondo<k>lkodot (l–k*-ból jav. 72. lev.); máskor úgy hagyja, *kerben* (38. lev.). Ilyen utólagos igazításai főleg a múlt időkkel kapcsolatosak; előfordul, hogy a régmúlt ritkább alakját változtatta *-tt* jelű befejezett múltra, hogy elkerülje a *volt* monoton ismétlődését; utóbb a *-t, -tt* jelű múltat javította a *vala* beszúrásával régmúltra, s a mellékmondat igéjét elbeszélő múltra (44. lev. 1. lev.).

A mondatszerkesztésnek és mondategyengetésnek egyszerűbb példái a beszéd menetébe keveredett henye kötőszók, pleonazmusok, ismétlések (*de, és, is, hogy, csak, már, éppen, itt* stb.) irtása, törlése. Ritkán fordul elő ezek (*és, is, de* stb.) utólagos beszúrása. Mikes nem csupán irtja és cserélgeti a kötőszavakat és más fölöslegesnek talált, funkció nélküli szavakat, hanem szemmel láthatóan egyengeti mondatainak, gondolatainak folyását; mondatrészeket cserél föl, bővítményeket told be, mondatokat alakít át, kisebb nagyobb szövegrészeket vet hátra, olykor egész mondatokat szúr be, csillaggal jelölve, a lap aljára vagy a levél végén. A hétéves háború kitörését jelző mondatot például — *ebben a holnapban kezdé a prusiai király, ahadakozást akirályné ellen.* — tévesen beírta a 196. levél végére (1755); majd szintén összefüggéstelenül beszúrta az augusztusban kezdődő eseményt egy áprilisra keltezett levél végére: *A prussus ebben a holnapban kezdé el a királyné ellen ók nélkül ahadakozást. és foglalá el igaságtalanul saxoniát.* (199. lev. 1756) Károly császár halálhírét kommentáló sorait: ... *e dupla nagy hir. mind a. hogy egy nagy császár holt meg. mind a hogy az austriai ház el fogyot* — a keltezéssel egy sorban kereszttel jelölt beszúrással megtoldja egy lényeges mozzanattal — *a férfiu ágrol.* (159. lev. 1740) A pátriárkák koráról szólva, csillaggal jelölt beszúrással a lap alján utólag megjegyzi: *akor nem volt annyi kalendárium mint most*(79. lev. 1727.) Rákóczinak az őt cserben hagyó francia régenshez fűződő régi barátságára hivatkozva Mikes kifakad, *illyen a fejdelmek baráttsága,* ... s egy csillaggal jelölt lapalji beszúrásban idézi Gratianus aforizmáját: *és csak ugy bannak az emberrel, valamint a tzitronnal, a melyböl a levit ki facsarván azután elvetik, ha a forrásbol jol iszunk, azután annak hátat fordíttunk.* (32. lev. 1719.)

A levélíró és fordító munkái alapján valószínűleg módosulásra szorul Szily Kálmán régi nézete, hogy Mikes „szókincse nem oly gazdag, mint akár Gyöngyösié, akár Faludié, kik közé az ő kora esik". De abban biztosan igaza van, hogy Mikes szókincse „érdekes és tanulságos, nemcsak nyelvjárási sajátságai, hanem sokféle régiessége miatt is. Mikes levelei őriztek meg számunkra nem egy különös értelemárnyalatot s nem egy feltűnő szóvonzatot, mely eddigelé

csakis itt mutatható ki. Élete fogytáig hű marad a Háromszékről magával hozott édes anyanyelvhez. Levelei valódi nyelvemlékek... "[12] A magát levélírónak álcázó Mikes a régi magyar elbeszélő próza legkiválóbb mestere, a későbbi barokk és rokokó széppróza egyik legjobb képviselője. Stílusművészete és stilisztikai érzékenységgel párosult nyelvi tehetsége a magyar világi széppróza újjászületését tanúsítja. Originális művének egyéni jellege meghatározza stílustörténeti jelentőségét is. Jó írói vénával, különleges stilisztikai érzékkel és nagy bravúrral valósította meg a beszélt nyelvnél csiszoltabb, könnyedebb udvari társalgó nyelvezet szépprózába ötvözését. Az erdélyi társalgási nyelv állapotára és fejlődéstörténetére, illetve Mikes nyelvére vonatkozólag Pais Dezső állapította meg:

> „Társadalmi élet, amely különböző nyelvjárású embereket nagyobb számban és sűrűbb gyakorisággal összehozott Erdélyben volt. Ennek a társadalmi életnek alapja politikai: az erdélyi fejedelemség. Az erdélyi fejedelmi udvar és a vele kapcsolatot tartó, jelentős részben eléggé emelkedett műveltségű erdélyi úri rend körében egy társalgási nyelvtípus alakult ki. Az erdélyi történet- és emlékírók, így Szalárdi János, Kemény János, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Apor Péter kifejező eszköze volt ez az erdélyi köznyelv, mégpedig az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom rezgésű eszköze. Ezekkel a jelenségekkel emelkedik különösen magasra Mikes Kelemennél... A nyelvtípus a XVIII. század második és a XIX. század első felében is tovább élt, és irodalmilag is érvényesült. Midőn az erdélyi írók a múlt század harmincas éveinek a végén nagyobb számban lépnek fel irodalmunkban, sokban ennek a nyelvtípusnak a sajátságait mutatják, így Jósika, Kemény."[13]

S folytathatjuk századunkban Tamási Árontól Sütő Andrásig. Nyelvész, stiliszta, a stílus értője, költő és író elragadtatással írt róla. A természetesség és egyszerűség Mikes nyelvének olyan erényei, melyekkel előtte magyar prózaíró alig dicsekedhetett. Méltán szólt róla a legelső kritikai visszhang: „... ritkán olvastunk magyar könyvet nagyobb gyönyörűséggel... "[14]

A Mikes-levelek első kiadásának címlapja tanúsítja, hogy Kultsár István, az ékesszólás tanárát megragadta a mikesi prózastílus varázsa, előadásának közvetlensége. Ő használta először a mikesi stílus egyéni sajátosságát jellemző stilisztikai értékű határozót, mondván, hogy a levelekben foglalt történetek és emlékezetes dolgok „barátságosan" adatnak elő... [15] Ráéreztek erre a 18. század végén megjelent mű olvasói is; a korabeli visszhangra hivatkozó tudósítás szerint a *Törökországi Levelek* „amaz időnek legérdekesebb s különösen

[12] Szily Kálmán: *Mikes Törökországi Levelei nyelvi szempontból.* Mikes-emlékkiadás. Kiad. Miklós Ferenc. Bp. 1906. Bev. LVII–LXIII.

[13] Pais Dezső: *A magyar irodalmi nyelv.* MTA I. OK IV. 1953. 446, 44.

[14] Magyar Hírmondó 1794. I. h.

[15] *Török országi Levelek, mellyekben a IIdik Rákóczi Ferentz Fejedelemmel Bujdosó Magyarok' Történetei más egyéb emlékezetes dolgokkal együtt barátságossan eléadatnak.* Írta Mikes Kelemen Az emlétett Fejedelemnek néhai Kamarássa. Most pedig Az eredetképpen való Magyar Kézirásokból kiadta Kultsár István Az Ékesszóllásnak Tanitója. Szombathelyen 1794. Siess Antal József ny.

az akkori Erdélyben széltében olvasott irodalmi ujdonsága volt... "[16] A *Leveleskönyv* vonzereje megjelenése után 200 évvel sem csökkent. A mikesi alkotás irodalmi dokumentum; a szülőföldhöz s a hazához való érzelmi kötődés legmeghatóbb művészi megnyilatkozásai a Mikes-levelekben olvashatók a régi magyar irodalomban.

Hazafiúi lelkesedés fűtötte azokat a jeles patriótákat is, akik első művét napfényre segítették. A Mikes-kiadás második ismertetője fölvetette a kézirat ügyét.

> „Salynállani kell a' Túdós Magyarságnak, hogy az Érd. Prof. Ur egyszersmind azon útat és módot, melly által ezen levelekhez jutott ki-jelenteni nem méltóztatott: talám hasonló vagy még fontosabb írásokhoz is juthatnánk még azon vagy hasonló módon s szükölködő litteraturánkat több derék munkákkal gazdagíthatnánk."[17]

Bizonyára oka volt, hogy a filológus kiadó a Mikes-kézirat közvetlen történetére nem tett célzást. Bécsi lapszerkesztő barátai tisztában voltak ezzel, s a kérdést említett ismertetésükben nem feszegették. Eljárásukat igazolja a hivatalos álláspont: felsőbb udvari körökben egyáltalán nem vették jónéven a *Törökországi Levelek* megjelentetését.[18] Tehát hallgatni kellett róla.

Mindezt alátámasztja Kultsár levele, amelyet 1794. március 17-én írt a Mikes-kiadás mecénásának.

> „Ime megjelennek Méltóságod előtt, azon levelek, mellyeket a setétségből napfényre segített kegyelmével... Óhajtottam ugyan, hogy nagy érdemeinek megismertetésére ezen bőkezűségét a könyvben hirdethettem volna, de az mostani változásokra nézve a gyanúságtól féltettem igaz Hazafiúságát. Míglen tehát nyilvábban kijelenthetem azt az elfelejthetetlen példákban tündöklő Hazai szeretetét, addig is azon örvendek Méltóságodnak, hogy szivében érezheti a gyönyörűséget, mellyet a jótétemények, s a valóságos érdemek szoktak okozni még akkor is, ha titokban maradnak..."[19]

Sokatmondó Kultsár levelének ez a része; a Mikes-kötet ajánlásának szándékos elhagyásából következtetni lehet a kéziratról való mély hallgatásának hátterére.

Két esztendő múltán megemlékezett egy másik segítőtársról is. Az 1796-os pozsonyi diétán, Mikes születésének 100. évfordulója után hat évvel, Kultsár kezdeményezésére ünnepséget rendeztek, amelyen méltatták a *Törökországi Levelek* íróját. A *Magyar Honi Képek*ben közölt beszámolója tulajdonképpen a Mikes-levelek hazai fogadtatása, ünnepélyes pillanata megörökítésének is tekinthető. „Ditséretes az emlékezésre, hogy N. T. Révai Ur miként Apostola a Hazai cultura fel virágoztatásának, vitézi módra segite munkálkodásomban,

[16] Figyelő 1881. X. 322.

[17] *Magyar Bibliotheca* (Bécs) Szerk. PÁNTZÉL Dániel. 1795. 39. (Az 1795-i Magyar Mercurhoz tartozó Bibliotheca.)

[18] HINDY Árpád: *Kultsár István mint szerkesztő* Erdélyi Múzeum 1894. 643–648.

[19] KOSTYÁL István: *Kultsár István levele Festetics Györgyhöz* ItK 1960. 475–476.

hogy napvilágra lássanak Mikes egybe gyűjtött levelei."[20] Kultsár István megköszönte a közreműködők segítségét. Mi is köszönettel tartozunk neki, hogy kiadói, szerkesztői, tanári munkájával vállalta a Mikes-hagyomány megalapozásának úttörő szerepét, s ezzel a Rákóczi-hagyomány feltámasztását is. Mikes *Leveleskönyv*ének első kiadásával[21] megtette az első lépést a régi magyar szépprózа egyik legkiemelkedőbb írójának fölfedezéséhez.

HOPP, LAJOS

La première édition du recueil d'épîtres de Kelemen Mikes

L'étude s'occupe de l'histoire de la première édition et de l'analyse des Lettres de la Turquie de Kelemen Mikes, écrites â Rodosto. Le manuscrit de cette correspondance littéraire, retrouvé en 1786, surgit en 1789 dans le cercle des rédacteurs de journaux hongrois de Vienne, à l'aide de qui il parvint aux mains d'István Kultsár qui le publia à Szombathely, en 1794. L'auteur s'occupe en détail des circonstances de la publication de cet ouvrage retrouvé dans l'atelier de l'imprimeur d'Antal Siess et il soumet le manuscrit à un examen approfondi. Outre l'examen de l'orthographe, il s'occupe des problèmes de style et de langue du texte aussi. Finalement l'étude résume l'histoire de la réception de cet ouvrage.

[20] *Magyar Honi Képek.* Pozsonyi könyvnyomtató műhely. 1796. Vö. MADOS György: Mikes Kelemen Centenáriuma 1796-ban. Nemzeti Újság 1925. 20. sz. és ItK 1966. 288.

[21] HEGEDÜS Ferenc: *Kultsár István szombathelyi évei.* Vasi Honismereti Közlemények 1991. 1. sz. 49–57; KUNTÁR Lajos: *"Nyomtatta Siess Antal József. 1994."* VHK 1994. 2. sz. 20–26; *Mikes Kelemen: Törökországi Levelek.* Szerk. bev. jegyz. HOPP L. Bp. 1990. 22, 24, 368.

GEOFFROY, RENÉ

Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei

A *Színházi Élet* 1934 áprilisában meginterjúvolt néhány magyar színésznőt; a riporter olvasási szokásaikról érdeklődött. A többoldalas közleményt fényképfelvételek illusztrálták, a hölgyek kezében nyitott könyv volt látható, amint a könyvespolc vagy a pipereasztalka előtt állnak, karosszékükben ülnek, vagy kisestélyiben heverőjükön pihennek. Néhány címlapot könnyűszerrel felismerhetünk: éppen azokról a könyvekről van szó, német nyelvű írók magyar megjelenéseiről, amelyekkel — mint nem-mindennapi kortörténeti dokumentumokkal — dolgozatunkban foglalkozunk. A színésznők némelyike Joseph Roth *Hiob*ját (1932), Thomas Mann *Jákob*ját (1934) és Georg Fink *Éhes vagyok* (1933; *Mich hungert,* 1930.) című művét tartotta a kezében, vagy tán olvasta is.[1] (Rothot Révay József fordította és a Káldor kiadó jelentette meg; Thomas Mannt Sárközi György ültette át magyarra, s az Athenaeum adta ki; Fink könyvét pedig Fenyő László magyarította, szintén a Káldor kiadó számára.)

A német emigráns irodalom magyarországi elterjedtségéről tanúskodik a budapesti német követség többszöri tiltakozása is. 1933 decemberében egy diplomata a *Braunbuch über den Reichstagsbrand*ot (Barna-könyv a Reichstag égéséről) tartotta a kezében, és sikerült elérnie, hogy a magyar külügyminisztérium a kiadványt betiltatta.[2] 1935 elején kitiltották a postai szállításból a Karlovy Varyban a szerző feltüntetése nélkül megjelent *Adolf Hitler, Deine Opfer klagen an* (Hitler Adolf, áldozataid vádolnak téged), valamint Wilhelm Hoegner *Der Faschismus und die Intellektuellen* (A fasizmus és az értelmiség), továbbá Georg Decker *Revolte und Revolution* (Lázadás és forradalom) című művét.[3] Ugyancsak ekkoriban pillantotta meg az NSDAP (a Nemzeti-szocialista Német Munkapárt) budapesti helyi csoportjának szervezőtitkára a „Népszava Könyvkereskedés" kirakatában — többek közt — Georg Bernhard *Die*

1 *Színésznők — könyv mellett* = Színházi Élet 1934. ápr. 15. 17. sz. 68–73.

2 A budapesti német nagykövetség (a továbbiakban: NNKöv) levele a német külügyminisztériumhoz (a továbbiakban: NKül) 1933. dec. 2-án. Az NSzK Külügyminisztériuma (Bonn) — Politikai iratok archívuma (a továbbiakban: PolArch). R 121221.

3 Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. jan. 3-án. PolArch. R 121846.

deutsche Tragödie (A német tragédia) című művét.[4] Ezúttal is sikerrel járt a német követség interveniálása: elérték a „könyv eltávolítását és a további terjesztés megakadályozását".[5] Az információ, miszerint Magyarországon „megvetésre méltó emigránsok műveit dicsérik", eljutott a berlini propaganda-minisztériumba is, ahol 1939 márciusában megbotránkoztak amiatt, hogy egy budapesti könyvkereskedés forgalomba hozta a Németországon kívülre rekedt jelenkori német irodalmi művek jegyzékét. Ezt követően a budapesti diplomáciai képviselet utasítást kapott, hogy „tegyen lépéseket az ilyen és ehhez hasonló publikációk" megakadályozása érdekében.[6]

A Magyarországon kiadott német emigráns irodalmat még nagyobb veszteségek is érték volna a náci kopók buzgalma következtében, ha a követség valamivel tüzetesebben informálódik a magyar könyvkiadók terméséről. Így történhetett, hogy amikor a birodalmi propaganda-minisztérium 1938 decemberében felvilágosítást kért a „zsidó tulajdonban lévő" Pantheon és Athenaeum kiadókról, Erdmannsdorf nagykövet gyanútlanul jelenthette, miszerint ezek a cégek nem publikáltak emigráns irodalmat.[7] A valóságban pedig az Athenaeum 1938-ig 26 ilyen címet jelentetett meg (és 1944-ig majd további 30-at), a Pantheon pedig ugyanezen időszakban 12 illetve 17 címet, s ezzel a teljesítménnyel a Nova-kiadó mellett, amely 1938-ig 15 címet adott ki (és 1944-ig további 22-t), e kiadók vezető szerepet játszottak a német emigráns irodalom magyarországi terjesztésében (l. az 1. sz. ábrát). Az Athenaeum szerzői közt olyan nevek szerepeltek, mint Vicki Baum, Heinrich és Thomas Mann, Emil Ludwig, Erich Maria Remarque, valamint a Magyarországra menekült orvosnő, Berta Ottenstein. A Pantheonnál jelentek meg többek közt Lion Feuchtwanger, Karl Mannheim, Alfred Neumann, Arnold Zweig és Stefan Zweig könyvei.

Ha elfogadjuk e kiadványok számbavételénél azokat a kritériumokat, amelyeket Albrecht Betz alkalmazott bibliográfiájában a franciára fordított emigráns írók esetében,[8] akkor 84 szerzőtől összesen 179 művet sorolhatunk az emigrációba kényszerített, német nyelven író szerzők magyarországi megjelenéséhez. E számból 165 kötet magyar nyelven jelent meg, 7 cím héberül és további 7 mű németül. Ama könyvek esetében, amelyek nem magyarul láttak napvilágot, nagy valószínűséggel első kiadásról van szó; ezek további más nyelvű publikálásáról nem tudunk.

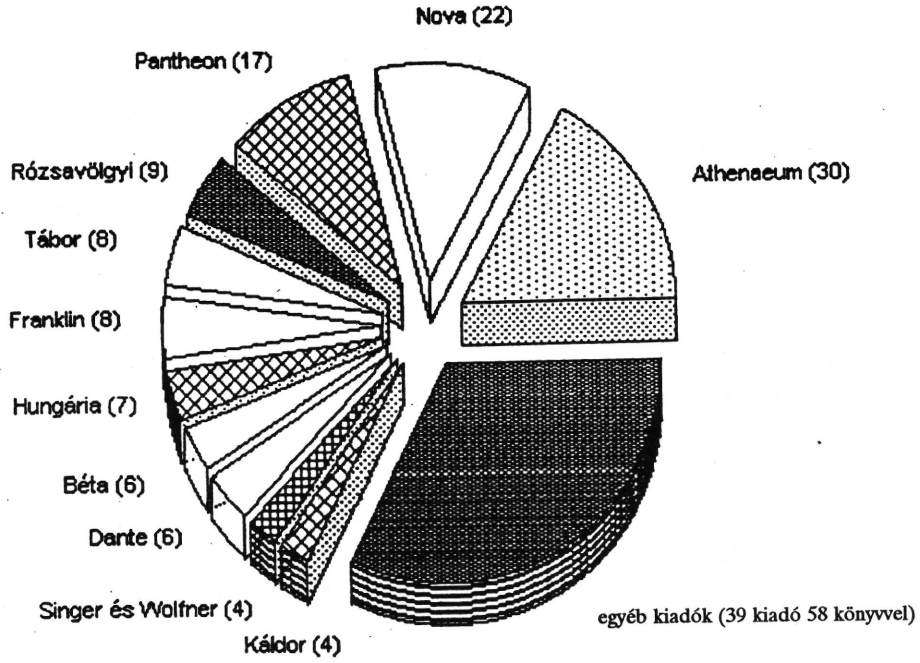
4 Az NSDAP-Ortsgruppe Budapest levele a német követséghez, 1935. jan. 16-án.

5 Az NNKöv levele az NKül-höz, 1935. febr. 22-én. PolArch. A mappa jelzete: Deutsche Gesandschaft – Budapest; Presseangriffe und sonstige Unfreundlichkeiten (Német követség – Budapest; Sajtótámadások és egyéb barátságtalan lépések.)

6 A birodalmi népművelési és propagandaminiszter levele a budapesti követséghez 1939. márc. 7-én. PolArch. Ges. Bp., PG, N°2. 206. kötet.

7 A NNköv levele az NKül-höz, 1938. dec. 6-án. PolArch. R 123102.

8 Albrecht BETZ: *Exil und Engagement – Deutsche Schriftsteller in Frankreich der dreissiger Jahre.* München, 1986. 215–239.

1. ábra Magyar kiadóknál megjelent német emigráns irodalom (zárójelben a publikált kiadványok száma)

További 12 magyar nyelvű megjelenést regisztrálhatunk temesvári és pozsonyi kiadóknál, amennyiben ezeket nem tiltották ki a postai szállításból,[9] úgy Magyarországon sor kerülhetett terjesztésükre is. Közülük 10-et a Práger könyvkiadó jelentetett meg,[10] többek közt Bernard von Brentano, Lion Feuchtwanger, Leonhard Frank, Hermann Kesten, Egon Erwin Kisch műveit. Említést érdemel az a 7 könyv is, amelyet az amsterdami Querido és az Albert de Lange, valamint a zürichi Humanitas-Verlag nyomattak Magyarországon (többek közt Bernard von Brentano, Anna Seghers regényeit).

Horst Halfmann 1979-ben készült statisztikai összeállításából[11] megtudjuk, hogy a könyvkiadást tekintve Magyarország Franciaország mögött, de Anglia és Svédország előtt a figyelemreméltó hetedik helyet foglalja el. Halfmann statisztikáját azonban fenntartásokkal kell fogadnunk; elég, ha megemlítjük a tényt, hogy ő mindössze 3 (!) Magyarországon megjelent műről tud. Ami Fran-

9 *A postai szállításból kitiltott vagy bíróilag lefoglalt sajtótermékek jegyzéke.* Bp. 1938.

10 KOLLIN *Ferenc: A Prager könyvkiadó története.* Bp. 1977.

11 Horst HALFMANN: *Verleger der deutschsprachigen Literatur im Exil.* In: *Beiträge zur Geschichte des Buchwesens.* Leipzig, 1969. 268–286.

ciaországot illeti, itt Hélène Roussel,[12] de Albrecht Betz[13] is éppen kétszer annyi kiadott kötetről tudnak, mint a lipcsei bibliográfus. De e pontatlanságokon túlmenően, a kiadói teljesítmények értékelésénél olyan szempontokat is tudomásul kell vennünk, amelyeket a számszerű arányok nem fejezhetnek ki. Mindenekelőtt tudnunk kell arról: milyen feltételek közepette tevékenykedtek a kiadók? Ha — mondjuk — a Szovjetunióban 100 megjelent művet regisztrálunk, az nem ugyanazt az arányt fejezi ki, mint ugyanez a szám egy oly méretű ország esetében, mint Magyarország, ahol azidőben nem léteztek állami kiadók, és ezért egy könyv megjelentetésének teljes rizikóját a magánkiadónak kellett viselnie, miközben a potenciális olvasói kör létszáma is kizárja a mechanikus összehasonlítást.[14] Sőt, mi több: az sem mindegy, hogy a példaként vett száz mű Franciaországban vagy Horthy-Magyarországon jelent meg. Franciaország demokratikus berendezésű államalakulat volt, ahol a kérdés eldöntése, miszerint egy német emigráns író könyvét kiadják vagy sem, kizárólag az illető kiadó elkötelezettségétől (vagy profit-kalkulációjától) függött. Amellett itt kifejezetten emigráns kiadók is léteztek, amelyeknél semmiféle állami instancia nem interveniált és nem gyakorolt cenzúrát sem. Egészen másképp álltak a dolgok a náci Németországgal kormányszinten szoros barátságot ápoló Magyarországon. Egy itteni kiadónak alaposan meg kellett fontolnia, kitől és mit óhajt publikálni; következetesen mérlegelnie kellett a játékteret, ahol mozoghatott, pontos becsléseket kellett végeznie és bizonyos jártassággal kellett a lehetőségeket kihasználnia. Ha elszámította magát, nem csodálkozhatott, ha a budapesti Büntetőbíróság hírhedt Szemák-tanácsa előtt találta magát.[15] 1934 decemberében az ügyészség eljárást kezdeményezett Lenka von Koerber[16] *Sowjetrussland kämpft gegen das Verbrechen* (Oroszország küzdelme a bűnözés ellen) című művének kiadója és fordítója (!) ellen, mivel — úgymond — a könyv tartalmában az állami és társadalmi rend megdöntésére irányuló bűncselekmény tényálladékát fedezte fel.[17] Nem járt jobban az a kiadó sem, aki ugyanebben az évben a *Gulliver felfedezi a „harmadik birodalmat"* (Gulliver entdeckt das Dritte Reich) című riportázsgyűjteményt jelentette meg.[18] E kö-

12 Hélène ROUSSEL: *Éditeurs et publications des émigrés allemands.* In: BADIA, Gilbert et al.: *Les barbelés de l'exil.* Grenoble, 1979. 369. 23. sz. jegyzet.

13 L. a 8. sz. jegyzetet.

14 Magyarország lakosainak száma 1930-ban 8,68 millió volt; a területgyarapodások következtében ez a szám 1941-ben 9,32 millióra nőtt.

15 Szemák Jenő bíró különösen politikai büntetőügyekben hozott hírhedt ítéleteket. Később, Szálasi idején kúriai bíróvá lépett elő.

16 E. SCHWIRWIND*[?] és Lenka von* KOERBER: *Oroszország küzdelme a bűnözés ellen.* Phönix-kiadó. Bp. 1934. A fordító ZALA Imre volt, aki F. Erick KOCH *néven jegyezte magát.*

17 Pester Lloyd 1934. dec. 2. 272. sz. 21.

18 *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat".* Danton Könyvkiadó, Bp. 1936.

tetben többek közt Arthur Hollitscher, Alfred Kerr és Ernst Toller[19] írásai szerepeltek. A könyvet betiltották, ennek ellenére egészen 1937-ig terjesztették azt a szociáldemokrata könyvkereskedésekben.[20] Egy jobboldali újság fellépése nyomán csak ezt követően került sor arra, hogy lefoglalják és bezúzzák a még meglévő példányokat. Ugyanerre a sorsra jutott Egon Erwin Kisch Pozsonyban megjelent *Ázsia újjászületett* (1937; *Asien gründlich verändert,* 1932) című műve is.[21] Ismereteink szerint von Koerber könyvén és a *Gulliver*en kívül más, Magyarországon kiadott mű nem esett a cenzúra áldozatául, ami talán arra vezethető vissza, hogy a magyar kiadók meglehetős óvatossággal jártak el a náluk publikált művek kiválasztásánál.

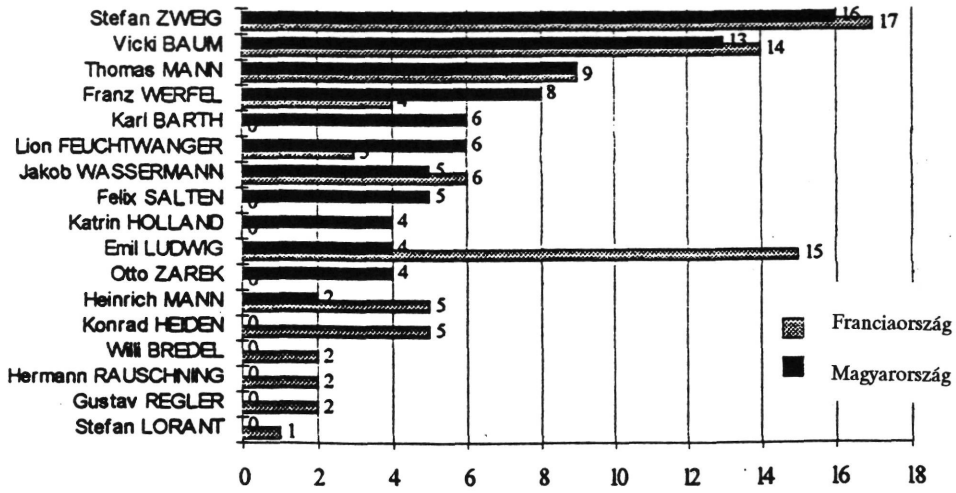
Ha mármost összehasonlítjuk a Magyarországon és Franciaországban megjelentetett német emigráns irodalmat, akkor a legsikeresebb szerzők esetében feltűnő hasonlóságokat, de igen jellemző különbségeket is felfedezhetünk. (L. a 2. sz. ábrát.) Mindkét országban Stefan Zweig és Vicki Baum állnak a sikeres szerzők élén, s megközelítően azonos mű-számmal szerepelnek. Thomas Mann kilenc művet jegyez Magyarországon, s ezzel a harmadik helyen áll; Franciaországban ugyanennyi kötettel a negyedik helyre szorul, Emil Ludwig mögé, akinek 1933 után négy könyve jelent meg Magyarországon, míg ugyanezen időben Franciaországban tizenöt. Franz Werfeltől és Lion Feuchtwangertől kétszer annyi lefordított kötet jelent meg Magyarországon, mint Franciaországban, a magyar sikerlistán a negyedik és hatodik helyet foglalják el. Joseph Roth, Alfred Döblin, Erich Maria Remarque, Arnold Zweig egyenként 3 kiadott címmel a középmezőny alsó szegélyén helyezkednek el. Feltűnően „alulreprezentált" Magyarországon Emil Ludwig mellett Heinrich Mann, akitől mindössze két könyv jelent meg, holott Franciaországban öt művet is lefordítottak tőle.

Ha arra gondolnánk, hogy valamely emigráns író nácik általi üldözöttsége és antifasiszta elkötelezettségének intenzitása szerepet játszhatott a kiadók mérlegelésében, e sejtésünk csak megerősödik, ha megállapítjuk: a német emigráció egy jellegzetes áramlata a magyarországi könyvprodukcióban egyáltalán nem merül fel. Willi Bredel, Gustav Regler, Ludwig Renn, Anna Seghers, F. C. Weiskopf és más szélsőbaloldali írók művei a 30-as években Franciaországban sorra napvilágot láttak, Magyarországon azonban egyetlen könyv sem jelent meg tőlük. Ez még a magyarországi születésű Arthur Koestlerre is vonatkozik, aki 1933-ban három hónapig Budapesten tartózkodott, s néhány cikket is

[19] A kötetben szerepel: Arthur HOLLITSCHER: *Gulliver felfedezi a „Harmadik Birodalmat",* 3–10. old.; Alfred KERR: *A „Harmadik Birodalom" színháza,* 16–19. old.; és Ernst TOLLER: *Egy pillantás 1933-ra,* 23–27. old.

[20] L. *A cenzúra árnyékában.* Bp. 1966. 406 skk.; Az 1936-ban a Cserépfalvi kiadónál megjelent *Húsz riport bemutatja a világot* című antológia viszont, úgy látszik, elkerülte a cenzúra figyelmét, noha ebben is szerepeltek Egon Erwin KISCH és Arthur HOLLITSCHER *írásai.*

[21] *Uo.* 409 skk.

2. ábra Összehasonlításul kiválasztott szerzők

közzétett a *Pester Lloyd* hasábjain.[22] De nemcsak ők, hanem oly meggyőződéses konzervatív Hitler-ellenes írók, mint Hermann Rauschning, Konrad Heiden vagy Stefan Lorant sem találtak magyar kiadót, noha nevük korabeli publikációik folytán világszerte ismert volt ekkoriban.

Különösen feltűnő ez Stefan Lorant esetében, aki ekkor magyar állampolgár volt, s akit liberális körök masszív nyomására a magyar kormányzat mentett ki a nácik börtönéből. 1933 szeptemberétől 1934 áprilisáig Budapesten tartózkodott, ahol a liberális *Pesti Napló* szerkesztőjeként tevékenykedett, s ez idő tájt fejezte be *Ich war Hitlers Gefangener* (List Verlag, 1985; Hitler foglya voltam) című híressé vált naplóját. (A mű első kiadása 1935-ben jelent meg Londonban.) A magyar kormányzat „gondoskodása" Stefan Lorant iránt meglehetősen kétes színben tűnik fel, ha tudjuk, hogy neve a Horthy-rendőrség ún. *Fekete könyv*ében is felmerül.[23] Mindenesetre illusztris körben szerepelt itt Balázs Béla, a Vicki Baumot, Emil Ludwigot és Richard Katzot fordító Déry Tibor, Földes Jolán, Gábor Andor, Háy Gyula, báró Hatvany Lajos,[24] Ödön von Horváth, gróf Károlyi Mihály, Leitner Mária, Lukács György, Karl Mannheim,

[22] Arthur KOESTLER: *Im Harem des Emirs von Buchara.* 1933. júl. 30. 171. sz.; *Bei den Juden von Buchara.* 1933. szept. 17. 211. sz.; *Opferfest auf dem Berge Gerizim.* 1933. okt. 1. 223. sz.

[23] *Államrendészeti zsebkönyv.* é. n.; 4. köt. 521. (A kiadványt *Fekete Könyv*nek is nevezték.)

[24] Hatvany Lajos báró, író, 1918-ban a polgári forradalom idején a Nemzeti Tanács tagja, 1919-ben emigrációba vonult. Előbb Bécsben, majd Berlinben élt, 1927-ben tért vissza Magyarországra. 1933 után németajkú emigránsokat pártfogolt. Többször volt vendége budapesti tartózkodása során Thomas Mann. Vö. *Thomas Mann und Ungarn — Essays, Dokumente, Bibliographie.* Hg. von Antal MÁDL und Judit GYŐRI. *Bp. 1977.*

Moholy-Nagy László és (Radványi Lászlóné) Anna Seghers társaságában. Valamennyiük neve mellett a „politikailag megbízhatatlan" vagy a „kommunista" megjelölés olvasható. Persze a listán való szereplés nem volt automatikusan akadálya a publikálásnak, mint azt Karl Mannheim esete is bizonyítja.[25] Noha egyúttal meg kell említenünk, hogy Mannheim esetében csupán egy 22 oldalas különlenyomatról van szó.

De talán nem is kell ilyen messzire mennünk következtetéseinkben. Egy-egy szerző publikálásánál is a legkülönbözőbb szempontok merülhettek fel. Talán Thomas Mann példájával illusztrálhatjuk ezt szemléletesen. Már maga az is igazi kiadói teljesítmény, ha egy olyan kis országban, mint Magyarország éppannyi könyve jelenik meg, mint Franciaországban. De ha alaposabban megvizsgáljuk, mi jelent meg Thomas Manntól és mi nem, akkor jellemzőnek találhatjuk, hogy sem az *Európa, vigyázz! (Achtung Europa!)* című cikkgyűjteménye, sem *Vom kommenden Sieg der Demokratie (A demokrácia eljövendő győzelméről)* című előadásának szövege nem látott ekkor magyarul napvilágot. Az a tény, hogy a *Pester Lloyd* az *Achtung Europa!* címadó cikkét két folytatásban közzétette,[26] arról tanúskodik, hogy némely lapszerkesztő kiadói kollégáinál — úgylehet — jobban tudta, meddig mehet el a cenzúra kijátszásában.[27] Ez persze nem vigasztalhatta azt az olvasót, aki nem tudott németül.

Van még egy igen lényeges kérdés, amelyet valamennyi műnél csak az eredeti szöveg és a fordítás tüzetes összehasonlítása után válaszolhatnánk meg, hogy ugyanis egybevágnak-e a magyar szövegek az eredetivel, vagy esetleg politikai szempontok figyelembevételével „meghúzták" azokat, hogy jobban alkalmazkodjanak a „horthysta könyvpiac" kívánalmaihoz. Bizonyos támpontokkal máris rendelkezünk e kérdés megválaszolásához. Ernst Glaeser *Hazátlanok* (1937; *Der letzte Zivilist,* 1935; Horváth Zoltán fordítása) című művéből oly passzusok hiányoznak, amelyek politikai jellege aligha tagadható. A Pantheon-kiadó Dormándi Lászlóhoz[28] írt egyik levelében arról olvasunk, hogy Franz Werfel *Der veruntreute Himmel (Az elsikkasztott mennyország,* 1940, 1943) című regényében egyes „részek... politikailag itt nem mehetnek", s mivel nem sok ilyen rész van, ezért „ki lehet hagyni" őket.[29] Ily módon nem lehet kizárni, hogy a Magyarországon aránylag nagy számban kiadott emigráns mű megje-

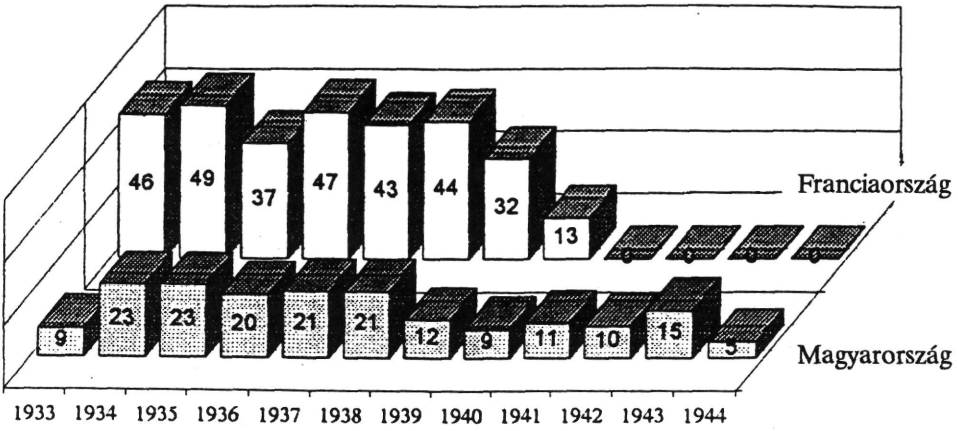
[25] Karl Mannheim 1934 áprilisában előadást tartott a Cobden-Szövetségben Budapesten. A *Pesti Napló* 1937 júliusában egész oldalas interjút közölt vele, midőn magánemberként ismételten a fővárosban tartózkodott. Ugyanezen évben a *Szép Szó A modern háborúk keletkezésének pszichológiájához* című előadását közölte. (l. V. köt. 193–201. és 332–342.)

[26] L. az 1936. nov. 15-i és 22-i (262, 268.) számokban.

[27] Ezt a benyomást a magyar sajtóban publikáló több emigráns szerző is megerősítette.

[28] Dormándi László (1898, Dormánd – 1967, Párizs) író, fordító. 1939-ig a Pantheon-kiadó igazgatója.

[29] A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlónak 1939. dec. 19-én. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Dormándi-hagyaték. V. 4766/292/64.

3. ábra Az évek szerinti megjelenés összehasonlítása

lenését csak az uralkodó politikai viszonyoknak tett koncessziók útján, azaz a szöveghűség bizonyos mérvű feláldozásával lehetett elérni.

A Magyarországon publikált 179 mű közül 138 jelent meg 1940 előtt. Amíg a megszállt Franciaországban 1940 májusától kezdve többé már nem lehetett német emigráns irodalom kiadására gondolni, addig Magyarországon 1944-ig további újabb 41 ilyen mű jutott el a könyvkereskedésekbe (l. a 3. sz. ábrát). És ez akkor történt, amikor a magyarországi zsidótörvények életbe léptetése után a legtöbb nagy kiadót „árjásították", s a kiadóknak ügyelniök kellett arra, hogy „a zsidó írók arányszáma ne dominéljon."[30] Noha más országokból csupán hézagos adatok állnak rendelkezésünkre, feltehetjük, hogy a náci-csatlós Magyarországnak e kiadványok vonatkozásában legfeljebb olyan semleges országok konkurenciájától kellett tartania, mint Svájc vagy Svédország.

Az 1940 után lefordított könyvek közül talán Heinrich Mann *Egy király ifjúsága* (1944) a legfigyelemreméltóbb publikáció. A kötet viszonylag későn jelent meg, különösen, ha meggondoljuk, hogy az eredeti kiadás az 1935-ös évszámot viseli, s a Querido-Verlagnál jelent meg. A *Pester Lloyd* már ugyanezen év októberében közölt belőle részt.[31] Igaz, a regényt Franciaországban is csupán három évvel később, 1938-ban publikálták. A *Népszava* egy recenziójának tanúsága szerint a mű legkésőbb 1944. február vége előtt kellett, hogy megjelenjen Budapesten, azaz mielőtt a náci Wehrmacht 1944. március 19-én megszállta Magyarországot. A tény, hogy ez a regény éppen ebben az időpontban jelent meg (Germanusné Hajnóczy Rózsa fordításában) az addig nem túl ismert és emigránsok publikálásával nem foglalkozó Fővárosi Kiadónál, lega-

[30] A Pantheon-kiadó levele Dormándinak 1940. jan. 18-án. Uo. V 4766/292/68.

[31] Pester Lloyd 1935. nov. 10.

lábbis számunkra azt jelenti, hogy az indítóokok nem éppen irodalomesztétikai természetűek lehettek.

Egy könyv megjelentetéséről az akkori Magyarországon végül is nem a kiadó, hanem a Horthy-cenzúra hivatalnokai döntöttek. Ha tehát ez a könyv megjelenhetett, az semmi esetre sem azt jelenti, hogy a cenzorok valamiféle hirtelen kelt vonzalmat éreztek volna Heinrich Mann iránt, s nyilván nem voltak oly ostobák sem, hogy ne ismerték volna fel a mű antifasiszta dimenzióit. A megjelenés oka az lehetett, hogy a könyvnek meg *kellett* ekkor jelennie.

Ha ismételten szemügyre vesszük a 3. számú ábrát, feltűnik, hogy az évente publikált emigráns művek száma a magyarországi zsidótörvények életbeléptetésével (1938, 1939) majdnem megfeleződik (1938-ban 21 mű, 1939-ben 12), hogy aztán 1942-ig nagyjából egyenletes szinten, évi 10 publikáció körül „álljon be". 1943-ban hirtelen újabb feltűnő növekedés (15 mű) tanúi vagyunk. Ezzel ugyan még nem sikerült elérni az 1938. év előtti szintet, amikor is évi 20 vagy efölötti számú kiadvány jelent meg, de mindenesetre egy kb. 50%-os relatív növekedési ráta figyelhető meg. Ha feltételeznénk, hogy az 1944. év első negyedében (a nácik bevonulásáig) megjelent öt mű kiadási trendje folytatódott volna, úgy az egész évre számítva újra el lehetett volna érni a zsidótörvény előtti éves átlagot: 20 művet.

Az 1943 után újra növekvő számú címek érzékeny szeizmográfként azt mutatják, hogy az adott évben megváltozott a politikai klíma. Az 1943-as év a Horthy-féle kormányzatnak a 2. magyar hadsereg Voronyezsnél elszenvedett katasztrofális vereségét hozta. Nem szívesen került volna a hadvezetés ismét a vesztesek oldalára, mint 1918-ban; az uralkodó körök nem óhajtották kockára tenni a területgyarapodást, amit Hitler kegyelméből az első és második bécsi döntés során elértek. A náci hadsereg legyőzhetetlenségének mítosza Sztálingrádnál szertefoszlott; az „Afrika-hadsereg" kapitulációja, a nyugati szövetségesek előretörése Olaszországban már csak a Szálasi-követők bódult agyában nem jelezték a végső vereség közeledtét. A figyelmeztető tények kényszerítették ki 1943-ban a Kállay-féle „hintapolitikát". Kormányzati körök és ellenzékiek találkozójáról hallani; hivatalos nyilatkozatok hangneme változik meg. Felsőbb körökből a nyugati hatalmak felé történik tapogatódzás, titkos küldöttek egy lehetséges különbéke feltételeit szeretnék megtudni. Röviden szólva: 1943 folyamán mérvadó körök komolyan mérlegelik a tengelyhatalmaktól való eltávolodás, a „kiugrás" lehetőségét. A magyar belpolitikában mindez az ellenzéki törekvések elleni represszió mérséklését, bizonyos mérvű liberalizálódást von maga után. Így pl. lazult a cenzúra a liberális sajtóval szemben, amely — mily szép kifejezés — „az európai szellemet képviselte";[32] a szociáldemokrácia szervezkedési szabadságáról hangzanak el kegyes nyilatkozatok.[33] Vélelmünk

[32] Vö.: NAGY Zsuzsa: *Liberális pártmozgalmak – 1931–1945.* Bp. 1986. 169.

[33] Vö.: RÁNKI György – HAJDÚ *Tibor* – TILKOVSZKY *Lóránt (szerk.): Magyarország története – 1918–1945.* Bp. 1988. 2. köt. 1102.

szerint itt találjuk meg a nyitját az emigráns publikációk 1943-ban történő hirtelen megszaporodásának, s végül is Heinrich Mann regénye megjelenését is a körülmények fentebb vázolt megváltozása tette lehetővé. Ez a mű valóban az igazi „európai szellemet" testesítette meg; a publikáció jelzés lehetett az ellenzék felé arról, hogy a változásokat komolyan gondolják, s nincs kizárva az sem, hogy e jelzés a nyugati demokratikus szövetségeseknek is címeztetett.

Feltűnő visszhangot keltett 1942 őszén Wilhelm Röpke Zürichben megjelent munkája, a *Die Gesellschaftskrise der Gegenwart.* A könyvet — esetenként egész oldalas — recenziókban tárgyalta a magyar napisajtó. Röpkét hat évvel korábban — amikor is *Sozialismus, Planwirtschaft und der Konjunktur-Zyklus* (Szocializmus, tervgazdaság és konjunktúra-ciklus) címmel előadást tartott Budapesten — „liberális német emigránsként"[34] mutatták be, ezúttal azonban óvatosan mint „svájci egyetemi tanárt" aposztrofálták.[35] 1942 folyamán a magyar kritikák címeiben is egyre-másra feltűnik a „harmadik út" fogalma és a könyv 1943 őszén ténylegesen ezzel a címmel (*A harmadik út — Korunk társadalmi válsága.* Aurora-kiadó, Bp. 1943, 1944.) jelenik meg magyarul, és az elsőt hamarosan követi a második kiadás is. A magyar fordítás címe éppúgy programatikus, és jövőt idéző, mint maga a kiadó „Aurora" elnevezése. Kompetens történészek által bizonnyal sikerrel kutatható, izgalmas téma lenne annak tisztázása: mennyiben befolyásolta Röpke válságdiagnosztikája a magyar „népiesek" (gondoljunk csak Szárszóra!) és a liberális körök gondolkodását. Ezek az értelmiségiek önkéntelenül is valamiféle kibontakozást kerestek a „totalitarizmus" (azaz a Hitler-fasizmus és magyar szövetségesei) és a hasonlóképpen félelemmel szemlélt „szocializmus" között. Röpke szemei előtt Svájc példamutató államrendszere lebegett, s mint ilyen, ez a jövőmodell Magyarország számára is ígéretesnek tetszett. Röpkétől 1944. február elején *Az Újság*ban még megjelent egy cikk.[36] Néhány hónappal korábban átruházta a Franklin-kiadóra (*Die Lehre von der Wirtschaft* — Gazdaságtan) című könyve kiadási jogait,[37] de ez már későn történt ahhoz, hogy a művet Magyarország megszállása[38] előtt még lefordíthatták és megjelentethették volna.

A Magyarországon 1944-ig publikált emigráns irodalom 59%-a származik a náci hatalomátvétel utáni évekből, 26% a korábbi évek terméséből, míg a

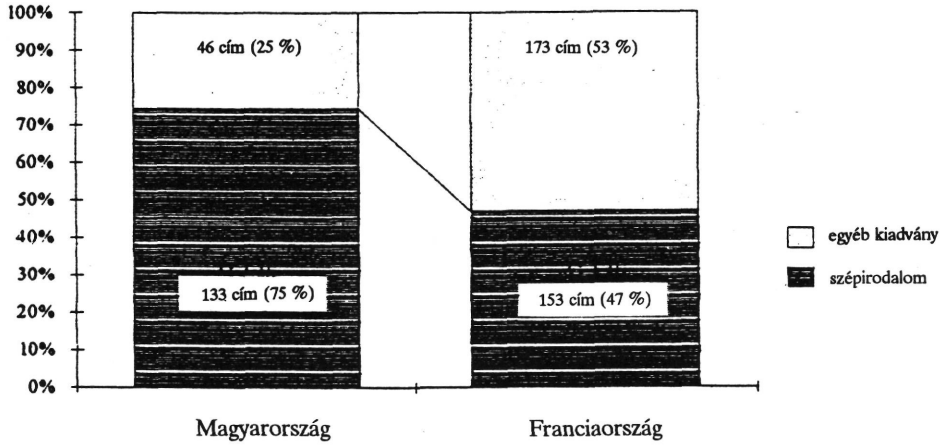
[34] *Szocializmus liberális szemmel* = Népszava 1936. febr. 4. 28. sz. 2.

[35] *A harmadik út — Röpke Vilmos svájci egyetemi tanár könyve a gazdasági humanizmusról* = Az Újság 1942. aug. 23.

[36] Wilhelm RÖPKE: *A kapitalizmus és az imperializmus* = Az Újság, 1944. márc. 5. p. 5–6.

[37] Wilhelm Röpke levele a Franklin-kiadóhoz 1943. okt. 9-én. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára 2/143. 4396.

[38] Magyarország megszállása történetéhez az alábbi munkát használtam: RÁNKI, György: *Unternehmen Margarethe — Die deutsche Besetzung Ungarns.* Böhlau-Verlag, Wien–Köln–Graz, 1984.

4. ábra A szépirodalom részesedése az összes megjelenésből

címek 15%-ánál nem sikerült megállapítanunk az első kiadás dátumát. Ezek az adatok nem térnek el lényegesen a francia kiadásokéitól. (62%, 24% és 14%.)[39] A magyar kiadók figyelme a szépirodalom terén inkább fordult a frissebb megjelenések felé, mint Franciaországban. A magyaroknál az összvolumen 31%-a származott 1933-nál korábbról, addig ez az arány a franciáknál 38%. A nem szépirodalmi műveknél viszont a magyarok maradnak le némileg az aktualitásoktól.

Feltűnőnek tartható ugyanakkor, hogy a német emigránsok Magyarországon publikált művei össz-számából csupán 25%-kal részesedik a nem szépirodalom; ez az arány Franciaországban 53% (l. a 4. sz. ábrát). Ha részletesebben megnézzük a nem szépirodalmi műveket (judaisztika, tudományos tanulmányok, politikai művek, teológiai írások, szakkönyvek stb.), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a francia érdeklődéssel szemben Magyarországon csupán hat politikai mű szereplése húzza lefelé ezt a statisztika-részt. E hat műből is mindössze négy származik kifejezetten antifasiszta szerzők — Otto Bauer, Gregor Bienstock, Albert Einstein — tollából. Ezek többnyire brosúra-formában, 1936 előtt, szociáldemokrata vagy más baloldali kiadóknál láttak napvilágot. Az antifasiszta küzdelemre felhívó művek, felvilágosító írások, dokumentumgyűjtemények, riportok vagy úti-beszámolók a náci Németország viszonyairól stb. teljesen hiányoznak Magyarországon, noha ilyen típusú kiadványok Franciaországban és más demokratikus európai országokban tömegével jelentek meg.

Magyarországon a nagyobb kiadók könyvajánlatát az életrajzi és történelmi regények, valamint a többé-kevésbé igényes szórakoztató irodalom motiválták.

[39] A Betz-féle bibliográfia alapján történt megállapítás.

Olyan regények, amelyek kendőzetlenül és szépítgetés nélkül szembesítették az olvasót a Harmadik Birodalom valóságával, csak kisebb kiadók bátor elkötelezettsége folytán és elszigetelten találták meg az utat az olvasóhoz. Így Feuchtwanger *Die Geschwister Oppenheim* (*Oppenheim testvérek*, 1935; Turóczi-Trostler József fordításában) című műve nem „törzskiadójánál", a Pantheonnál vagy a Novánál jelent meg, hanem a Káldor-kiadónál, ahol egyébként az azóta elfelejtett Georg Fink (azaz Kurt Münzer) egy műve, és Joseph Roth *Hiob*ja is napvilágot látott. Ernst Glaeser *Der letzte Zivilist (Hazátlanok)* című regénye 1936-ban az éppen két évvel korábban alapított, zsidó érdekeltségű Tábor-kiadó útján jutott el az olvasókhoz; míg Lili Körber *Eine Jüdin erlebt das neue Deutschland*[40] (*Ruth és a Harmadik Birodalom*, 1934) című regénye a rövid életű, baloldali Kosmos-kiadó jóvoltából jelent meg. Hans Habe *Drei über die Grenze (Hárman a határon át — Hontalanok regénye,* 1937) című művét a tekintélyes Nova-kiadó publikálta. A Hans Habe atyjának tulajdonában lévő *Ost-Kurier* „a nemzetközi könyvpiac szenzációjaként" tálalta a regényt,[41] amelyben a magyar olvasó ténylegesen első ízben találkozott a Hitler elől menekülő üldözöttek élet-halál küzdelmeinek bemutatásával.

Vajon milyen magasak voltak a német emigránsok magyar megjelenésének példányszámai? A *Magyar Nemzeti Bibliográfia*[42] segítségével tudjuk rögzíteni egy-egy könyv új kiadásának adatait. A Pantheon és a Dante-kiadó[43] belső levelezésében fellelhető adatok adnak — ha korlátozott mértékben is és egyes esetekben csupán pontosítást lehetővé tevő — támpontot. Vicki Baum *Hotel Sanghai* című regénye 1943-ig négy utánnyomást ért meg, és ebből 1941. február elejéig 7000 példányt adtak el.[44] 5873 eladott példánnyal jelentős sikert ért el az írónő még a weimari köztársaság idejéből származó, de magyarul csak 1933-ban közzétett *Hell in Frauensee (Hell meg a nők)* című regényével.[45] Nincsenek adataink újabb kiadásról, így feltételezhető, hogy az „indító" kiadás példányszámát meglehetősen magasan állapították meg. Vicki Baumot Magyarországon csak Stefan Zweig „körözte le": hat kiadást ért meg a *Marie-Antoniette,* öt kiadást az *Ungeduld des Herzens (Nyugtalan szív)* és egyenként 3–3 kiadásban négy további műve, amelyeket 1933 után adtak ki Magyarországon. Az eladott példányokról Zweig esetében nincsenek adataink. De ha

[40] Lili Körber 1938-ban Bécsből emigrált. Mivel azonban 1933 előtt Berlinben élt, és könyveit a Harmadik Birodalomban összességükben, Ausztriában pedig részlegesen betiltották, felvettük az általunk tárgyalt körbe.

[41] L. *Ost-Kurier* (Budapest), 1938. jan. 15. 1–2. sz.

[42] *Magyar Könyvészet — 1921–1944.* 1–7. köt. Bp. 1980–1992.

[43] A Dormándi-hagyaték a Petőfi Irodalmi Múzeumban, a Dante-kiadó iratanyaga az OSzK-ban található.

[44] A Dante-kiadó iratai. OSzK Fond 6/10.

[45] Uo.

abból indulunk ki, hogy egyik, nem is túl sikeres regénye (*Stuart Mária,* 1935) 6000 példánnyal startolt, és hogy még ugyanezen évben megjelent a második kiadás is, 7000-től 9000-ig jelzéssel; s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy egyik, „csak" három kiadást megért esszégyűjteményéből a kiadó leltára szerint 1945-ben már csak mindösszesen 6 példányt tartottak raktáron,[46] akkor megközelíthető bizonyossággal feltételezhetjük, hogy magyar kiadója számára Stefan Zweig semmiképpen sem volt „rossz üzlet".

Franz Werfel: *Musa Dagh negyven napja (Die vierzig Tage des Musa Dagh)* négy kiadást ért meg; Ernst Sommer *Kelt Granadában (Botschaft aus Granada)* című regényét háromszor nyomták újra, éppúgy mint Thomas Manntól *Az elcserélt fejeket (Die vertauschten Köpfe).* Feuchtwanger *A hamis Néró (Der falsche Nero)* című műve, éppúgy mint Arnold Zweig *Verduni iskolája (Erziehung vor Verdun)* csupán egy-egy kiadásban jelentek meg, a jelek szerint azonban valamennyi példány elfogyott. A háború után készített leltár szerint Feuchtwanger regényéből mindössze 3 darab, Zweig könyvéből pedig hat példány maradt.[47] Komolyabb fejtörést okozhatott a Pantheon-kiadónak Alfred Neumann *Új Césarja (Neuer Caesar)* és Martin Gumpert *Dunantja,* ezekből ugyanis 1945 után még 600–600 példány maradt raktáron. Ami az utóbbi könyvet illeti (alcíme szerint „A Vöröskereszt regénye"), a kézirat 1939. február közepén vette a cenzúra akadályát,[48] 1939. április végén jelent meg 1800 példányban,[49] amiből június 16-ig csupán 192 darabot adtak el, jóllehet a Pantheon-kiadó 4000 példányban nyomatott ismertető szórólapokat, hogy elérje a potenciális érdeklődőket.[50]

A szépirodalmi művek terén konkrét számokról még Ludwig Winder kétkötetes *A trónörökös (Der Thronfolger)* című történelmi regénye kapcsán tudunk beszámolni. Az 1938-ban kiadott műből 1943. december 31-ig 2565 példányt adtak el. Felix Salten *Perri* című ifjúsági regénye 1938-ban 3000 példányban jelent meg a piacon, s 1939. június közepéig 1174 darab találta meg olvasóját,[51] de időközben nyilván vevőre talált a maradvány is, mivel az 1946. évi leltár már csak mindössze 20 példányról tud.

Ami a nem szépirodalmi kiadványokat illeti, itt Hans Reichenbach *Atom és világegyetemét* (az *Atom und Kosmos* németül 1930-ban jelent meg) említhetnénk három kiadással és Wilhelm Röpke már tárgyalt *A harmadik útját* két

[46] Dormándi-hagyaték. PIM V 4766/441/1–10.

[47] Uo.

[48] A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1939. febr. 18-án. Uo. V 4766/292/25.

[49] Uo.

[50] E prospektust a Magyar Vöröskereszt központi lapja mellékleteként terjesztették. L. még a Pantheon-kiadó Dormándihoz 1939. május 17-én írt levelét. PIM V 4766/292/30.

[51] Az adatok a Pantheon-kiadó és Dormándi László közti levelezésből, illetve a Dante-kiadó irat-anyagából származnak.

kiadással. Érdemes talán még szót ejteni Josef Wechsberg *Amerikai vízum*áról, (*Visum für Amerika,* 1939) amelyet a Dante-kiadó a Moravska-Ostrava-i Kittl-Verlagtól vett át, s amelynek eladása meglepően vontatottan haladt. A könyv 1939 közepén jelent meg 1500 példányban, s az év végéig összesen 456 darabot adtak el belőle, majd 1945 végéig újabb 232 példányt. Ez kevesebb, mint a fele a „start-kiadásnak", ami azért meglepő, mivel ez a „Tanácsadó az Egyesült Államokba és Kanadába kivándorlóknak"[52] a kortörténet kontextusában nézve sokkal szélesebb olvasói kört kellett volna, hogy érdekeljen: azokat a magyar állampolgárokat ugyanis, akiktől az 1938. évi és az 1939. évi antiszemita törvények a Horthy-Magyarországon elvonták a létalapot. Megemlítenők még, hogy több mint 10 000 példányban jelent meg néhány brosúra, amelyet az MSzDP a „Szocialista tudás könyvtára" sorozatban helyezett el; így pl. Gregor Bienstock *Két világháború közt (Zwischen den Weltkriegen*, 1934) című írása, és Otto Bauer *Elhibázott volt-e a felkelés? (War der Aufstand verfehlt?*) című munkája.[53]

A kondíciók, amelyeket az emigráns szerzők vagy meghatalmazottjaik szerződéskötés esetén a kiadási jogok átruházásával elértek, a nemzetközi gyakorlatot követték. A honorárium alsó határa a bolti ár 5%-a volt. A Vicki Baumhoz hasonlóan sikeres szerzők persze különleges kedvezményben részesültek: 6%-ot kaptak az első 5000 példányért, 8%-ot 10 000-ig, és 10%-ot az efölötti példányokért.[54] Franz Werfel már az első 3000 példány után 7,5% honoráriumot kötött ki.[55] Honorárium-átalányért is eladtak illetve vásároltak kiadási jogokat. Számos olyan emigráns írónak, aki nem tartozott a jól keresők közé, nagyon is jól jött a Magyarországról származó tantiem. Heinrich Mann 1936. augusztus 13-án közölte a Pantheon-kiadóval: „Az Önök elszámolásának eredményét nagyon kielégítőnek találom, köszönöm a terjesztésben elért sikereiket. Szabad-e kérnem, hogy az összeget, amint lehetséges, utalják át."[56]

1934 végén alapította Kerpel Jenő ügyvéd a „Mideuropean Literary Service" elnevezésű cégét,[57] amely a következő években sok, magyarországi kiadásban érdekelt emigráns író érdekeit képviselte. Vicki Baum, Gina Kaus, Josef Wechsberg, Franz Werfel, Otto Zarek, Stefan Zweig dokumentálhatóan Kerpel ügyfelei közé tartoztak. A háború kitörését követően, amikor az érin-

52 A kiadvány alcíme.

53 A „Szocialista Tudás Könyvtára" kiadványairól l.: *Munkásmozgalom és kultúra – 1867–1945.* Szerk.: Szilágyi János. Bp. 1979. 354.

54 Az amszterdami Querido-Verlag és a budapesti Athenaeum-kiadó között 1937. ápr. 19-én a *Tavaszi vásár*ról (*Der große Ausverkauf*), 1937. dec. 20-án a *Szerelem és halál Bali szigeté*nről (*Liebe und Tod auf Bali*), és az 1939. jún. 27-én a *Hotel Sanghai*ról aláírt szerződés alapján. Az Athenaeum iratanyaga az OSzK Kézirattárában található; fond-jelzete: 3/119.

55 A Pantheon-kiadó levele Dormándi Lászlóhoz 1940. jan. 26-án. PIM V 4766/292/69.

56 Heinrich Mann 1936. aug. 13-án kelt levele az Athenaeum-kiadóhoz. OSzK fond-jelzet: 3/184.

57 Az ügynökség megalapításáról tudósít: *Színházi Élet* 1934. okt. 14.; 4. sz. 86.

tett szerzők nagy része már nem tartózkodott az európai kontinensen, s nem képviselhette saját érdekeit, a „Service" változatlanul gondoskodott a honoráriumok zavartalan behajtásáról, illetve a Magyar Nemzeti Bank útján történő átutalásról. Ugyanakkor folyamatosan tudósította ügyfeleit a magyarországi zsidótörvények következtében előállt változásokról a kiadói viszonyokat illetően, illetve tájékoztatást adott a még meglévő könyvkiadási lehetőségekről.[58]

A német nyelvű emigráns irodalom magyar fordítói többségükben neves írók, publicisták, újságírók voltak, akiknek életpályája lényegében nem igen különbözött a lefordított művek szerzőiétől. Nem egy közülük a saját bőrén tapasztalta, mit jelent száműzött írónak lenni. Említsük talán Horváth Zoltánt, aki tizenkét mű átültetésével a legbuzgóbb és legelkötelezettebb magyar fordítók egyike volt. Mint a már említett Déry Tibor, 1919 után Bécsbe emigrált s csak a húszas években tért vissza Magyarországra. 1938 után újra menekülnie kellett. Szántó Rudolf, aki Jakob Wassermannt és Franz Werfelt fordította, illetve Nádass József, aki a pozsonyi Práger-kiadónak Leonhard Frankot és Egon Erwin Kischt magyarította, mindketten 1956 után tértek vissza az emigrációból. Ismét más fordítókat a 30-as évek végén űztek a határokon túlra, így többek közt Tábori Pált, Pálmai Jenőt és Dormándi Lászlót. Dormándi — aki korábban a Pantheon-kiadót igazgatta — Franciaországba emigrált, s onnan továbbra is belefolyt kiadója ügyeinek intézésébe, 1938 őszén lépéseket tett Feuchtwanger *Erfolg* és *Der falsche Nero* című művei francia kiadása jogainak megszerzése érdekében.[59] Volt néhány emigráns fordító, akik a pozsonyi Práger-kiadó számára ültették át magyarra német sorstársaik műveit, s nem is tértek vissza hazájukba, így pl. Bodnár István, Gergely Janka, Hajnal Jenő, Kéri Pál és mások. És végül voltak olyanok is, akiket a Horthy-rendszer kiszolgálói taszítottak a halálba, vagy a német nácik és magyar kollaboránsaik gyilkoltak meg, mint Sárközi Györgyöt, Fenyő Lászlót, Braun Somát, Pálmai Jenőt (aki balsorsától űzve 1941-ben Franciaországból tért haza), Szántó Rudolfot... és a sor még nem teljes.

Körülbelül 1936-ig gyakorlatilag akadálytalanul hozzá lehetett jutni Magyarországon német nyelvű emigráns szerzők olyan műveihez is, amelyek az országhatáron *kívül* jelentek meg. Alig találunk olyan művet emigráns szerző tollából, amelyről a magyar sajtó ne közölt volna — esetenként részletes — recenziót, vagy legalább is ne tudósított volna a publikálásról.[60] Még anonim megjelent

[58] Dr. Kerpel Jenő 1940. dec. 9-én kelt levele Thomas Mannhoz. MTA Kézirattára, Kerpel-hagyaték. MS 10.854/29.

[59] L. Lion Feuchtwanger 1938. okt. 2-án és okt. 9-én Dormándi Lászlónak írt levelei. PIM Kézirattár, V 4766/398–99.

[60] Kutatásaim során a magyarországi sajtóban eddig 441 recenziót találtam német emigránsok könyveiről.

ténybeszámolókról is olvashattak információt az érdeklődők, esetenként részleteket is közöltek a lapok.[61]

A tárgyalt könyveket a „Népszava könyvkereskedés" útján lehetett megrendelni, de egy egész sor kisebb-nagyobb kölcsönkönyvtár is foglalkozott a terjesztésükkel. Ezek a napi sajtóban vagy az irodalmi folyóiratokban rendszerint hírt adtak a beérkezett újdonságokról. A könyvtárak a művek beszerzésére, sőt vidéki küldésre is vállalkoztak. A kisebb kölcsönkönyvtárak gyakran egy-egy könyvkereskedésben bújtak meg, de magánlakásokban is helyet találhattak. A nagyobbak többnyire liberális napilapokhoz kapcsolódtak, mint pl. „Az Újság kölcsönkönyvtára", a „Magyar Hírlap Kölcsönkönyvtára" stb. Volt eset, hogy tekintélyes folyóirat is fenntartott ilyen részleget, mint pl. a „Literatura Kölcsönkönyvtár"-at. „Az Újság Kölcsönkönyvtára" útján már 1933 októberében szinte az egész német emigráns sajtó hozzáférhetővé vált.[62] E céggel együtt Dr. Langer Norbert kölcsönkönyvtára a Magyarországon kívül megjelent emigráns irodalom legaktívabb honi terjesztője volt.

A könyvek többnyire konspiratív úton jutottak el a kölcsönkönyvtárakba. A prágai Malik-Verlag és a pozsonyi Práger-kiadó könyveit például félkész állapotban vitték át a határon, a cím- és fedőlapokat utólag szállították le és kötötték össze.[63] Idővel persze nem maradhatott titokban a Horthy-zsargonban „bolsevista propagandának" nevezett irodalom ilyetén úton való szállítása. Már 1936-ban részletes rendőri jelentés futott be a „kommunista [sic!] irodalom terjesztéséről" a Magyar Királyi Belügyminisztériumba. Ebben hét budapesti kölcsönkönyvtárat soroltak fel név szerint, amelyeket azzal vádoltak, hogy „német emigránsok" indexre helyezett könyveit terjesztik.[64] „Az Újság kölcsönkönyvtárról" pl. így szólt a referencia: „... De a katalógusban is szerepelnek a német emigráns munkák — azok is, amelyek Magyarországból kitilttattak", ezenkívül felsorolják az „Éditions du Carrefour, Párizs, a Graphia-Verlag, Zürich [sic!], a Querido-Verlag, Amsterdam és a Práger-kiadó, Pozsony" könyveit...

Nem tudunk arról, hogy a kölcsönkönyvtárak tevékenységét 1936 után korlátozták-e avagy esetleg be is tiltották. Tény mindenesetre, hogy a következő években hirdetéseikkel — amelyek tevékenységükről, létezésükről tudósítot-

61 Az *Egyenlőség* című zsidó hetilap 1934. szept. 22-én *Zsidók a koncentrációs táborban* címmel részleteket közölt a Karlovy Varyban 1934-ben megjelent *Konzentrationslager — Ein Appel an das Gewissen der Welt* című kiadványból. Ezt megelőzően a *Népszava* 1933. aug. 20-án (p. 7.) *Hét hét a hohensteini táborban* címmel közölt részletet az ún. *Braunbuch*ból.

62 *Akarja tudni a német eseményeket?* címmel közölt cikket *Az Újság* 1933. okt. 8-án. Ekkor az alábbi, Prágában kiadott vagy onnan terjesztett emigráns lapokat lehetett megrendelni: *Die Wahrheit, Die neue Weltbühne, Welt im Wort, Arbeiter-Illustrierte-Zeitung, Das neue Tagebuch, Neue Deutsche Blätter, Die Sammlung, Der Aufruf, Das Blaue Heft.*

63 L. a 10. sz. jegyzetet, 128.

64 A dokumentumot közli: *A cenzúra árnyékában.* Bp. 1966. 115–119.

tak volna — már nem találkozunk. 1939 júliusában a *Pester Lloyd*ban még megjelenik egy rövid közlemény a „Forum-Bücherei" alapításáról, de hogy volt-e ennek a puszta információn túlmutató üzenete, ma már aligha állapítható meg.*

GEOFFROY, RENÉ

Deutschsprachige Exilliteratur in ungarischen Verlagen (1933–1944)

Die Leistung ungarischer Verlage, die in den Jahren 1933 bis 1944 Bücher deutschsprachiger Emigranten veröffentlichten, ist bemerkenswert und hat bisher in der internationalen Exilforschung so gut wie keine Beobachtung gefunden. Von Lion Feuchtwanger wurden hier mehr Werke herausgebracht als in Frankreich; von Thomas Mann die gleiche Anzahl und dies zumeist fast zeitgleich mit der deutschen Ausgabe. Insgesamt lassen sich 179 Titel deutschsprachiger Emigranten in Ungarn nachweisen. Die Studie stellt die Leistung der ungarischen Verleger vor und untersucht die Bedingungen, unter denen sie zustandekam. Sie vergleicht die in Ungarn verlegten Exilliteratur mit derjenigen anderer Länder und widmete sich auch der Frage ihrer Verbreitung (Auflagen, Vertrieb, Resonanz).

* (A tanulmány témakörébe tartozó összes mű könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfiát terjedelmi okokból nem tudtuk közölni; erről a szerző készséggel ad információt az érdeklődőknek.)

KÖZLEMÉNYEK

Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata. A 19. század második felében kiváló műtörténészek, Rómer Flóris és Ráth György elsőként foglalkoztak a könyvkötőművészettel. Ráth György 1882-ben megrendezte az országos könyvkiállítást, ekkor jelent meg a *Kalauz* című ismertetés, majd ennek második kiadásaként a *Könyvkiállítási emlék.* Ebben alapvető tanulmányok szólnak a könyvtörténet egyes területeiről; közöttük van a könyvkötéstörténet első összefoglalása Keszler Józseftől. Csontosi János, Fraknói Vilmos, majd a 20. század elején Jaschik Álmos, Gulyás Pál, Varju Elemér, Végh Gyula ír a debreceni, nagyszombati, kolozsvári és a korvina kódexek kötéseiről. Két összefoglaló munka is megjelent: Hunyadi József a mohácsi vész előtti, Romhányi Károly pedig a 18–19. századi magyar kötéseket vette számba. Ezek a szerzők jelentős úttörő munkát végeztek a magyar könyv- és könyvkötő-művészet egyes részterületeinek feldolgozásával és ismertetésével, de nem törekedhettek teljességre.

Az utóbbi években Koroknay Éva és Rozsondai Marianne munkássága nyomán további értékes tanulmányokkal gazdagodott a művelődéstörténet ezen ága, még mindig kevés azonban a résztanulmány, valamint az olyan összefoglaló jellegű munka, mint például német területen már régebben megjelent Ernst Kyriss, Theodor Gottlieb és Ilse Schunke művei. A magyar könyvkötéskutatás vázlatos áttekintése során megállapítható, hogy csaknem kizárólag a könyvkötés díszítőművészetének tárgyalására szorítkozott, és csak elvétve akadnak olyan tanulmányok, amelyek a könyvkötés technikájának történetével foglalkoznak. E ritka munkák között említhető Hunyadi Józsefnek *A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig* című könyvének első fejezete, amelyben röviden összefoglalja a könyvkötéstechnika történetét.

A kötéskutatásnak kiegészítő, kisegítő területe a technikatörténet. Mint Hellmuth Helwig német kötéskutató írja, a biztos kötésmeghatározásnak éppen olyan fontos feltétele a könyvkötőtechnikák, valamint a könyvkötészeti szaknyelv ismerete, mint a jártasság a könyvtörténet, a stílusfejlődéstörténet, a díszítőművészet történetében.[1]

Amint a kötés díszítésének módja, stílusa, úgy a kötési technika is korról korra, időben és térben egyre változott, ezért a kötéstechnikai adatok is segíthetnek egy-egy könyvborítónak, esetleg még magának a műnek a meghatározásánál is. Ám a kötésszerkezet, készítésének módja a kutató előtt többnyire rejtve marad. Nemcsak hiányos könyvkötészeti ismeretei következtében, hanem azért is, mert pontos adatokhoz csak akkor juthat, amikor a kötet már a szétesésig megrongálódott, vagy ha a könyvet a restaurálás során szétbontják. Gyakran még a kötéstábla vaknyomását és aranyozását is elfedi az idő patinája, a por- és piszokréteg, vagy a megrongálódott borítókra védelmi célból ráragasztott vászon és papírrétegek, az egyes korokban divatos olajfestés. A kötések felépítését és díszítését ilymódon elfedő, néha még meg is hamisító beavatkozások következményeitől a restaurátor szabadíthatja meg a kötetet. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a kötést csak akkor szabad szétbontani, ha állapota azt elkerülhetetlenné teszi. A szétbontásnál a táblák belsejéből kézirat- vagy nyomtatványtöredékek kerülhetnek elő, amelyeket a könyv kötésekor segédanyagként használt a könyvkötő. E töredékeknek kormeghatározó szerepük

[1] HELWIG, Hellmuth: *Handbuch der Einbandkunde.* Bd. 1. Hamburg, 1953. 20.

lehet. A restaurátor a munkája során tapasztaltakat feljegyzi és szükség esetén fényképfelvételeket is készít. Néhány évtizeddel ezelőtt, a restaurálás kezdetén még nem volt szokásos a pontos dokumentálás. Az egykorú kötések eldobásával, a művek átkötésével, a korra jellemző technikai részletek eltüntetésével értékes adatok vesztek el. A még érintetlen, régi kötések felkutatásával, vizsgálatával, leírásával, a restaurált művek számbavételével, az adatok rögzítésével még sok könyvtörténeti, művelődéstörténeti adalék vár feltárásra.

A kolostori rendi szabályzatok általában előírták könyvtár létesítését. A magyarországi kolostorokban ugyanúgy másolták és kötötték a könyveket, mint más országokban, mivel a szabályzatok a rendek valamennyi kolostorára vonatkoztak. Így – bár a magyar kolostori könyvkészítésre vannak adataink, közvetlenül a könyvek kötésére már kevesebb –, a külföldi, gazdagabb bizonyítékkal rendelkező kolostorok működési rendjéből következtethetünk a magyarországi helyzetre.

Eddig egyetlen magyar kolostori eredetű könyvkötés csoportot sikerült rekonstruálni a díszítőelemek alapján: a lövöldi karthauziaknál kb. 1478–1520 között keletkezett kötések csoportját.[2]

A kolostort Nagy Lajos király alapította a Veszprém megyei ún. Paradicsomvölgyben, a mai Városlőd helyén 1378-ban, de történelmi emlékek már 1370-ben is említik a Lövöldöt.[3] Nagy Lajos a szerzeteseknek adományozta Völgykő várát, amelynek köveiből épült föl a zárda,[4] romjaiból ítélve a lechnitzi karthauzi kolostor mintájára. Egy nagyobb házból és egy kisebb épületcsoportból állott. Az alsó épületben volt a könyvtár, a műhelyek és a közösségi célokat szolgáló egyéb helyiségek. A felső kolostort lakták a szerzetesek, általában egyszemélyes cellákban.[5]

A lövöldi kolostor első tagjai a magyar pálosok rendjéből kerültek ki, ezrét nevezi Dedek a legmagyarabb kolostornak; ezt bizonyítják a perjelek névsora is, amelyben kizárólag magyar nevek olvashatók.[6] 1552-ben sorsa megpecsételődött: a török közeledtének hírére a többi kolostorral együtt – feltehetőleg a bentlakók – felrobbantották. A szerzetesek szétszéledtek, utolsó perjelük birtokaikat 1557-ben bérbe adták a veszprémi püspöknek. Könyvtára is szétszóródott, talán Ausztriába menekítették.

A karthauzi kolostorokban rendszeresen folyt könyvmásolás. Biztosra vehető, hogy a magyarországi kolostorokat is ellátták – a rend szabályai szerint – az ehhez szükséges eszközökkel: íróanyag, tábla, pergamen, toll, kréta, a bőr simításához két darab horzsakő, két rudacska, amelyre a kész írást feltekerték, törlőkések, pontozó és ár, melyet a könyvek bekötésénél használtak, vonalzó és grafit-darab.[7]

A karthauziak könyvkötészeti tevékenységéről vannak adatok külföldön is: pl. Nürnberg, Olmütz és Prüll kolostoraiban,[8] de Lövöldön is kellett folynia ilyen munkának. Tudjuk, hogy Mátyás király 1480-ban meglátogatta a kolostort, és több nyomtatványt adományozott. Közöttük volt a későbbi lövöldi korvinaként számontartott ősnyomtatvány. Az ajándékozásra való tekintettel festették bele a király címerét az első lapra, és 1488-as évszámmal datált díszes kötéssel látták el.[9] Ezen a nyomtatványon kívül még két kötetről vélték a kutatók, hogy a kolostor könyvei közül való. Az *Érdi-kódex* (Nyelvemlék 9. Országos Széchényi Könyvtár) íróját lövöldi karthauzinak tartják. A lövöldi névtelen a 16. században élt. A kódex kötése feltehetően 19. századi, egyszerű barna félbőr, gerincén felirat: Nagyszombati Carthausi kézirat. Mivel a könyvtestről levált a borító, jelenleg látható, hogy a hát sima, nyomtatványtöredékekkel kasírozott. Sajnos az eredeti kötés szerkezetére utaló nyomok nem láthatók. A *Sz. Máriáról szóló zsoltárok gyűjteményét* magában foglaló 14. századi karthauzi kézirat Cod. Lat. 99. jelzet alatt az Országos Széchényi Könyvtárban található. Dedek szerint kétséges, hogy magyar munka-e, mivel első lapján fejnél

2 Sz. Koroknay Éva: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről* = Esztergom évlapjai. 1960. 25–34.

3 *Hazai Okmánytár* II. 123.

4 Békefi Remig: *A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban.* Bp. 1907. 227.

5 Dedek Crescenc Lajos: *A karthausiak Magyarországon.* Bp. 1889. 56.

6 Dedek: *i. m.* 240.

7 Dedek: *i. m.* 56.

8 Kyriss, Ernst: *Vezierte gotische Einbände in alten deutschen Sprachgebiet.* Textband 1–3. Tafelband. Stuttgart, 1953. Tafelbd. 1., No. 10, 16, 23, 25, 27.

9 *Könyvkiállítási emlék.* Bp. 1882. 89–90.

ez a felirat olvasható: Iste libellus pertinet ad Carthusienses prope Erffordiam.[10] Azonban a bevezetés megemlíti Péter perjelt, aki 1396 körül a lövöldi kolostorban élt. Lehetséges tehát, hogy a kötet lövöldi tulajdonban volt, talán itt is kötötték be, de a szétszóratás során az erfurti kolostorba került. A kéziratot váltakozva papírra és pergamenre írták. Egyszerű kötése csak részben egykorú, ugyanis a bejegyzés szerint 1954-ben javították. Ekkor került a gerincre új, sárgás színű bőr. Az eredeti bőrborítás sötétbarna, fatáblára vont. Az előtábla közepén sárgaréz csat látható, a hátulsó táblán a bőrszíjat leszorító lemez megmaradt, de a bőrszíj leszakadt és elveszett.

Az első táblára fejnél kopott, sérült kézirattöredék van ragasztva. A kéziratot három dupla bordára fűzték. Kérdéses, hogy a fűzés eredeti-e, vagy a javítás során újrafűzték az íveket. Sajnos, az ötvenes években még nem volt szokásos a restaurálásról jegyzőkönyvet és fényképfelvételeket készíteni.

Meg kell még említeni a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött, Cod. Lat. 72. jelzetű, 1467-ben Máté karthauzi szerzetes által írott, *aszketikus traktátusok*at tartalmazó munkát. E kézirat azonban 19. századi papírkötésben van.

Az említett kötetek közül Koroknay Éva csak a lövöldi korvinát tartja kétségtelenül kolostori kötésűnek. Még további nyolc műről — a 2. és a 11. pont alatt idézett műveiben — stiláris jegyek alapján úgy véli, hogy szintén Lövöldön készültek, 1478–1490 között. Felmerül a kérdés, támogatható, vagy bizonyítható ez a vélekedés a kötések szerkezeti, technikai vizsgálata alapján?

Az elmúlt években a kilenc kötetet e szempontból alaposabb vizsgálat alá vettük, közülük hármat restaurálásuk során még részletesebben elemezhettünk. A kilenc kötésből három az „F M", egy az „F Mus" szignóval van ellátva, ezenkívül az utóbbiakon évszám is látható. A lövöldi korvinán nincs szignó, csak évszám. Valószínűsíthető, de nem bizonyított, hogy a szignó Frater Matheust jelent, és talán ez a mester volt a lövöldi kolostor scriptora és egyben egyik könyvkötője is.

A művek a kötéstáblákon lévő évszámok növekvő sorrendjében a következők:

1. Nicolaus de Lyra: *Postilla.* [Strassburg c. 1474–1477] — 2°-CIH 2404. Inc. S. l. a. I. 1. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F M" 1478. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokverettel és 5 csúsztatógombbal. Koroknay,[11] Jegyzék 130.
2. Pseudo-Vincentius Bellovacensis: *Speculi Moralis.* Tertius liber. (Strassburg 1476) — 2°- CIH 3498. Inc. S. l. a. I. 2. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „FM" 1484. Fatáblás, gótikus díszítésű, 4–4 sarokvédő verettel, 2 csattal. Koroknay, Jegyzék 131.
3. Gregorius IX. papa: *Decretales* cum glossa Francisci Moneliensis. Venezia 1479. — 2°- CIH 1489. Inc. 13. (VIII. 6. 1.) Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus", 1484. Fatáblás, 4–4 sarokverettel, 2 csattal. Díszítése gótikus jellegű. A kötést 1968-ban restaurálták az Iparművészeti Múzeumban. A restaurálás előtti fényképfelvételek szerint a sarokveretekből csak 4, a 2 csatból csak 1 volt meg. A bőrszíjak elvesztek. A bőrborítás erősen rovarrágott, a gerincen hiányos volt, a sarkokon a táblák letöröttek, ezeken a helyeken a bőr is hiányos, illetve sérült volt. A fényképeken jól látható a fűzési technika és a bőrből varrott oromszegély, valamint a bőrszalagoknak a táblához való rögzítési módja. Koroknay, Jegyzék 302.
4. Augustinus, Aurelius: *Opuscula.* Venezia, 1483. — 4°- CIH 358. Inc. 139. Budapest, Egyetemi Könyvtár. A kötés jelzése: „F Mus" 1486. Fatáblás, 2 csattal, bőrszíjjal. Díszítésében még a gótikus diagonális szerkesztési mód az uralkodó, a metszéspontokon egy-egy rozettával, hasonlóan a *lövöldi Korvina* első táblájához. Koroknay, Jegyzék 56.
5. Antoninus Florentinus: *Summa theologica.* Pars II. Venezia 1477. — 2°- CIH 258. Inc. I. 52. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, csúsztató

[10] DEDEK: *i. m.* 16.

[11] SZ. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Kolostori és polgári műhelyek. (Művészettörténeti füzetek 6.) Bp. 1973. 38.

gombokkal, melyek közül több hiányzik. Két csatja közül az egyik hiányzik az első táblán. A két bőrszíj az akasztós csattal eredeti. Gótikus jellegű díszítése nagyon kopott, sérült, bőrborítása rongált. Koroknay, Jegyzék 140.

6. Rainerius de Pisis: *Pantheologia.* Nürnberg, 1477 – 2°- CIH 2897. Inc. I. 1. a–b „Lövöldi Korvina". Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés jelzése: 1488. Fatáblás, igen szépen cizellált sarokveretekkel a táblákon, az előtáblán a középveretnek csak a nyoma látszik. 2 csat az előtáblán, az akasztós csatok elvesztek, a szíjaknak csak a maradványai voltak meg. A hátsó táblán 5 csúsztatógomb van. A kötetet az Országos Széchényi Könyvtárban restauráltam 1973-ban. Az első tábla gótikus elrendezésű, de a rombuszalakú mezők nincsenek kitöltve díszítésekkel. A hátsó tábla reneszánsz stílusú. Berkovits Ilona és Hoffmann Edit szerint a kötés nürnbergi, de Koroknay stiláris jegyek alapján ezt cáfolja.[12]

   A restaurálás során a kötet szerkezetét alaposan megvizsgálhattam. Kettős bordái és az oromszegély alapja világos színű vadbőrből készültek. A fatábla élein a kettős bordáknak megfelelő alakú domború kis tokot faragott ki a könyvkötő, ebbe bújtatta a bordaszalagok végeit, ugyancsak így járt el az oromszegélyek végeivel is, majd ezeket a táblák felületén besüllyesztette és faékekkel rögzítette. Az oromszegélyek – hasonlóan a szombathelyi ősnyomtatványhoz – bőrből varrottak.

7. Berchorius Petrus: *Repertorium morale.* Nürnberg, 1489. – 2°- CIH 553. Inc. I. 35. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, két csattal ellátott, reneszánsz stílusú bőrborítás fedi. A kötés 1490 körül készülhetett. Koroknay, Jegyzék 137.

8. Petrus Lombardus: *Sententiarium* libri I–II. Nürnberg, 1491. Inc. 558/d. CIH 2646. Országos Széchényi Könyvtár. A kötés nincs szignálva. Fatáblás, 4–4 sarokverettel, a táblák közepén 1–1 középverettel ellátott kötet, az előtábláról 1, a háttábláról 2 sarokveret hiányzik. Elől 2 csat megmaradt, de a bőrszíjak és a rajtuk volt akasztós csatok elvesztek. A táblák és a gerincborítás reneszánsz díszítésű, de zavarólag hat a gótikus középveret. Az ősnyomtatvány restaurálása az Országos Széchényi Könyvtárban történt 1978-ban.

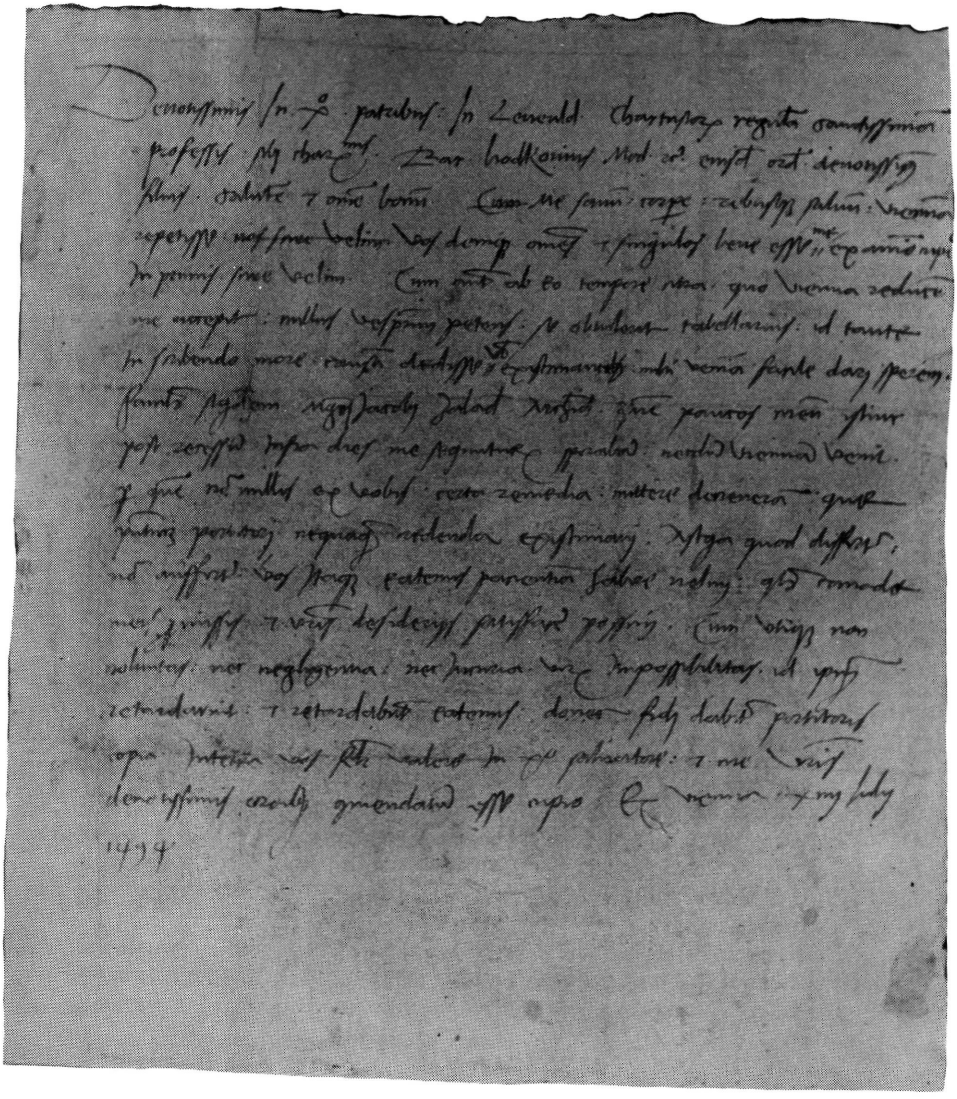
   A fatáblákat a könyvkötő ugyanolyan módon erősítette a könyvtestre, mint a „lövöldi Korviná"-nál és az 1484-es szombathelyi kötésnél. Az oromszegélyek és kettősbordák alapja bőr, lencérnával varrták az ívekhez. Szerkezete, a kötés technikája azonos a szombathelyi Inc. 13. jelzetű nyomtatványéval.

   Ez az egyetlen olyan kötés, amelyből a restaurálás során lövöldi eredetű feljegyzések kerültek elő. Az egyik egy levél, amelyben az ismeretlen levélíró a lövöldi perjelhez fordul, és egy orvosság receptjét közli Bécsből. 1494-ből datált. A másik levéltöredéken az 1500-as évszám és Buda olvasható, egyébként a szöveg szinte olvashatatlan. Eddig nem sikerült megfejteni.

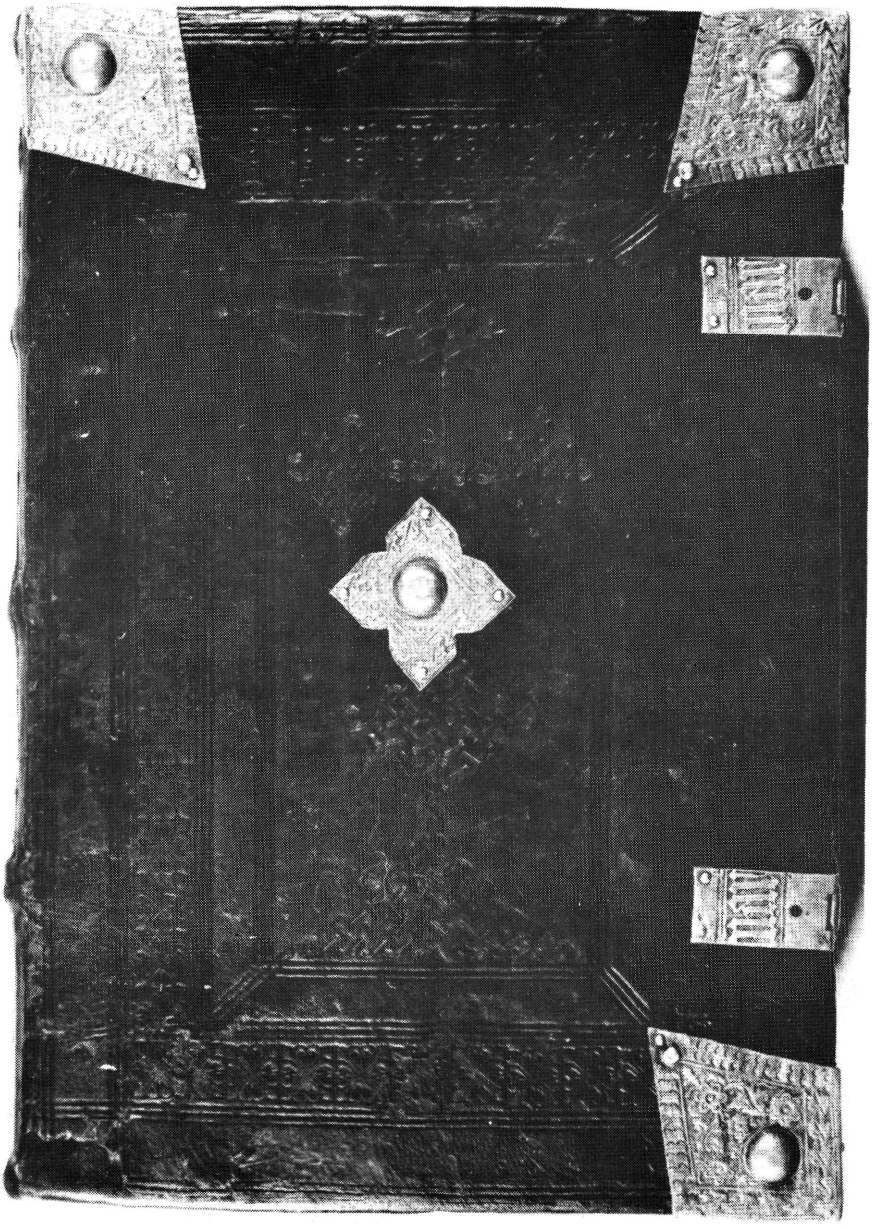
   Koroknay idézett munkájában úgy véli, hogy a nyomtatvány kötése a megjelenés éve után nem sokkal készült. A táblák belsejéből előkerült datált levelek egyrészt megerősítik, hogy a kötés valóban Lövöldön készült, másrészt azt bizonyítják, hogy a kötés 1500-nál előbb nem készülhetett. Koroknay, Jegyzék 102.

9. Ambrosius: Opera. Pars II–III. Basel, 1492. – 2°- CIH 157 Inc. I. 69. Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár. A kötés nem szignált. Fatáblás bőrkötése reneszánsz díszítésű, igen kopott. Az előtáblán 2 csat, a bőrszíjak a kapcsokkal elvesztek. Az oromszegély bőrből készült. Koroknay, Jegyzék 146.

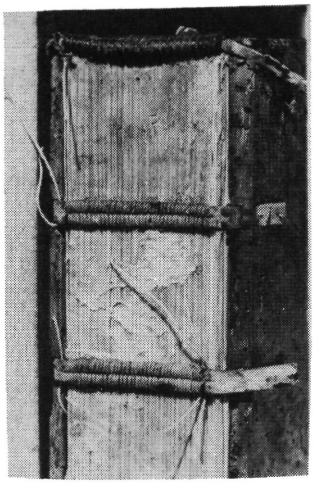
12 CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library.* History and Stock. Bp. 1973. No. 566.

1. kép 1494-es évszámmal datált levél az Inc. 558/d. jelű (OSzK) ősnyomtatványból

2. kép Az Inc. 558/d. jelű (OSzK) restaurált ősnyomtatvány előtáblája

3. kép Az Inc. 13. (Szombathely, Egyházmegyei Könyvtár) jelű kötet gerince restaurálás előtt. Bőrből készült oromszegély és kettős bordák

A kutatások alapján a lövöldi karthausi kolostor könyvkötészetéből származtatott kilenc kötet Rozsondai Marianne közlései alapján tizenegy kötésre egészült ki. A tizedik az MSS II. 1. jelzetű esztergomi *Jordánszky-kódex* háttáblája,[13] A kódexet véleményem szerint valószínűleg az 1882. évi az Országos Iparművészeti Múzeum által rendezett könyvkiállítás előtt kötötték át. (A kötetnek a kiállításon való részvételét igazoló cimke az új előzéklap verzóján látható.) Az íveket a javításkor újrafűzték. Az eredeti oromszegőket levágták, azonban a bőrborítás sérülése következtében a fejnél volt eredeti oromszegély bőrszalagból készült vége jól látszik. Az előtábla kiegészítése a hiányzó eredetinek, bélyegzői a háttábla bélyegzőinek utánzatai. Rozsondai Marianne szerint a későgótikus kötés hat bélyegzőjéből öt látható a lövöldi kolostori műhelyből származtatott kötéseken is.[14]

A tizenegyedik kötés a Csíkszeredai Múzeum ferences állományában található, Antonius Florentinus *Confessionale* című művét borítja. Szignált, datált = f Mus, 1487. (Rozsondai Marianne szíves szóbeli közlése, akinek a jelen tanulmányhoz nyújtott jelentős segítségéért ezúton is köszönetet mondok.)

Mint már említettük, három kötés szerkezetét, készítésének technikáját vehettük alapos vizsgálat alá a restaurálás során. Mindhárom kötés felépítése, a könyvkötői munka sajátos jellegzetességei, a munka alaposssága, pontossága szembetűnően hasonló. A bőrből készült kettős bordaszalagok, a fatáblák megmunkálása és felerősítése a könyvtestre, a bőrborítás beütése a táblák belső szegélyén, az oromszegélyek rögzítése a táblákra azonos módon készült. Különbségeket csak az oromszegélyek elkészítésénél láthatunk: az Inc. 13. szombathelyi és a „lövöldi Corvina" oromszegélye bőrrel átvarrott, de a nagyobb méretű kötetek között több ilyen is van. A kisebb kötések oromszegése egyszerűbb, lencérnával van az ívekhez varrva. A fatáblák belső felületén az előzék nincs leragasztva, kivételt képez az Inc. 558/d jelzetű, 1491-es nyomtatvány, ahol lövöldi vonatkozású levél volt a táblán. Ahol még leragasztott tükörrel találkozunk,

[13] Rozsondai Marianne: *Magyarországi gótikus és reneszánsz bőrkötések.* (Vázlat, a feladatok kijelölése) = Ars Hungarica XVII. 1. Bp. 1989. 64.

[14] Rozsondai Marianne: *A Jordánszky-kódex és töredéke.* Pannonia Regia, MNG, Bp. 1994. 436–437.

4. kép Az Inc. I. 1. (Esztergom, Főegyházmegyei Könyvtár), a korvina gerince, fejnél bőrből készült oromszegély

azok későbbi javítás során kerültek jelenlegi helyükre. Minden kötetnek egyenes a gerince, nem gömbölyített.

A restaurálatlan kötések felépítése, szerkezete is azonosságokat mutat. Biztosra vehető, hogy ahol a bőrborítás eltakarja a táblákat a gerinc felőli oldalon és nem látható a bordaszalagok végeinek a táblához való erősítési módja, az eljárás ezeknél a köteteknél is azonos. Ugyanis, a belső táblafelületen nincs nyoma a besüllyesztésnek – ez jól látható, mivel nincs tükör – , ezért biztos, hogy a megfelelően vastag fatáblák élein vezették be a szalagok végeit és a táblák külső felületén süllyesztették be.

Koroknay azon feltevését, hogy az 1488-as évek után készített kötéseken megfigyelhető a stílusváltás – azaz áttérés a teljesen magyar jellegű reneszánsz stílusra – egyúttal talán technikai változásokat is eredményezett, nem tudjuk alátámasztani. Említésre méltó változásokat nem látunk, de ez aligha meglepő. Hiszen alig telik el néhány év, és 1484-ből, illetve 1488-ból származó tisztán gótikus és átmeneti jellegű kötéssel, majd az 1490-es években már díszítésükben teljesen reneszánsz stílusú, felépítésű kötésekkel találkozunk. A technikai változások ellenben mindig lassabban követik a díszítőművészet stílusváltozásait. Kétségtelen, hogy a „Fr M" és „Fr Mus" szignóval ellátott köteteket ugyanaz a szerzetes kötötte be és az is helyes feltevésnek látszik, hogy a műhelyben, még ha többenis foglalkoztak könyvkötéssel, ugyanazt a technikát alkalmazták.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a lövöldi kolostori kötéscsoport könyvkötés-technikai elemzése során nyert adataink megerősítik illetve pontosítják a kutatók korábban stiláris jegyek alapján tett megállapításait.

BEÖTHYNÉ KOZOCSA ILDIKÓ

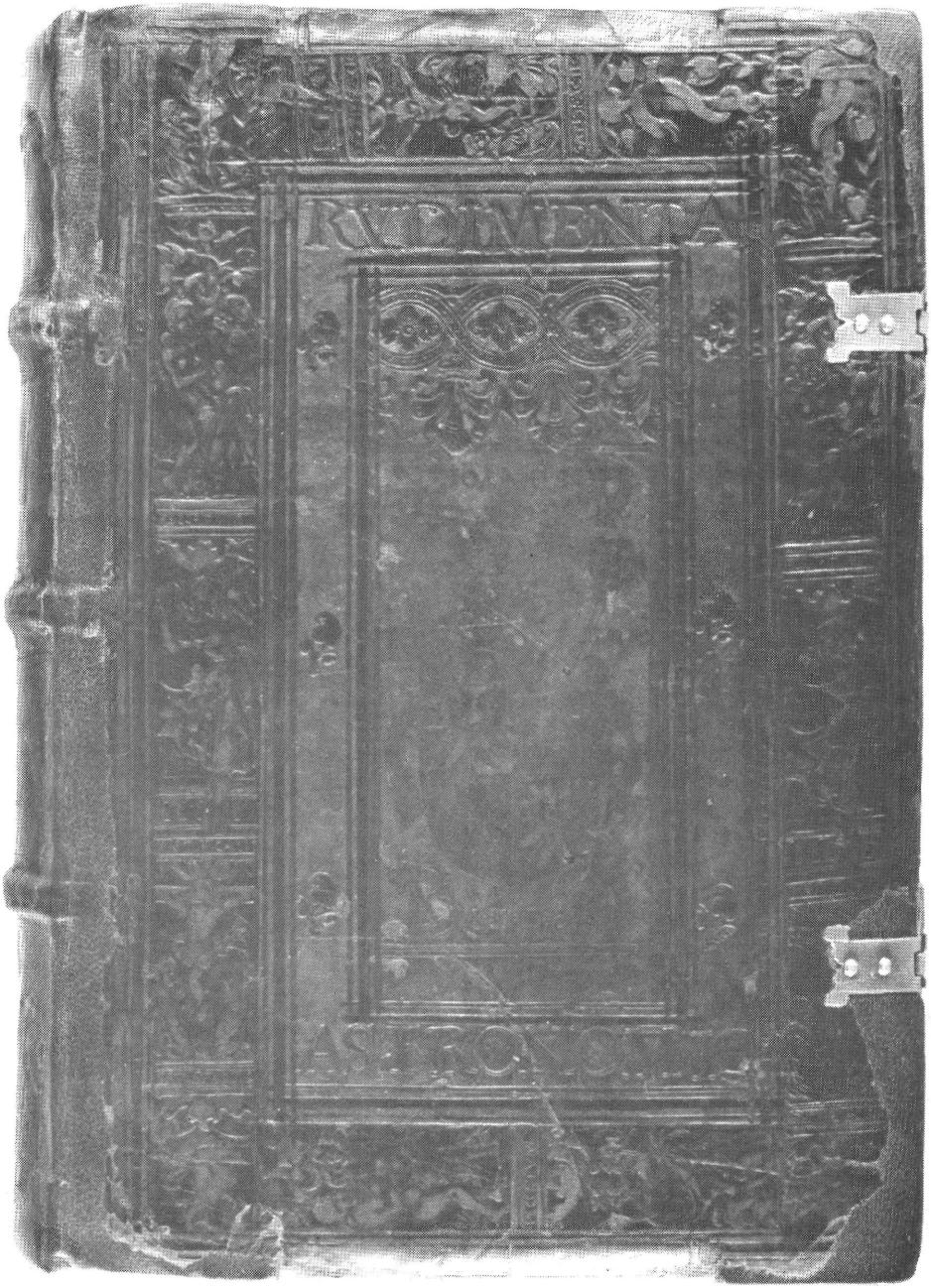
Egy lengyel humanista (Jan Dantyszek) könyve. A gdanski német családból származó diplomata nemcsak V. Károly állandó lengyel követe, illetve I. Zsigmond főtanácsadója volt, hanem korának egyik neves, latin nyelven író költője, aki kapcsolatban állt például Philipp Melanchthonnal vagy Thomas Moreral. A lengyel Oláh Miklós, humanista nevén: Johannes Dantiscus de Curiis (1485–1548), miután az aktív politizálástól visszavonult mint warmiai püspök, Lidzbarkban tudományos és művészeti központot rendezett be, könyvtárat és képtárat alapított. E messze földről híres könyvtárnak egy darabja, kalandos úton, a nagyszombati jezsuita egyetem könyvtárába került, még a 17. század első felében.[1]

Az Egyetemi Könyvtárban folyó állományrendezés során előkerült kötet asztronómiai tárgyú értekezéseket magábafoglaló, jelenleg négy tagból álló kolligátum.[2] Az eredetileg több nyomtatványt tartalmazó könyvet számos helyen, meglehetősen barbár módon megcsonkították; valószínűleg a cél maga a mű vagy a benne található bejegyzések megsemmisítése volt és nem a kolligátumok valamilyen elv alapján történő kiemelése. Az előtáblán szereplő cím – *Rudimenta Astronomica* – mutatja, hogy a kötet – a

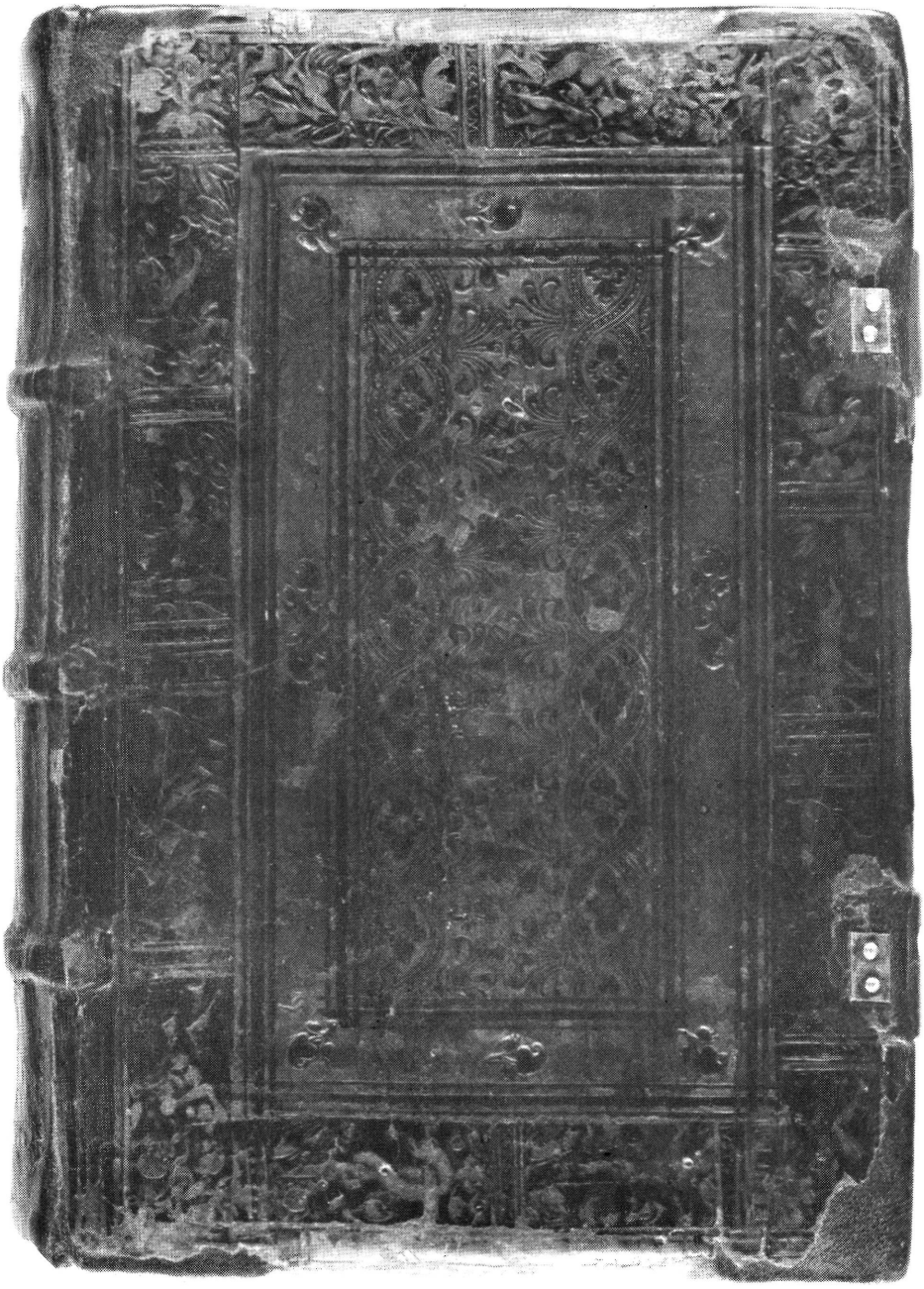
* A tanulmány a Pro Renovanda Cultura Hungariae támogatásával készült.

1 A Dantiscusra vonatkozó szakirodalmat l. *Polski Słownik Biograficzny* (a továbbiakban: PSB) Tom IV. Kraków, 1938. 424–430. – Életére, költészetére és művészetpártolására l. SKIMINA, St.: *Twórczość poetycka Jana Dantyszka.* Kraków, 1948. – BAUMGARTNER, Alexander S. J.: *Geschichte der Weltliteratur.* Bd. IV. Die lateinische und griechische Literatur der christliche Völker. Freiburg im Breisgau, 1900. 596–597. *Wielka Encyklopedia Powszechna* PWN 2. 814–815. – Magyar kapcsolataira l. CSAPODI Csaba: *Egy magyar királylány és királyné (Jagello Anna) könyve* = MKsz 1992. 55–57. CYTOWSKA, Maria: *Andronicus Tranquillus Dalmata – A Laski család és Zápolya János udvarának familiárisa.* In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Bp. 1969. 132–133.

2 Jelzete: Egyetemi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: BEKK), Vet. 22/24. A kötet az ún. Vetustissima-gyűjteményben található, mely a 16. század első felének nyomtatványait őrzi. Itt mondok köszönetet BOROSS Klára kollégámnak, aki közös felfedezésünk megírását nagylelkűen átengedte.

1. kép A könyv előtáblája Johannes Dantiscus supralibrosával

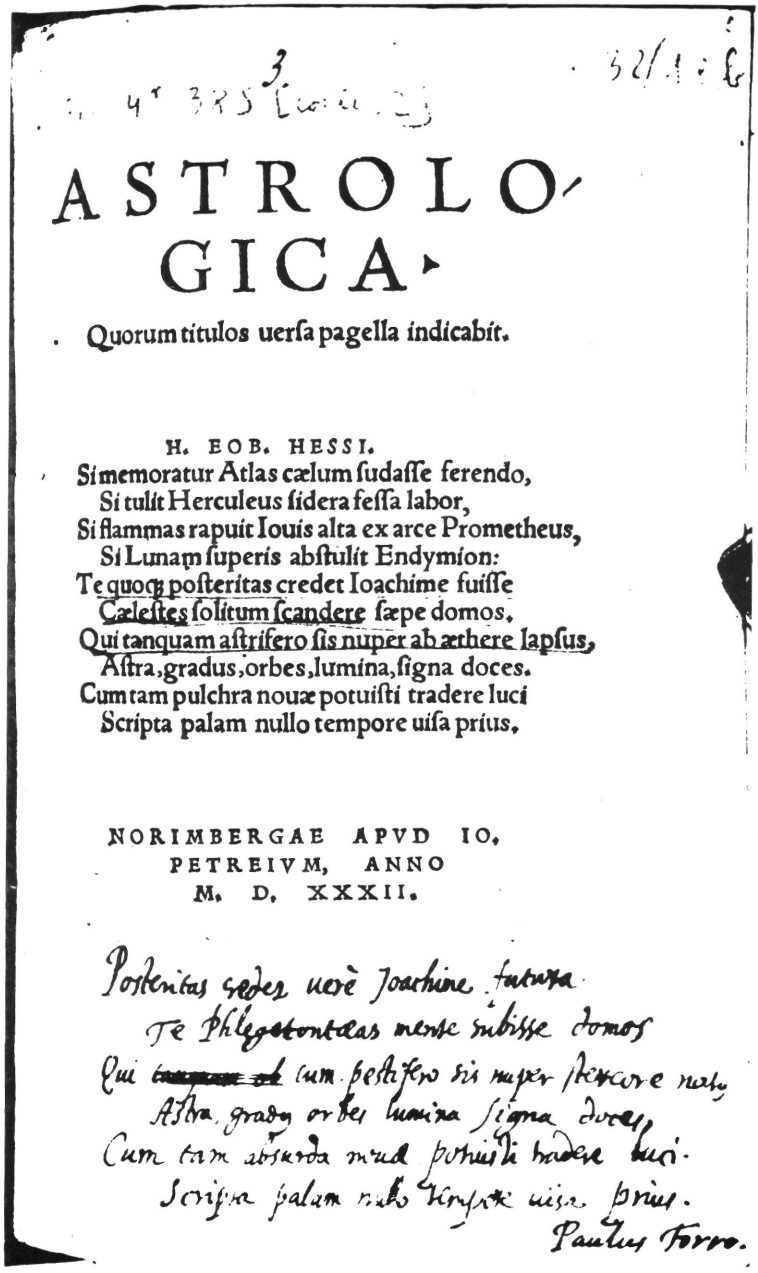
2. kép A könyv háttáblája

gna fide & uirtute excitat, & adiuuat. Multa uero huius generis beneficia Reipu. ueſtræ debemus. Nam cum inde uſq; à Ioanne Regiomontano urbs ueſtra uelut domicilium fuerit huius philoſophiæ, magna fuerunt hæc artium apud uos ſtudia, multa egregia monumẽta apud uos edita ſunt. Attici ingenioſiſſimi homines finxerunt Neptunum & Palladem inter ſe certaſſe ab utro numine ciuitas appellaretur, cumq; Deorum iudicio Pallas omnibus calculis uiciſſet, urbem ab ea nominatam eſſe, Qua fabula ſignificauerunt, ciuitatem non imperij laude, quod claſſibus paraueràt, & opum magnitudine præſtantiorem eſſe quàm ciuilibus artibus. Illud autem in primis ſapienter cogitatum eſt, quòd eius iudicij Deos autores fecerunt, ut cum plericq; homines ſummã eſſe imperij gloriam exiſtiment, admonerẽt Deorum iudicio longe maius eſſe decus ciuitatum, leges, iudicia, honeſtam diſciplinam & ſimiles pacis artes. Quare ciuitas ueſtra iure prædicanda eſt, quæ ſemper ea fuit modeſtia prædita, ut imperia non appeteret. Sed cum robore ciuium armis atq; opibus ſit inſtructiſſima, maluit ſociarum ciuitatum libertatem tueri, q̃ ſuam potentiã augere. Deinde domi in eo uno elaborauit ut haberet Rempu. optime ornatam omnibus ciuilibus officijs atq; artibus. Vetus diſputatio eſt de Monarchia & Ariſtocratia, ſed tamen ſine ulla dubitatione pulcherrimus inter homines ſtatus eſt, in quo multi ſapientes & boni conſilia conferunt, & communi animo, pari ſtudio, ac fide Rempubli. gubernant, qui patriæ caritate deuincti, non certant inter ſe ambitione, ſed diligentia tuendi publica commoda, ac norunt inter ſe cedere, ubi magiſtratus ordine quodam inter ſe conſociati ſunt. Ac licet alij Monarchiam anteferant, tamen niſi hac Ariſtocratia temperatum ſit regnum, haud dubia tyrannis eſt. Nemo enim unus aut proſpicere omnia aut adminiſtrare poteſt. Et amentia eſt, ſi quis putat conducere, ut in

Nurembergæ 1522.

3. kép A nagyszombati jezsuita kollégium possessor-bejegyzése

ASTROLO-
GICA.

Quorum titulos uerſa pagella indicabit.

H. EOB. HESSI.

Si memoratur Atlas cælum ſudaſſe ferendo,
Si tulit Herculeus ſidera feſſa labor,
Si flammas rapuit Iouis alta ex arce Prometheus,
Si Lunam ſuperis abſtulit Endymion:
Te quoq; poſteritas credet Ioachime fuiſſe
Cæleſtes ſolitum ſcandere ſæpe domos,
Qui tanquam aſtrifero ſis nuper ab æthere lapſus,
Aſtra, gradus, orbes, lumina, ſigna doces.
Cum tam pulchra nouæ potuiſti tradere luci
Scripta palam nullo tempore uiſa priùs.

NORIMBERGAE APVD IO.
PETREIVM, ANNO
M. D. XXXII.

Posteritas credet uerè Joachime futura
Te Phlegetonteas mente subisse domos
Qui [illegible] cum pestifero sis nuper ab æthere lapsus
Astra, gradus, orbes, lumina, signa doces
Cum tam absurda nouæ potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa priùs.
Paulus Forro.

4. kép Háportoni Forró Pál alkalmi költeménye

korban oly divatosan — tematikus összetételű, a megmaradt kolligátumok mind ebbe a témakörbe tartoznak. Feltételezhetjük, hogy a hiányzó művek is hasonló tartalmúak voltak, ám a bizonyosságot csak a kötet teljes rekonstrukciója adhatja meg.

Az Egyetemi Könyvtár alapállománya több mint 400 éves múltra tekint vissza. Fellelhető benne két 17. században készült kézirat.[3] Az első, mely feltételezhetően 1632-ben készült, a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárának katalógusát tartalmazza.[4] Az akkori könyvtáros, Némethi Jakab pontos címleírást közöl a még teljes kötetről. Az ő kézírásával került a könyv elejére a tulajdonosi jegy az összeírás időpontjával, illetve az utaló a katalógus címleírására, mely feltehetőleg az akkor érvényes raktári jelzetet is jelentette: „Catalogo Soc[ieta]tis Jesu Tyrnauiae Inscriptus 1632. L[ittera] A. n[umero] 173." Viszont a Szentiványi Márton által 1690-ben készített katalógus, melyet egészen a rend feloszlatásáig használtak, már nem jelzi a kolligátum tényét, csak az első tagot írja le.[5] A címlap már az első összeírásnál (1632) hiányozhatott, hiszen a jezsuiták mindig ide írták possessor-bejegyzésüket, s ennek hiányában került ez a második lapra.[6] Ezt megerősíti az a tény, hogy a possessor-bejegyzéssel egyező kéz (Némethié) kiegészítésként feltünteti a kötet első kolligátumának egyik szerzőjét, rövid címmel: „Albategnius de Motu Stellarum" és tévesen „Nurembergae — 1522." Ez az impresszumadat egyébként a negyedik kolligátumra érvényes.

A tulajdonosi-jegyből kiderült, hogy a kötet az Egyetemi Könyvtár legrégibb állományába, az ún. Antiquissima-gyűjteménybe tartozik.[7] Az egyetem alapítását néhány évvel megelőzően történt a beszerzése, mikor viszonylag rövid idő alatt kellett megteremteni az oktatáshoz szükséges feltételeket, így a kiemelkedő fontosságú könyvtár anyagának számbavételét és gyarapítását. Nem véletlen, hogy éppen az 1632-es évre esik a legnagyobb méretű beszerzés, s ekkor készül — tudatos rendszerezésből fakadóan — az első, ma is meglévő katalógus.[8]

A kötet rekonstrukciója. A kötés:

Fatáblás, restaurált barna bőrkötés. Mérete: 218 × 150 mm.
Az előtábla keretében görgető: 190 × 20 mm négy képpel:
1. Érckígyó
2. Bűnbeesés: PECCATVM

[3] L. TÓTH András –VÉRTESY Miklós: *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp. 1982. 1–25.

[4] BEKK, Ms J 1. p. 5. L. PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17–18. századi katalógusai* = Egyetemi Könyvtár Évkönyve. 1968. IV. 25–61.

[5] BEKK, Ms J 2. Tomus 1. p. 39. — Matematika szak: „Abbategnij [sic] de motu stellarum 4to Norimbergae 1522. cor(io) rubr(o) 1632." L. VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa* = MKsz 1957. 368–372. — PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690–1774.* = Egyetemi Könyvtár Évkönyve 1968. IV. 63–88. — PÁLVÖLGYI: *i. m.*

[6] L. LUKÁCS, Ladislaus: *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu.* IV. Romae, 1981. 420. — A jezsuita könyvtári gyakorlatra l. *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* (a továbbiakban: Adattár) 16/1. Erdélyi könyvesházak I. — JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604.* Szeged, 1991. 11–12. Hozhatunk példákat a soproni vagy a pozsonyi gyakorlatból is: „Collegij Soc(ietatis) JESV Soprony Catalogo inscript(us) Anno 1642." BEK, Aa 4to 166. „Collegij Posoniensis Societatis Jesu 1630." BEKK, Vet. 33/21–22.

[7] L. DÜMMERTH Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése* = MKsz 1963. 43–58. Uő : *A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai* = MKsz 1964. 292–309. Uő: *Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója.* BEKK, Ms G 843.

[8] A katalógus szövegkiadása az „Adattár. . . " c. sorozat *Jezsuita könyvtárak II. Nagyszombat.* c. kötetében lát majd napvilágot.

3. Feltámadás: IVSTIFICACIO [sic]
4. Keresztrefeszítés: SATISFACTIO.

A második keretben a rövidebb oldalakon fölül: RVDIMENTA, alul ASTRONOMICA, a két hosszabb oldalon „Aldus" levelek láthatók. A középmezőben „IOAN(nes) DAN(tiscus) || EPS VAR(miensis) 1539" jelzéssel címeres, püspöksüveges, pásztorbotos supralibros. A supralibros fölötti helyet német palmettasor tölti ki. A háttábla első kerete egyezik az előtábla első keretével, a második keret csak annyiban tér el, hogy a címfelirat itt természetesen hiányzik. A középmezőt kettős függőleges sorban német palmettasor tölti ki. Gerincén 3 dupla borda, a mezők díszítetlenek. Új oromszegés és két új kapocs. A kötés lengyelországi, nagy valószínűséggel egy krakkói műhely terméke a 16. század 40-es éveiből.[9]

Kolligátumok:[10]

coll. 1. = Vet. 37/41c
„Albategnius Astronomus de Motu Stellarum in 4. corio rubro, Norimbergae 1537. Ibidem Alfragani Compilatio. 2."
ALBATEGNIUS – ALFRAGANUS
Continentur in hoc libro. Rudimenta Astronomica Alfragani. Item Albategnius Astronomus peritissimus de motu stellarum, ex obseruationibus tum proprijs, tum Ptolemaei, omnia cum demonstrationibus Geometricis et Additionibus Ioannis de Regiomonte ... Eiusdem utilissima introductio in elementa Euclidis. Item Epistola Philippi Melanthonis nuncupatoria, ad Senatum Norimbergensem....
Norimbergae, 1537 (apud Ioh. Petreium). 4°, [10], 26, 90 pp.
Rossz sorrendbe kötötték be: [10], 90, 26 pp. A címlap hiányzik.
VD/16 A 1202.
Ind. Aur. I/1. p. 373.
coll. 2. = Vet. 32/18b
„Ibidem de Circulu Solari de iudicijs siue significationibus 12 locorum Orbis signiferi; decreta Planetarum in singulis locis Zodiaci, de natura Planetarum; Medicationes accom[m]odatae ad Astrologicam rationem graece et latine."
ASTROLOGICA, quorum titulos versa pagella indicabit.
(Graece et Lat. Ed. Joachim Camerarius.)
Norimbergae, 1532, apud Io. Petreium. 4°, [12], 46 et 55, [1] pp.
A példány hiányos, 9–55. pp. kiszakítva.
OSzK/16 A 646

[9] A kötés leírása ROZSONDAI Marianne munkája, kinek ezért, illetve orientáló tanácsaiért itt mondok köszönetet.

[10] A nyomtatványok leírása a következő módon történik:

a) Eredeti kolligátumszámozás, ha van érvényes raktári jelzet. b) A kéziratos katalógus címleírása. c) A szerző(k) neve(i). d) A teljes cím. e) Impresszumadatok, méret, terjedelem. f) A nyomtatvány állapotára vonatkozó megjegyzés. g) A bibliográfiai hivatkozás. – OSzK/16 = *Az Országos Széchényi Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa.* Nem magyar nyelvű, külföldi kiadványok. Összeállította: SOLTÉSZ Erzsébet, VELENCZEI Katalin, W. SALGÓ Ágnes. I–III. Bp. 1990. – VD/16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* – VD 16 – Hrsg.: von der Bayerischen Staatbibliothek in München in Vervindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. (Red.:) Irmgard BEZZEL. Bd. 1. – Stuttgart 1983. – BN = *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale.* Auteurs. 1–231. Paris 1897–1981. – BMC German = *Short-title catalogue of books printed in the German-speaking countries and German books printed in other countries from 1455 to 1600 now in the British Museum.* London, 1962. – BLC to 1975 = *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* London, 1981. – Ind. Aur. = *Index Aureliensis.* Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum. I–VII. Baden-Baden, 1962–1982.

Ind. Aur. I/6. p. 315.
BMC German p. 176.
coll. 3. = 0
„Item Albubater de Natiuitatibus."
ALBUBATER
Albubatris Astrologi diligentissimi, Liber Genethliacus, siue De natiuitatibus, non solum ingenti rerum scitu dignarum copia, uerum etiam iucundissimo illarum ordine conspicuus.
Norimbergae, 1540, apud Ioh. Petreium. 4° [74] ff.
A kolligátum kiszakítva.
VD/16 A 59.
Ind. Aur. I/1. p. 289.
BMC German p. 2.
coll. 4. = 0
„Item Schoneri Astrologicum Opusculum."
SCHÖNER, Johann
Ioannis Schoneri Carolostadii opusculum astrologicum, ex diuersorum libris, summa cura pro studiosorum utilitate collectum, subnota continens.
Norimbergae, 1539, apud Iohan. Petreium. 4°, [55] ff.
A kolligátum kiszakítva.
OSzK/16 S 305.
BMC German p. 793.
coll. 5. = Vet. 36/39
„Item, Joannes Dryand de Annulorum trium diuersi generis instrumentorum Astronomicorum componendi ratione atque usu etc."
MÜLLER, Johannes
Annulorum trium diversi generis instrumentorum astronomicorum componendi ratio atq_3; usu . . . per Ioan. Dryand. medicum atq_3 mathematicum Marpurgen. (De compositione Methoroscopij, Ioannis de Regio monte epistola.) (Boneti de latis hebraei . . . Annuli astronomici utilitatum liber . . .) (Compositio alteris annuli non universalis autore M. T.)
Marpurgi, 1537, apud Eucharium Cervicornum. 4°, [44] Bl.
Az első négy lap hiányzik.
VD/16 M 6533.
coll. 6. = Vet. 22/24
„Item Vernerus de 22. Elementis conicis."
WERNER, Johann
In hoc opere haec continentur. Libellus Ioannis Verneri Nurenbergen, super vigintiduobus elementis conicis. Eiusdem Co mentarius seu paraphrastica enarratio in undecim modos conficiendi eius Problematis quod Cubi duplicatio dicitur. Eiusdem, Commentatio in Dionysodori problema, quo data sphaera plano sub data secat ratione, Alius modus idem problema cnoficiendi ab eodem Ioanne Vernero nouissime copertus demostratusque, Eiusdem Ioannis, de motu octauae Sphaerae, Tractatus duo. Eiusdem Summaria enarratio Theoricae motus octauae Sphaerae. . . .
Noriembergae, 1522, F. Peypus. 4°, [99] pp.
BN Tome 221. c. 508.
BLC to 1975 Tome 348. p. 226
coll. 7. = 0
„Ultimo Ptolemaei Quadripartitum opus Judiciorum."
PTOLEMAIOS, Klaudios
Hoc in libro . . . insunt: Tetrabiblos syntaxis. Karpos. Libri quatuor [Quadripartitum]. Fructus librorum suorum sive centum dicta. (Graece et Lat. Ed., trad Joachim Camerarius, Johannes Jovianus Pontanus. Cum aliis aliorum operibus.)
Norimbergae, 1535, Apud Ioannem Petreium. 4°, [61], 59, [3], 84, [24] ff
A kolligátum kiszakítva.
OSzK/16 P 933.

VD/16 P 5248
BMC German p. 719.

Mint látható, az eredeti kötet minden tagja asztronómiával foglalkozó munka. Szerzőik között éppúgy megtalálható kiváló humanisták (Camerarius,[11] Pontanus,[12] Regiomontanus)[13] által kiadott arab (Albategnius,[14] Alfraganus,[15] Albubater)[16] vagy görög (Ptolemaiosz)[17] csillagász művei, mint korabeli német asztronómusok (Schöner,[18] Dryander,[19] Werner)[20] munkái. Egy jelentős kölni tipográfus (Cer-

[11] CAMERARIUS, Joachim (senior, 1500–1574) német humanista, kiváló grécista, Melanchthon tanítványa. Több klasszikus szövegkiadása mellett foglalkozott asztrológiával is, például jegyzeteket írt PTOLEMAIOSZ művéhez. Ő rendezte HESSUS műveit sajtó alá (Lipcse, 1553).

[12] PONTANO, Giovanni (1426–1503) latin nyelven alkotó olasz humanista, író. *Urania* (1476–1479) c. asztrológiai tanköltemény mutatja ilyen irányú érdeklődését.

[13] REGIOMONTANUS, Johannes (1436–1476) német humanista, matematikus és csillagász. Peurbachhal 1463-ban befejezett *Epitome in Ptolemaei Almagestum* c. munkája a következő évszázad kedvelt asztronómiai műve lesz.

[14] Muhammad ibn Jabir, AL-BATTANI (850–929) arab csillagász, többször megjelent a műve Bázelben 1533-tól.

[15] Ahmad ibn Muhammad ibn Kathir, AL-FARGHANI (9. század első fele) arab csillagász műve először Ferrarában jelent meg (1493), a 16. századból – egy frankfurti, 1590. évit leszámítva – csak a fent leírt kiadást ismerjük.

[16] Abu Bakr ibn al-Khasil, AL-KHARASHI (9. század) arab csillagász művének első kiadása Velence, 1492. A 16. századból csak ez a nürnbergi nyomtatvány ismeretes.

[17] PTOLEMAIOSZ, Klaudiosz (100 k. – 161–180 k.) görög természettudós, csillagász, matematikus. *Quadripartitum*ának első kiadása Velence, 1484. A 16. századból a bibliográfiák egy tucatnyiról tudnak, a fenti nürnbergit számos bázeli követte.

[18] SCHÖNER, Johannes aus Karlstadt (1477–1547) nürnbergi matematikus, asztrológus. Foglalkozott PTOLEMAIOSZ műveivel is. *Allgemeines Gelehrten-Lexikon.* Hrsg.: von C. C. JÖCHER (a továbbiakban: JÖCHER) Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 329.

[19] DRYANDER, Johannes = EICHMANN, Johannes (16. század első fele) marburgi medikus és matematikus, de az asztrológiában is járatos volt. JÖCHER Bd. I. Leipzig, 1750. col. 225. A kötet azonosítása a következő kiadás alapján történt: DRYANDER, Johann: *Novi annuli astronomici* . . . Marpurgi, 1536, ex Officina Euchari Cervicorni. 4°, [24] ff. VD/16 E 673. – Ez szerepel az Egyetemi Könyvtár alapkatalógusában, a Kézirattár cédulakatalógusában és a raktári jelzete is ezt erősíti meg: BEKK, Vet. 36/39. Viszont már a terjedelemmel is baj van: 40 folió 24 helyett, illetve az ajánlással, amely 1536 decemberi (!) datálású. A VD/16 leírásából kiderül, hogy a nyomtatványt (E 673) 1536 augusztusában már elkészítették, így a szóba jöhető mű csak a fent leírt lehetett. Értelemszerűen a raktári jelzete is megváltozik majd: Vet. 37/79-re. Ismét meggyőződhettünk arról, hogy a katalógus címleírása rendkívül pontos, és alkalmas arra, hogy egyértelművé tegye az adott címleírást.

[20] WERNER, Johannes de Nuremberg (1468–1522) nürnbergi matematikus és asztronómus, PTOLEMAIOSZ műveihez írt kommentárt. JÖCHER Bd. IV. Leipzig, 1751. col. 1903.

vicornus)[21] nyomtatványa mellett ott találjuk két neves nürnbergi nyomdászét (Petreius,[22] Peypus)[23] is, aki számos, hasonló tárgyú könyvet adtak ki officinájukban ebben az időben. Nem véletlen az sem, hogy az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában fellelhető többi példány mind egy-egy asztronómiai kötet kolligátumai. Így a pozsonyi jezsuiták, illetve Thurzó György nádor könyvtárából származó könyvek jól reprezentálják – a nagyszombatival együtt – a korszak ez irányú érdeklődését.[24]

A könyv tulajdonosai

Első tulajdonosa minden bizonnyal Johannes Dantiscus volt, aki a hét nyomtatványt egybekötötte, leghamarabb 1540-ben, mint ahogy ez az egyik mű impresszumadatából kiderült. Könyvtárát már mint warmiai püspök (1537) kezdi rendezni, az előtáblán szereplő évszám („1539") csak a supralibros készítésének az ideje. Ismert az asztronómiához való vonzalma is, így nem meglepő a kolligátum létrejötte.[25]

Felvetődik a kérdés, hogyan került a nagyszombati jezsuitákhoz, mi történt a kötettel 1548 (Dantiscus halála), illetve 1632 (összeírása) között? A humanista püspököt nem kevésbé híres utódok követték, mint például Stanislaus Hosius(1504–1579)[26] vagy Martinus Cromerus (1512–1589).[27] Feltehetőleg folytatták elődjük könyvtárgyarapítását, s gondjuk volt a már meglévő tekintélyes gyűjteményre is. Őket követi Báthory András (1566–1599), a későbbi erdélyi fejedelem, akinek bibliofil hajlama már a kortársak előtt sem volt titok.[28] A szerencsétlen sorsú kardinális, amikor hazatért Erdélybe, hogy átvegye Báthory Zsig-

[21] CERVICORNUS, Eucharius kölni nyomdász (1516–1547), kinek műhelye volt Marburgban is (1535–1538), DRYANDER kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens.* Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1935. Bd. I. 334.

[22] PETREIUS, Iohann nürnbergi nyomdász és kiadó (1524–1550). Asztrológiai munkák mellett HESSUS-műveket is adott ki. *Lexikon des Buchwesens.* Hrsg.: von J. KIRCHNER Bd. II. Stuttgart, 1953. 580–581. SCHÖNER több asztronómiai tárgyú művét is megjelentette, a VD/16 viszont ezt a kiadást nem ismeri, az OSzK-ban is csak egy nagyon csonka példány létezik.

[23] PEYPUS, Fridrich nürnbergi nyomdász (1512–1534) latin és görög klasszikusok mellett LUTHER műveinek a kiadója. *Lexikon des gesamten Buchwesens.* Hrsg.: von Karl LÖFFLER und Joachim KIRCHNER. Leipzig, 1936. Bd. III. 3.

[24] Ilyen volt pl. BEKK, Vet. 19/35ab kolligátumok a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárából, l. *Adattár 17/1. Jezsuita könyvtárak I.* Kassa, Pozsony, Sárospatak, Túróc, Ungvár. S. a. r.: FARKAS Gábor, MONOK István, POZSÁR Annamária, VARGA András. Szeged, 1990. p. 180. vagy BEKK, Vet. 39/23-as kötetet, mely Thurzó György nádor tulajdona volt 1597-ben, l. *Adattár* 11. A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. S. a. r.: HERNER János, MONOK István. Szeged, 1983. p. 512, 523. Vö. LUDÁNYI Mária: *Könyvtárrendezés Thurzó György nádor udvarában 1611-ben.* = *Adattár* 10. *Collectanae Tiburtiana.* Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Szerk.: GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint. Szeged, 1990. p. 274. A kötetek: ALBUBATER, ALFRAGANUS, SCHÖNER munkáját és a CAMERARIUS által kiadott asztrológiát tartalmazzák.

[25] A lengyelországi származást erősíti meg, hogy kötése sok hasonlóságot mutat Piotr KMITA (1477–1553) krakkói vajda könyveinek kötésével, aki korának másik neves bibliofilje volt. ROZSONDAI Marianne szíves közlése. L. a vonatkozó irodalmat PSB Tom XIII. Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967–1968. 97–100.

[26] HOZJUSZ, Stanisław: *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi* Vol. III. Monasterii, 1923. (a továbbiakban: Hierarchia) 327. – PSB Tom X. 1962–1964. 42–46.

[27] KROMER, Marcin: Hierarchia 327. – PSB Tom XV. 1970. 319–325.

[28] Báthory András bibliofiliájára l. VERESS Endre: *Báthory András b. püspök könyvtára* = MKsz 1905. 1–26. – BARLAY Ö. Szabolcs: *A humanista Báthory András itáliai útja.* = ItK 1964. 667–672. – CSAPODI Csaba –TÓTH András –VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Bp. 1987. 112., püspökségére l. *Hierarchia* (l. a 26. sz. jegyzetet) 327.

mondtól a fejedelemséget, bizonyára vitt magával könyveket is. Mindenesetre híres alumnusának, Háportoni Forró Pálnak (meghalt 1624 után)[29] egy eddig ismeretlen alkalmi költeménye szerepel az egyik kolligátum címlapján:

„Posteritas sedes uere Joachime futura
Te Phlegotontdas mense subisse domos
Qui tamquam ab [áthúzva] cum pestifero sis nuper stercore natus
Astra grad(us) orbes lumina signa doces.
Cum tam absurda mouae potuisti tradere luci.
Scripta palam nullo tempore uisa prius.
Paulus Forro[30]

Forró bejegyzése alapján legalább a könyv olvasása-forgatása, esetleg birtoklása is feltételezhető.[31] Báthory költségén tanult a braunsbergi jezsuita szemináriumban, neki ajánlva itt megjelent latin nyelvű kiseposzát (1590), illetve Krakkóban kiadott költeményét (1595). Ezután 12 évig nincs róla hír, nem tudjuk, mikor tért vissza Erdélybe, mi történt vele Báthory András rövid fejedelemsége és az azt követő zűrzavaros évek alatt.[32] Ajándékba kaphatta, vagy csak olvasásra, talán pártfogója halála után tett szert a könyvre? Lehet, hogy soha nem tudjuk meg a választ. A neves erdélyi püspök Náprági Demeter (1556–1619) szintén hozzájutott a fejedelmi könyvtár egy-egy darabjához, így Zsigmond és András könyveihez is.[33]

Bár Forró olvasmányműveltségének rekonstruálására történt kísérlet, könyvtáráról – sajnos – egyebet nem tudunk.[34] Tény viszont, hogy Báthory András 1608-as árverési jegyzékéről hiányzik – s mint tudjuk, ez csak könyvtárának Lengyelországban maradt töredékét tartalmazza – , így nem lehet kizárni a könyv Erdélybe kerülését.[35] Ezután valamilyen módon Forróhoz került és talán ő adományozta a nagyszombati kollégiumnak. Ugyanis egy nemrég kiadott dokumentumból egyértelműen kiderült:

[29] Forró Pálra vonatkozó irodalom és források összefoglalását l. Háportoni FORRÓ Pál: *Quintus Curtiusnak az Nagy Sándornak, . . . históriája.* Debrecen, 1619. Hasonmás kiadás (Bibliotheca Hungarica Antiqua. Szerk. KŐSZEGHY Péter). A jegyzeteket és a tanulmányt írta MONOK István. Bp. 1988. Itt mondok köszönetet MONOK Istvánnak az azonosításban való segítségéért, s remek ötleteiért.

[30] Vet. 32/18b. – HESSUS, Helius Eobanus (1488–1540) latinul író német humanista költő, műfordító. Nürnbergben, Marburgban az irodalom és történelem professzora. L. BAUMGARTNER: *i. m.* (l. az 1. sz. jegyzetet) 571. A címlapon található költeményt – amire Forró reagált – a következő kötetben sikerült meglelnem: *Operum Helii Eobaneri Hessi Farragines duae....* Halae Svevarum, 1539. BEKK, Vet. 39/50 [coll. 1.] f. 330. VD/16 E 1437. – „In Libellam Astrologicum Joachini" – Egyébként Dantiscusról is több költemény található ebben a kötetben. HESSUS első gyűjteményes kötete a *Sylvae* 9. könyve tartalmazza a fenti művet.

[31] A használatra vonatkozó adatok: Bejegyzés mindössze a 3. kolligátum utolsó lapjának versóján található: „Tempora tempore tempora." Emellett a kötéstáblán belül régi raktári jelzetek: N. 284.; Eb 4r 385. Mivel az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciójába tartozik, a DÜMMERTH Dezső-féle összeállításban pedig nem szerepel, ideiglenes jelzete: BEKK, Ant. Tyrn. 1632/70. A későbbiekben szándékomban áll az Antiquissima-gyűjteményt kiegészíteni az azóta előkerült immár több mint egy tucat nyomtatvány leírásával. Vö. DÜMMERTH: *i. m.* (l. a 7. sz. jegyzetet)

[32] A történelmi helyzetre l. MONOK: *i. m.*, illetve SZÁDECZKY Lajos: *Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. oklevéltárral.* Temesvár, 1893. 1–101.

[33] L. VÁSÁRHELYI Judit: *A győri Székesegyházi Könyvtár possessorai. II. Az „erdélyi" gyűjtemény.* = MKsz 1980. 230–234.

[34] L. MONOK István: *Olvasmánytörténeti forrásaink, értelmiségtörténet.* In: Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században. Szeged, 1988. 169–181.

[35] VERESS: *i. m.*

Forró Pál és Forró György testvérek voltak, így könnyen elképzelhető, hogy őt látogatva adta a könyvet a nagyszombati kollégiumnak, hiszen ez idő tájt fivére itt tartózkodott.[36]

Az első kolligátum címlapja hiányzik, s ez őrizhette a volt tulajdonosok neveit, köztük Báthory Andrásét, Forró Pálét. Talán éppen emiatt — hiszen ennek jónéhány példája ismert — tépték ki.[37]

A fentiekben szerény kísérletet tettem, hogy a tulajdonosokat felderítsem; a sok bizonytalansági pont ellenére más, valószínű megoldást egyelőre nem tudok elképzelni.

FARKAS GÁBOR

Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez. Fekete Csaba hívta fel a figyelmet az 1754-es impresszumú *Újszövetség*ben található metszetek négy évvel későbbi dátumára, s megfigyeléséből a következő konklúzióra jutott: „A 'Laubáni Biblia' tehát 1758-ban jelent meg. Impresszuma: Laubán 1754 (1758) N. Schill ny."[1] A *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* VIII. kiegészítő kötete már így is sorolta be a kérdéses nyomtatványt.[2] A két metszett térképlap további vizsgálata azonban nem feltétlenül támasztja alá ezt az álláspontot.

A két térképet az 542. (*Palaestinasive Terra Sancta*) és a 700. (*Sz. Pál apostol utazásai*) oldalak után találjuk, az Apostolok Cselekedetei elején és végén. Mivel helyüket a sculptor is feltünteti („Pag. 542." és „Pag. 700."), nyilvánvaló, hogy csak ezen oldalak kinyomtatása után készülhettek el. Az a tény, hogy az Elöl-járó-Beszéd hallgat a térképmellékletekről, arra enged következtetni, hogy csak a nyomdai munkák befejeztével bízta meg a kiadó a művészt e munkával. Az is elgondolkodtató, hogy a térképek nincsenek az ívek közé fűzve, hanem az egyik az Ll 7. és 8., a másik pedig az Xx 6. és 7. levele közé van beragasztva, ezt akár a vásárló is megtehette a köttetés előtt.

„Elképzelhető ugyan az is, hogy voltak olyan példányok, amelyeket térkép és rézmetszetes címlap nélkül forgalmaztak" — véli Fekete Csaba.[3] Ezt a feltételezést részben alátámasztja egy példány (tulajdonosa jelenleg kölcsönadta az Evangélikus Országos Múzeumnak), mely díszes címlappal el van ugyan látva, de térképeket szemlátomást nem tartalmazott. A könyvárusok valószínűleg kívánság szerint adták a metszeteket a krúdában lévő könyvhöz.

Mindezeket figyelembe véve lehet-e a metszetek dátuma terminus post quem a könyv megjelenésének kérdésében? Ha megjelenésnek azt nevezzük, hogy a kinyomtatott íveket könyvvé állítják össze, akkor tagadólag kell válaszolnunk. Utalás vagy őrszó híján ugyanis a könyvet metszetek nélkül is késznek tekinthetjük. Az 1758-as évszám, amennyiben az összes fennmaradt példányban szerepel (az általam látottakban szerepel), legfeljebb arról árulkodik, hogy a kiadvány ez előtt az időpont előtt nem juthatott el olvasóihoz. Megjelenhetett-e korábban? E kérdés megválaszolásához hívjuk segítségül a kiadással kapcsolatos híradásokat.

[36] FORRÓ György S. J. (1578–1641) rendházfőnök Nagyszombaton, az 1630-as években Pázmány tanácsadója, 1636–1637 között az egyetem rektora. Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* Bp. 1891. III. 655–656. col. és PAULER Tivadar: *A budapesti Magyar Királyi Tudomány Egyetem története.* Bp. 1880. 5; 14; 22. Forró György és Pál testvérségéről szóló adat l. *Adattár* 26/2. — *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/2.* S. a. r.: BALÁZS Mihály – FRICSY Ádám – LUKÁCS László – MONOK István. Szeged, 1990. 266. (Gyulafehérvár, 1617.)

[37] Pl. BEKK, Ant. Tyrn. 1620/1. (régi raktári jelzete: Ad 2r 200) Stanislaus HOSIUS: Opera omnia. Coloniae, 1584. — Az már csak véletlen egybeesés (!), hogy éppen a warmiai püspök kötetének címlapjáról tüntették el több tulajdonosnak a nevét, kivágással, leragasztással.

[1] FEKETE Csaba: *Mikor jelent meg a „Laubáni Biblia"?* = MKsz 106 (1990) 68–69. Vö. PETRIK I. 177.

[2] PETRIK Géza: *Magyarország bibliográfiája 1712–1860.* VIII. kötet. Függelék. Szerk. V. ECSEDY Judit. Bp. 1991. 536.

[3] Vö. 1. sz. jegyzet.

A kötet közreadóit, Szeniczei Bárány György esperest (1682–1757), fiát, Bárány János szuperintendenst (1716–1758) és Sartoris Jánost (1695–1756) a Torkos András-féle fordítás (Wittenberg 1736) sajnálatos fogyatkozásai ösztönözték munkára.[4] A javításokkal pár esztendő alatt elkészültek. „Az Újszövetség a javításokkal már két éve kéziratban jár körbe szabad bírálat tárgyaként" – írja Bárány György 1747. július 14-én Gotthilf August Franckénak (1696–1769).[5] A szerzők ekkor még Hallében remélték megjelentetni a művet, bár korábban már a laubani nyomdásszal is tárgyaltak. A kiadást ekkor a patrónusok hiánya és a háborúból adódó közlekedési nehézségek hiúsították meg, így a nyomdai munkák végül mégis Laubanban (Lubań) kezdődtek, sokára ugyan, ám 1754. január 27-én már azt írja Bárány György Franckénak, hogy a nyomtatás „már a felénél tart, de az Apostolok Cselekedetei végéig mindenképp eljutott".[6] A költségeket a sziléziai gyülekezetek adományaiból fedezik. Nem tudjuk, ki képviseli a helyszínen a szerzőket, a korábbi levélből annyi derül ki, hogy kéziratait Bárány György „boroszlóiak" útján küldte Melch. Gottlieb Minor landeshuti (Kamienna Góra) inspectornak,[7] az 1754-es tudósítás csak „egy barát"-ot említ.[8]

Az Elöl-járó-Beszéd beszámolóját az elhúzódó munkáról[9] Fekete Csaba az 1754 és 1758 közötti időre vonatkoztatja.[10] Ha hihetünk viszont Bárány György értesüléseinek, s 1754 elejére valóban kinyomták már az Apostolok Cselekedeteit, akkor az Elöl-járó-Beszéd még a korábbi akadályokról szól. Ezért – míg nem jutunk újabb adatok birtokába – nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a munka, ha késedelmesen is folyt, de az év végéig befejeződött, s az utolsóként nyomott címlap évszáma (MDCCLIV) se nem hibás, se nem hamis.

Ám ha meg is jelent a „*Laubáni Biblia*" a feltüntetett évben, Magyarországra még évekig nem jutott el. A díszcímlapba és a térképekbe metszett évszámon kívül Bárány János is tanúskodik erről. A szerzőhármas legifjabb tagja úgy temette el társait, hogy azok nem kapták kezükbe munkájuk gyümölcsét. Sartoris Jánost 1756. november 24-én búcsúztatta:

„Oskola gyermekink katechismusokat,
Idvességre vettek szép oktatásokat,
Általad öregek-is hasznos munkákat
Sőt még Tanitók-is út mutatásokat.

[4] L. Elöl-járó-Beszéd b_{1b} (JANKOVICH Miklós szerint BÁRÁNY Jánostól származik; vö. *Közönséges Magyar Könyvtár.* MTA Könyvtára, Kézirattár. Bibliogr. 2^{O} 32. I. 102_{v}), továbbá Bárány György levele G. A. Franckénak 1747. július 14-én (Berlin, Staats-bibliothek Preussischer Kulturbesitz, Francke-Nachlass. Kaps. 27. Fasc. 7. ff 15–16.). TORKOS József így ír az 1736-os kiadás előszavában: „a' Lutheránosság részéről is ujjobban eröködtenek némellyek; és hiven dolgoztanak a' Sz. Bibliának fordításában, de vagy az időnek mostohasága, vagy a' Patronusoknak idegenségek miatt e' Sz. dolgot effectusba nem vehették" ($_{5b}$, vö. PETRIK V. 63.). Vajon Bárányékról beszél?

[5] „N. T. emendatum in manuscripto sub libera censura a duobus annis circumfertur" (vö. 4. sz. jegyzet). Ugyanebben a levélben nevezi meg BÁRÁNY György SARTORIS Jánost és BÁRÁNY Jánost mint munkatársait.

[6] „. . . iamque ad medium perduceret, nimirum ad finem Actorum Apostolicorum" (uo. f 17.).

[7] Vö. 4. sz. jegyzet.

[8] Vö. 6. sz. jegyzet.

[9] „. . . a' magyarázatok a' két elsö Evangyélistákra ritkábban estenek. Mert mikor azokban fáradoztunk; nem-is gondoltuk, hogy ennyire fakadjunk, és a' könyv-nyomtató a' munkát siettette-is. Az után pedig, hogy a' nyomtatás meg-tsökkent, és azon kivül-is más dolgok adták elöl magokat, több időnk lévén, a' két utólsó Evangyelistákat, és az Apostoli Tselekedeteket még egyszer által olvastuk, és sok helyekhez bövebb magyarázatot ragasztottunk, a' két elsö Evangyelistákban esett fogyatkozást, a' toldalékban valamennyire ki-pótolni igyekeztük. Végtére a' nyomtatás mind tsak késedelmesebben folyván, az Apostoli levelekre sokkal több fejtö jegyzéseket rakhatnánk, mint az elsö könyvekre." ($b_{2a–3a}$).

[10] Vö. 1. sz. jegyzet. Pedig az Elöl-járó-Beszéd mindenképp 1756 novembere előtt fogalmazódott, mert a legkisebb utalást sem találjuk benne a szerzőtárs(ak) halálára.

Es melly kints áll készen és nap virradtát vár,
Mellynek egy óráig-is heverni nagy kár,
Oh hogy nap fényt lásson szivét ISTENHEZ bár
Föl-emelné minden ki élet' útján jár."[11]

Az utolsó sorok utalását bízvást vonatkoztathatjuk a közös Újszövetség-fordításra. Egy évre rá az apa, Bárány György is halott. Búcsúztató versében fia felsorolja a termékeny szerző legfontosabb munkáit, de a bibliakiadásról hallgat.[12] Wallaszky Pál már poszthumusz kiadásként tünteti fel Bárány György ezen munkáját,[13] lehet, hogy ő is csak a metszetek évszámából következtet, de talán pontos értesülései voltak a megjelenés körülményeiről.

Bármikor is készült el az *Újtestamentom*, volt rá elég ok, hogy a határ túloldalán vesztegeljen. Bibliák és más protestáns kiadványok korábban is csak kalandosan és nagy áldozatok árán jutottak be az országba,[14] de az 1742-ben elvesztett Sziléziával még nehezebb volt érintkezni.[15] Nemcsak a háborúk szakították meg a hagyományos kapcsolatokat. Az 1754. október 1-jén életbe lépő vámszabályzat éppen az ebben az irányban folytatott kereskedelmet igyekezett visszaszorítani, s a harmincadokon fokozott szigorral ellenőriztek minden szállítmányt. A hétéves háború kitörése (1756) aztán végképp elodázta az esetleg már kinyomott példányok hazaszállítását. Talán éppen a kényszerű várakozás alatt jutott Bárány György „barátja" vagy a „boroszlóiak" eszébe, hogy metszeteket rendeljenek az elkészült könyvhöz. Elképzelhető, hogy a nyomdász kifizetése után a gyűjtött pénz maradékát fordították erre a célra. Bármilyen meggondolásból bárki is tette, jó döntés volt. A mellékletek jócskán hozzájárultak a könyv kelendőségéhez.[16]

[11] BÁRÁNY János: *Az Isten házában égő és világosító világosság.* H. n. 1756.29. (Vö. PETRIK I. 177.).

[12] „Az ö sok irási, mellyeket holtig tett, / És részből napfényre már ki is eresztett, / Részből holta után velünk reményletett, / Nem lesz gyümölcs nélkül, a' mit sirva vetett. / A' Dictumos könyvet, és az Augustai / Confessiót néki minden köszönheti, / Graduálban és Arndan van munkája néki, / Katechismusa is tudománnyal teli." (kiadásai: PAYR Sándor: *Egyháztörténeti emlékek* I. Sopron, 1910. 359–369. és *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 5/1906/. 80–92.). SZILVÁGYI István BÁRÁNY János fölött mondott búcsúztató verse nem tér ki annak irodalmi munkásságára (OSzK Kézirattára. Fol. Lat. 2077. ff. 339–345.).

[13] *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria.* Posonii-Lipsiae, 1785. 214. Tudósítása tartalmazza BÁRÁNY György halálának időpontját (1757. július 1.) is, az *Újtestamentom* ugyanakkor „post mortem editum est Laubanae apud Nicolaum Schill, an. 1754. in 8°". Ezt az ellentmondást HORÁNYI (*Nova memoria* I. 285) úgy igyekszik feloldani, hogy a halálozási adatot elhagyja, HAAN Lajos viszont (*Jena Hungarica.* Gyulae, 1858. 39.) ezt tévesen 1737. július 1-re változtatja.

[14] Vö. BOD Péter: *A' Szent Bibliának históriája.* Nagyszeben, 1748. 175.: „A' mi azért a' Bibliát meg-szükíti, az a' Hazában-való béhozásának módja; mint-hogy egy Eksemplárnál többet bé-hozni nem engednek a' Harmintzadokon egy Személynek." Bárány György is panaszkodik, hogy az 1711-ben Halléban megjelent traktátusaiból csak kevés példány jutott el hozzá a behozatali nehézségek miatt (vö. 6. sz. jegyzet).

[15] A 4. sz. jegyzetben említett levél erről is beszámol: „Invectio difficili hore aevo maximam curam et sollicitudinem nobis relinquit... Ubi Laubanensis typographus officiosissime operam suam obtulerat, ex eo tempore nec ad epistolam ullam responsum datum, nec de fatis manuscriptorum quicquam constare potest."

[16] LUTHER is szerette volna német *Bibliáját* a Szentföld térképével együtt kiadni, de szándéka nem valósulhatott meg (J. KÖSTLIN: *Martin Luther, Sein Leben und seine Schriften.* 1. Berlin, 1903.^{5} 564. sk.). Hallében aztán újra értékelni kezdték a bibliai földrajzot, ez magyarázza, hogy éppen BÁRÁNY Györgyék *Újszövetségében* találkozunk a mellékletekkel.

Bod Péter *Magyar Athenas*a – a „nevetlen" művek között ugyan – már ezt a kiadást is felsorolja,[17] míg a szerzőkről Mossótzy Institóris Mihály emlékezik meg meleg szavakkal az 1776-os lipcsei *Biblia* Elöljáró beszédében.[18] A szerzőhármas kéziratos *Ószövetség*-fordításával kapcsolatos későbbi vélekedések is (Weszprémi István, Mindszenti Sámuel, Szombathi János, Varga István, Jankovich Miklós) az ő híradásán alapulnak. Nehéz megítélnünk Mossótzy Institóris Mihály tájékozottságát, de közvetlenebb forrás híján csak őhozzá folyamodhatunk. Ami az *Ótestamentum*ot illeti, tudjuk, hogy 1750-ben még csak osztozkodtak a fordítók a feladaton,[19] s életrajzuk ismeretében nemigen hihető, hogy elkészültek a munkával. Az *Újtestamentom* tekintetében viszont a fennmaradt példányok ugyanarra engednek következtetni, mint a lipcsei *Biblia* bevezető szavai: a Bárány–Sartoris fordítást nagyra becsülték, de nem koptatták el a használatban.[20]

CSEPREGI ZOLTÁN

Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka. Bod Péter *Magyar Athenas* című művének megjelenése (Szeben, 1766) fontos állomást jelent a magyar irodalmi és művelődési életben. Első magyar nyelvű irodalmi lexikonunk igen értékes anyagában azonban hibák, elírások is előfordulnak. Megjelenése után nemsokára egy újabb kiadás gondolata vetődött fel. Számos magyar literátor szükségét érezte, hogy kiegészítse a lexikon anyagát, és a hibás adatokat kijavítsa. A *Magyar Athenas* új kiadásával foglalkozott Szerencsi Nagy István, győri református lelkész. Felhívással fordult a magyarországi és erdélyi tudósokhoz, írókhoz, lelkészekhez, kérve őket, hogy küldjenek adatokat a *Magyar Athenas* új kiadásához. Erre a felhívásra készített el Keresztesi József református lelkész egy toldalékot, és küldte azt el Szerencsi Nagy Istvánnak. A toldalék a Ráday Gyűjtemény kézirattárába került, megtalálható a K-128 jelzeten: *Néhai Tiszteletes Bod Péter Magyar Áthénás nevű könyvének Toldalékja mellyel midőn különös királyi engedelem mellett N. Győri református prédikátor Szerencsi Nagy István illendő bővitéssel 2-szor ki akart vólna adni, betsületes levéllel mások köztt e' végre meg kerestetvén a' köz haszonért öszve szedegetett Keresztesi Jósef N. Váradon 1786 eszt. Karátson havában.*

Keresztesi korának egyik legműveltebb lelkipásztora volt. Tudatosan, nagy alapossággal és szorgalommal készült a papi pályára. Élete és tevékenysége egybeesett a felvilágosodás korával. A felvilágosodás eszméinek hatásaként a császári abszolutizmusnak merev korlátaiból engednie kellett. A 18. század második felében, a tolerancia jegyében számos politikai, társadalmi és gazdasági reform született, amely a Habsburg Monarchia újjáalakítását célozta. Ennek a kornak a küzdelmei, vívódásai és ellentmondásai megtalálhatók Keresztesi József műveiben is, főleg naplójában.

Keresztesi 1748-ban született Veszprémben. Tanulmányait szülővárosában kezdte meg édesapja Keresztesi Szabó Miklós irányításával, majd Nemesvámoson, Felsőörsön, Mezőkeresztesen, Miskolcon tanult. 1769 februárjában érkezett Debrecenbe, és a református kollégiumban folytatta tanulmányait 1777-ig. A debreceni évek után két év iskolai rektorság következett Hajdúböszörményben. 1779 júniusában

[17] H. n. 1766. 198.

[18] Vö. PETRIK I. 280., V. 62–63.: „E' mellett el nem hallgathatom, rut háládatlanságnak büne nélkül, az immáron fellyebb említett három hüséges és érdemes Evangyélika Ekklésiabeli Lelki Tanitóknak. . . a' a' Magyar Biblia körül való sok esztendei hüséges és kegyes fáradozásokat." A kiadás mégsem az ő fordításukat, hanem a baseli *Biblia* szövegét követi!

[19] L. PAYR Sándor: *Fábry Gergely dunántúli evangélikus püspök és az 1751. évi vallási zavargás Vadosfán.* Bp. 1894. 43–45. JANKOVICH Miklós ezzel szemben úgy véli, hogy „az egész Sz. Biblia' magyar fortását 1730–1750 esztendeig tökéletesen elvégezték" (*Biblia' tudniillik A' Szentirás különb és eredeti magyar fordításainak öt példái.* H. n. 1833. 55. sk.).

[20] Az OSzK RMNy csoportja 31 példányt tart nyilván, e szám is, és sok példány állapota is mutatja, inkább más kiadásokat nyűttek el a bibliaolvasók. JANKOVICH Miklós summázata szerint: „közönségesen be nem vétettek, annyira hogy Károli Ujtestamentomával mai napig is inkább, hogysem Torkos és Bárány Classicus fordításával az Agost. vallásbeliek élnének" (*Közönséges Magyar Könyvtár* I. 174_V, vö. 4. sz. jegyzet).

indult el külföldi tanulmányútra, a hollandiai egyetemekre. Először a franekeri egyetemre iratkozott be, hamarosan, tíz nap után Utrechtbe ment, és itt tanult közel egy évig. „Én is itt mind a tanulásra mind a csendes életre nézve kedvem szerént laktam"[1] – írja magáról későbbi naplójában. Visszatértekor Bécsben két hónapot időzött. Itt megtekintette a bécsi udvari könyvtárat, sőt engedélyt kapott arra, hogy a bibliotekában levő ritkaságokat is megnézhesse. Keresztesi mindig nagy fontosságot tulajdonított a könyveknek. Külföldi útján nemcsak látogatta a könyvesházakat, hanem vásárolt is könyveket magának. A hollandiai egyetemekről könyvekkel megrakodva érkezett Bécsbe. „... Bécsben a könyveimért a harminczadot megadván, Császár hajóján ... két láda könyveimmel: 7 mázsával utra indultam haza."[2]

1781 októberében II. József kiadta a türelmi rendeletet, amely biztosította a vallás szabad gyakorlatát a Habsburg Birodalom országaiban. Ennek értelmében kezdte meg újra működését a nagyváradi református egyház 1782-ben, és lelkipásztornak Keresztesi Józsefet hívta meg. Az eklézsia megszervezésének elhúzódása miatt lelkészi hivatalát Nagyváradon csak 1784-ben foglalhatta el. Addig ugyancsak a Bihar vármegyében levő Vértesen szolgált.

Első beszédét a nagyváradi gyülekezetben *Uj teremtett állat, mellynek ábrázatjában midön a' nagyváradi reformáta ekklésia felséges II. Jósef római tsászár és valójában apostoli király' vallás' szabados gyakorlás iránt ki-adott kegyelmes parantsolatjának ereje szerént, 1784-dik esztendönek elsö napján, régi árvaságának gyásszából le-vetkezvén, az isteni tiszteletnek fel-állásával, egy valóságos új öröm esztendöt szentelt vólna; a' keresztyén embert elsö tanitásban le-festve elö-adta* címen tartotta. A prédikáció 1784-ben nyomtatásban is megjelent.

1784–1787 között Keresztesi, mint az újonnan megalakult református egyház első papja, küzdelmekkel és keserűséggel teli három esztendőt töltött Nagyváradon, sokszor tapasztalva az emberi tudatlanságot és hálátlanságot.

A nagyváradi nehéz esztendőkben, és később is élete folyamán mindig támogatója volt Teleki Sámuel erdélyi főúr, Bihar vármegye főispánja, majd erdélyi udvari kancellár, akinek családjában hagyomány volt a tudomány és a kultúra ápolása és támogatása. Teleki Sámuel és családja mindig baráti szeretettel fogadta Keresztesit nemcsak Nagyváradon, hanem Bécsben is, miután Telekit a király magyar alkancellárrá nevezte ki, és a Teleki család a Habsburg Birodalom fővárosába költözött. „... Ezen grófi ház tudott engemet szenvedni és szeretni"[3] írja Keresztesi a Teleki családhoz fűződő baráti kapcsolatáról. Teleki Sámuel, – folytatja Keresztesi naplójában – „... ki egész grófi házával hozzám való hűségét, nemcsak közelebbről Váradon, hanem távolabbról Bécsben is levélbeli correspondentiája által bizonyitja",[4] ismerte és értékelte Keresztesi műveltségét, tájékozottságát, becsületességét. Meghallgatta a véleményét az akkori politikai, kulturális és egyházi ügyekben, beszélgettek könyvekről, könyvnyomtatásról, érmékről, fegyverekről. A könyvek mellett Keresztesi régi érméket is gyűjtött, és számos tudóssal, köztük Weszprémi István orvostörténésszel levelezett ebben a témában.

Egyházi szolgálatait lelkiismeretesen végezte, prédikációit gondosan készítette el. Az egyházi beszédek mellett írt gyászverseket és alkalmi költeményeket is. 1784-ben József napján tartotta meg II. Józsefet köszöntő beszédét, amely *Attyafiait békességre intö Jósef, kinek képében a' felséges II. Jósef római tsászárt, ... a' vallás szabados gyakorlásban szükséges keresztyén egymást el-türés iránt ki-adott kegyelmes parantsolatja szerént le-írta, és mindeneket az ö parantsolatjának meg-tartására Nagy-Várad Olasziban 1784-dik esztendöben böjt-más havának 19-dik napján tartatott Jósef napi gyülekezetben intett* címen jelent meg Nagyváradon a címben feltüntetett esztendőben.

Temetési beszédei közül nyomtatásban megjelentek: *Halotti cupressus, mellyel ... Bállyogi Hégen Szénás Rebeka aszszonynak, néhai ... Tisza László úr el-maradott özvegyének ... koporsóját bé-árnyékozta.* Nagyváradon 1784-ben és *Evangyéliomok szolgája, kinek rövid le-irásában ... idősb. Piskárkosi Szilágyi*

[1] KERESZTESI József: *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18.-dik század végén.* Keresztesi József egykorú eredeti naplója. Pest 1868. 19.

[2] Uo. 21.

[3] Uo. 122.

[4] Uo. 160.

Sámuel urat Tiszántúl való superintendensét el-temettetésének alkalmatosságával Kovátsi udvar házánál 1785-ben . . . a szomorú hallgatóknak szemeik eleibe terjesztette Nagyváradon 1786-ban.

1787-ben a rágalmaktól és hálátlanságtól megkeseredve otthagyta Nagyváradot, és Szalacra ment lelkésznek, itt élt élete végéig, 1812-ig.

1788-ban Diószegen nyomtatták ki a *Keresztyén vitéznek fegyver ellen való orvossága az Isten félelme* című költeményét, amelyről a naplójában tesz említést[5]. Ugyancsak temetési beszédet mondott *Kettös gyász, melly midön . . . Terjény Rebeka aszszonynak, néhai . . . Szénás Jósef ur özvegyének halálát kedves hajadon leányának . . . Szénás Kata kis-aszszonynak-is halála követte, bé-boritotta a bályoki udvar-házat . . . 1789-dik esztendöben* címen, amely Diószegen jelent meg 1789-ben.

Magyar protestáns! ellened protestálok című versét Nagyváradon 1790-ben nyomtatták ki.

Közben 1790-ben Keresztesit az érmelléki egyházmegye tanácsbíróvá választotta, és tagja lett annak a bizottságnak, amelyiket a partiumi református lelkészek Bethlen Gábortól kapott nemesi jogainak felélesztése céljából az 1790-es budai országgyűlésre, majd Bécsbe az uralkodóhoz küldtek. Az országgyűlés ülései meleltt időt szakított magának arra, hogy megtekintse és megvizsgálja „az universitas Pesten levő bibliothecáját"[6], és bejárja a Budán levő királyi palotát. Találkozott a könyvgyűjtő és irodalompártoló Ráday Gedeonnal, meglátogatta a kor nagy történettudósait: Pray Györgyöt, Katona Istvánt, Horányi Eleket. Többször megnézte, megvizsgálta, majd részletesen leírta a magyar koronát és a hozzátartozó koronázási jelvényeket. Vitatkozott Horányi Elekkel a korona eredetéről.

A költői tehetséggel rendelkező Keresztesi mint énekköltő is maradandó érdemeket szerzett. Az 1806-ban megújított református énekeskönyvbe 37 éneket írt.

A magyar nyelv eredetével foglalkozó nyelvészeti tárgyú művét halála után adták ki: *Magyar nyelv eredete.* Néhai Keresztesi József kéziratából kiadta Fel-Apáthi Molnár Sándor. Pozsony, 1844.

Legnevezetesebb munkája a naplója, amely *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a 18-dik század végén. Keresztesi József egykorú eredeti naplója.* Pest, 1868. címen jelent meg S. Hoffer Endre közreadásában. A napló kortörténeti adatokban rendkívül gazdag, forrásértékű mű. Számos adattal járult hozzá Tóth Ferenc *A helvétziai vallástételt követő tul a' tiszai superintendentziában élt református püspökök élete* (Győr, 1812.) című munkájához.

Szerencsi Nagy István kérésére készítette el a *Magyar Athenas* számára a már fentebb említett *toldalék*ot, amely azt bizonyítja, hogy Keresztesi jártas volt nemcsak korának művelődési életében és könyvkiadásában, hanem alapos ismeretei voltak az elmúlt két évszázad irodalmáról és az akkor megjelent könyvekről is. A toldalékot először Harsányi István ismertette: *Bod Péter Athenasának eddig ismeretlen toldaléka 1786-ból* című tanulmányában,[7] miután a kézirat előkerült a kunszentmiklósi református reálgimnázium könyvtárából. Harsányi a toldalékot Keresztesi Józsefnek Szakács József által lemásolt *Apróbb munkái* című kötetében találta meg. A könyvjegyzékben találunk 1786 után megjelent könyveket is, ami arra enged következtetni, hogy Keresztesinél is maradt egy példány, amelybe az évek múlásával a szerző, de lehet, hogy a másoló újabb adatokat írt be. A toldalék 70 címszóval bővítette volna a *Magyar Athenas* új kiadását. Keresztesi részben kiegészítette a lexikon adatait, részben új szócikkeket alkotott. A kiegészítések száma 16, az új szócikkek száma 54.

A toldalék szövegét egy öt pontból álló Megjegyzés előzi meg, amelyben a szerző rámutat munkája forrásaira, a szócikkek tartalmára, formájára, és közli adatgyűjtésének a célját:

1. „Itt semmi sem iratik a' mi bizonyos kútfőből nem vétetett volna, és meg nem lehetne mutatni bővebben is.
2. Némelly régi Magyar Versek csináltatnak azért, hogy az Olvasó tudja α hogy azon könyvek kéznél voltak β hogy ezeknek a' maiakkal való öszve-vetéséből, a' Poesisnak kipalléroztatása meg tessék.

5 Uo. 174.
6 Uo. 250.
7 ItK 1928. 38. évf. 81–95.

3. Néhol a' Genealogia is feljegyeztetik, mert ezzel, mint sok Familiáknak használó dologgal az illyen munka betsesebbé tétetik, bár mindenütt ezt lehetne követni.
4. A' különös Történetek meg iratnak azért, mert ezek nem mindenütt találtatván figyelmezést okoznak.
5. Két vagy három Titulus hosszabbatska: de ezek bizonyos okokért rövidebbek nem lehettek. Mellyekkel ha a' Közhaszonra valamit szolgálhat, örömének 's fáradsága jutalmának tartja és magát többekre igéri.

Nagy Váradon, 1787. d. 2ª Jan. Keresztesi Jósef."

Felvetődik a kérdés, hogyan gyűjtötte össze Keresztesi a toldalék anyagát? Adatgyűjtő munkájában elsősorban saját könyvtárára támaszkodhatott. Mivel könyvtárának katalógusa, amit valószínűleg elkészített, elveszett vagy lappang valahol, csak feltételezni tudjuk, hogy milyen gazdag könyvesházzal rendelkezett. A kéziratból kiderült, hogy milyen forrásanyagot használt fel a szerző bizonyos szócikkek felépítéséhez. Ötször utal az általa felhasznált irodalomra:

— Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica.* Tom. 1–5. Viennae 1735–1742.

— Turóczi [László] Ladislaus: *Ungaria suis cum regibus compendio data.* Tyrnaviae 1768.

— Wagner [Károly] Carolus: *Analecta Scepusii sacri et profani.* Pars 1–4. Viennae–Posonii–Cassoviae 1773–1778.

— Weszprémi István: *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia.* Vol. 1–4. Lipsiae–Viennae 1774–1787.

— Miskolczi Csulyak István: *Diarium Apodemicum.* Kézirat. OSzK Kézirattára.

Ezek minden bizonnyal megvoltak Keresztesi könyvtárában. Biztosan állítjuk ezt a Miskolczi Csulyak István: *Diarium Apodemicum* című művéről, amely Keresztesi felesége Zemplényi Krisztina (Zemplényi Gábor és Herczeg Mária leánya) családja révén került a szerző könyvtárába.[8] Ezt a művet több szócikk felépítésében is felhasználta.

A toldalék elkészítésében Keresztesi felhasználhatta a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának az anyagát. A 16. és 17. században megjelent könyvek közül valószínűleg több megvolt a saját könyvtárában, melyet nincs módunk rekonstruálni. De ezek a könyvek a *Régi magyar könyvtár.* 1–3. köt. Bp. 1879–1898. és a *Régi magyarországi nyomtatványok.* 1–2. köt. Bp. 1971–1983. tételei szerint megvoltak és megvannak a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában, földrajzilag Keresztesi számára a legkönnyebben elérhető könyvtárban. Keresztesi jól ismerte ezt a könyvtárat. Mint már fentebb említettem, sokáig itt tanult, és később is gyakran megfordult a kollégiumban, és annak könyvtárában. Ezeket a könyveket pontosan és hitelesen írta le.

Naplójában többször utal Teleki Sámuel könyveire, amelyeket a Teleki-család tartózkodási helyének megfelelően Nagyváradon majd Bécsben látott. Ezek a könyvek később a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárba kerültek. Telekitől, akivel könyvekről gyakran beszélgetett, hallhatott erdélyi nyomdából származó más könyvről is. Ugyancsak az RMK és RMNy tételeiből szerzünk tudomást arról, hogy a Keresztesi által leírt könyvek egy része megtalálható a marosvásárhelyi Teleki Könyvtárban. Így ez a tény segített számos könyv forrásának a feltárásában.

A toldalékban bemutatott írók egy része Keresztesi korában élt. Keresztesi kortársának lehet tekinteni azokat a szerzőket, akiknek művei 1740-től kezdve jelentek meg. A 18. század második felében élt és a toldalékban szereplő író, tudós emberekkel Keresztesi személyes kapcsolatot tartott fenn. Ismerte munkásságukat, tudott műveik megjelenéséről, esetleg megszerezte, forgatta őket. Ezeknek a szerzőknek a kortárs volta forrásértékű.

Keresztesi Józsefnek a *Magyar Athenas*hoz készített toldalékában találunk 70 szócikket 70 szerzővel és 101 új művel. Megállapíthatom, hogy a 70 szerzőből 54 literátor és a 101 megvizsgált mű Bod Péter

8 *Régi magyar költők tára. 17. század.* Szerk. KLANICZAY Tibor, STOLL Béla. 2. köt. Bp. 1962. 312.

írói lexikonában nem fordul elő, tehát számottevő bővítést jelentenek első magyar nyelvű lexikonunk számára.

A toldalék adatainak nagy része ma megtalálható a magyar könyvészeti segédanyagokban. De találunk benne bizonyos kiegészítéseket, amelyek egyes írók életére és működésére vonatkoznak. A kézirat tanulmányozása során megállapítható, melyek azok a könyvészeti feljegyzések — főként kéziratok —, amelyek az idők folyamán elvesztek vagy lappanganak valahol, de amelyeket Keresztesi ismert és felhasznált a toldaléka elkészítésében: Erdődy Lajos egy kéziratos műve, Herczegh János 2 kéziratos műve, Kenessei Péter 3 kéziratos műve, Madari János egy kéziratos műve, Ónadi József de Vince egy „nyomtatás alá készített" műve, Szeles György 3 kéziratos műve, Szilágyi Sámuel, [id.] kéziratai, „Nevetlen könyv" 2.

A Keresztesi által összeállított toldalék ugyanakkor része Szerencsi Nagy István a *Magyar Athenas*hoz gyűjtött kiegészítő-jegyzékének, egy újabb adalék a magyar historia litteraria történetéhez.

BELLÁGH RÓZSA

Fáy András pedagógiai műve 1816-ból. Fáy András elsősorban szépíróként ismert. Nem törekedett arra, hogy átfogó pedagógiai rendszert alkosson tudományos igénnyel, nem volt a neveléstudomány teoretikusa. Hosszú pályája során azonban szépirodalmi műveiben és publicisztikai írásaiban sokat foglalkozott a kor nevelésügyének legfontosabb kérdéseivel, főként a nőneveléssel. Van azonban egy korai műve,[1] amelyet 1816-ban adott ki, és amely elméleti pedagógiai kérdésekkel foglalkozott. A *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról* címet viselő, és ma már könyvészeti ritkaságszámba menő munka részletes elemzésére és értékelésére még nem került sor.[2] A könyv két részből áll. Az első részben a szerző általános pedagógiai elveket fejteget Rousseau, Campe és a filantropisták nyomán, a második részben pedig a hazánkban szokásos nevelési elvek és a nevelési intézményrendszer hibáiról szól. Fáy a természetes nevelés rousseau-i elvéből indul ki, de elveti Rousseau-nak azt a nézetét, hogy a nevelés a társadalomtól elszakítva, attól függetlenül menjen végbe. Az embernek „társaságos állapota" nincs ellentétben „természetes állapotával". Éppen a „társaságos állapot a mi természetes állapotunk" — vallja.

Fáy, mint a többi felvilágosodott szerző, az emberi élet céljául a boldogságot jelöli meg, majd felteszi a kérdést: „Minden embernek szükségképpen boldognak kell lenni?" „Nem! — adja meg a választ —, mert a boldogságra való elhatározást a természet más érző teremtményekre nézve szükségességgel kötötte ugyan össze, úgy hogy egy is elhatároztatása ellen semmit nem tehet, hanem természeti ösztönei által annak megfelelnie kéntelen, de az embernek s egyedül ő neki, az értelemnél és az akaratnál fogva Szabadsága lévén, van módja s tehetsége, ha ezzel visszaélni kíván: tenni a Természet törvényei, s annál fogva boldogsága ellen; és így szüli magának állati világára nézve a betegséget és ideje korán való halált; erkölcsi világára nézve pedig a bűnt és annak büntetését, mellyek által magát a boldogságtól messze veti."[3] A boldogságot az ember a természet és a társadalom valamint a vallás törvényeinek megismerésével és megtartásával érheti el. Fáy hisz abban, hogy ezeket a törvényeket az ember „tehetségeinek" segítségével ismerheti meg. A tehetségeket fejleszteni kell, emellett azt is meg kell akadályozni, hogy rossz irányba fejlődjenek, vallja a szerző. „Az emberben születésekor minden tehetségek szunnyadnak, és nagyobb gyámoltalanságban állat nem születhetik, mint az ember, a ki születéskor csak csírája a leendő embernek. A nagy történetekhez rendszerint soká készül a természet, s mennél nemesebb az állat, annál tovább készíti el azt czéljára. Ezért születik az ember legnagyobb s legtovább tartó gyámoltalanságban, mellynél fogva társaságos élet nélkül tehetségei, a machinának fenn tartására is elégtelenek, nem hogy az ember

1 *Próbatétel a mái nevelés két nevezetes hibáiról.* Szerzette FÁY András. Pesten, 1816. 169.

2 Fáy pályáját számos összefoglalás elemzi. Ezek közül BADICS Ferenc: *Fáy András életrajza* Bp. 1890. és ERDÉLYI Pál: *Fáy András élete és művei* c. munkái foglalkoznak bőven és részletesen az író életművének egészével, de ezekben csak rövid bekezdések olvashatók korai pedagógiai művéről. Értékes, de vázlatos összefoglalás KOMÁROMY Lajos műve: *Fáy András mint pedagógus.* Bp. 1899. 62., de ő is inkább Fáy későbbi, nőneveléssel kapcsolatos munkáit elemzi részletesen.

3 FÁY András: *i. m.* 15–16.

boldogságát munkálódhatnák. Ezeket tehát tökéletesíteni kell."[4] Melyek azok a tehetségek, amelyeket ki kell fejleszteni az emberben? Fáy szerint „a tehetségek között az értelem jár elől, ő az uralkodó". Az emlékező és képzelő tehetség az értelem szolgálatában kell hogy álljon, hiszen „amaz a multak tükrét, emez a jövendő messzelátó csövét tartja elébe, hogy parancsait ezek tanulságaival idézhesse." Fontos szerepe van még az életben az „érző" és „akaró" tehetségnek. A szerző azonban erőteljesen hangsúlyozza, hogy a tehetségek között „összhangzó arányosságnak" kell fennállni, mert „mi lenne akkor, ha a test vagy akarat az uralkodó pálczát az értelem kezéből kiragadván, parancsolnának, vagy az akarat helyett az érzések lennének elhatározók?"[5]

Arra is választ ad Fáy, hogy milyen módon lehet a tehetségeket leginkább fejleszteni. Három lépcsőfokot kell végigjárni a tehetségek kifejlesztése érdekében. Az első a „kifejtés" időszaka, amely a gyermek életének első tíz évét öleli fel. Ekkor alakulnak ki az alapvető testi és lelki tulajdonságok, melyeket a természetben, mindig abból kiindulva kell kifejleszteni. Ezt követi a „nevelés" időszaka, amely tíz-tizenkét évig tart, tehát az ember 20–22 éves koráig. A nevelés feladata a szülőké és a pedagógusoké. Ennek az időszaknak a végére a növendék képessé válik arra, hogy önállóan megálljon a világban. A harmadik szakasz szerint az önképzés, az „önmunkásság" kora. Ez a nevelés időszakának befejeződésekor kezdődik, és az egyén önmaga végzi. Ez a szakasz csak az élet befejeződésével ér véget. Az egész életen át tartó permanens tanulás eszméje rendkívül haladó, ma is helytálló elképzelés. Rousseau nyomán Fáy is azt a nézetet vallja, hogy un. „negatív" nevelésben kell részesíteni a gyermekeket életük első tíz esztendejében. Véleménye szerint a gyermek teste és szelleme tíz éves kor alatt még nem elég fejlett ahhoz, hogy a tudományok lényegét felfogja. A szerző a saját kora oktatási-nevelési rendszere legfőbb hibájának tartja a tudományok korai oktatását.

> „Hány tudomány van olyan, a mellynek egy 10 esztendőn alól levő gyermek sem foglalatját, sem czélját meg nem értheti, m. p. az Algebra, Philosophia, Astronomia s ezeknek részei stb. Sok tudományt gyermeki módra asszimilál magának, mint p. o. a Historiát, mellyet csak mint meséket tanulván, a legfontosabbakat el fogja mellőzni. Igy lesz a gyermek tudákos és csekély... Ollyan lesz ő mint a gólya, melly csak a csekély mocsárt keresvén, a méjjebbre nem bátorkodik ereszkedni. Mások gondolatjainak gyűjteménye lesz minden tudása: fogja tudni mit gondoltak az emberek Aristotelestől fogva Kántig, a nélkül, hogy tudná, mit kelljen magának gondolni. Hányattatni fog egész életében, hibázván benne az állapodott gondolkodás módja, melly jeles ember mindenkori tulajdona."[6]

Hogyan kell tehát a gyermeket tíz éves koráig helyesen nevelni? Erre a következő választ adja Fáy:

> „Fenelonnak volt Dauphinja, Rousseau választott magának Emilt; légyen nékem is szabad Idealomnak, ha Fenelon s Rousseau nem vagyok is, egy egészséges születésű férfi gyermeket választanom. Szabadon nőjjön fel 10 esztendős koráig, mint a szarvas az erdőben, nem esmérvén egyébb hatalmat, hanem azt, mellyet önnön gyengesége, s az és erőm által nékem maga ád maga felett. Oh ezeknél fogva, ha nevelői vesszőm, ha érzékeny nógatásaim pihennek is, szívesen fog ő nékem engedni.
>
> A Természet első munkáját a fejtést semmi erőszak ne fojtsa benne. Játék érje a játékot, s ezek a körülte lévő tárgyak fejtegessék teste s lelke tehetségeit.
>
> „Ő 10 esztendős koráig a betűt sem esmerné, hanem ha játékból maga, tudtomon, vagy befolyásomon kívül megtanulná azt. Tudományos dolgokról nem álmodozna, de esmérne minden tárgyat maga körül nevével és technológiájával eggyütt."[7]

4 FÁY András: *i. m.* 32.
5 FÁY András: *i. m.* 38.
6 FÁY András: *i. m.* 76–77.
7 FÁY András: *i. m.* 77.

Ebben a korban a gyermeknek közvetlenül kell tapasztalatokat szerezni, konkrétumok, megfogható tárgyak segítségével egyenesen a természetből. Ezzel ellentétben, mivel nálunk rendkívül korán kezdődik el a rendszeres oktatás, ezért a gyermekek ismereteiket már kezdetben is könyvekből, absztrakciók segítségével nyerik. Az ily módon elsajátított elvont fogalmak azonban zavarosak és homályosak számukra. A tanulók mélységükben nem is képesek felfogni az így közvetített ismereteket, értelmük nem fejlődik. „A tudományokban sokkal többre mehet, akit később kezdtek oktatni." – vallja Fáy, és hozzáteszi: „Nem az ér előbb czélhoz, a ki jókor indul, hanem a ki jó lovakon indul el."[8]

Fontosnak tartja azt, hogy a szülő vagy a nevelő erőszakos módon de befolyásolja a növendék fejlődését. Véleménye szerint közvetett módon, a természet törvényeit figyelembe véve, elsősorban példaadással kell gyermeket nevelni.

> „Példaadásom pedig örök tükör lenne neki. Igy vigyáznék naponként nevekedő fejlődésére, mint egy okos kormányos a sebes, de csendes folyón lelibegő hajóra; de erőszakos evezésemmel erőt nem adnék a víznek, ne hogy szirthez ütődjön a hajó.
>
> Ilyenkor, a mit már játékjaiban is cselekedtem, gondosan vigyáznám természeti hajlandóságait, s kilesném természeti elhatároztatását."[9]

Fáy hangsúlyozza, hogy az életnek ebben a korai szakaszában, az első tíz évben elsősorban a testi nevelést kell előtérbe helyezni. A gyermek rendszeres oktatását csak tizedik életévének betöltése után kell elkezdeni, akkor is lassan, fokozatosan, figyelembe véve a gyermek egyéni tulajdonságait, képességeit, érdeklődésének irányát.

> „Tíz esztendős korában neveléséhez kezdenék. Nem egyszerre tenném azt, hanem lassan-lassan csipegetném tőle játékait. A vallás és természet tudományai velejével táplálnám értelmét, példaadásokkal formálgatnám akaratját. Néha egy két kiválasztott Játékszíni Darabban látná a bűn büntetését és a virtus megjutalmaztatását. De egyik tehetségére nézve is ön munkásságát el nem ölném. Szüntelen való munka, vagy játék váltanák fel nála egymást, s a veszteglő heverés elkerültetésével megmenteném képzelő tehetségét a káros kicsapongásoktól.
>
> Egyszóval nevendékem természetére s polgárságára való tekintettel dolgoznám a Természettel kezet fogva annak boldogságán."[10]

A rendszeres oktatás, képzés tíz-tizenkét évet vegyen igénybe – vallja Fáy – vagyis a huszadik, huszonkettedik életév betöltéséig tartson. Ekkorra már olyan ismeretekkel és jellembeli tulajdonságokkal léphet a világba, hogy önmaga is megállhatja a helyét.

> „Tíz, legfellebb 12 esztendő alatt tanulhatna nevendékem annyit, a mennyi boldogságra szükséges, s charaktere bizonyos állapodást nyerhetne. Ekkor kilépne a világ piaczára erősen mint egy sudár élőfa, mint egy férfiu ön erejében való nemes bizakodással s reménnyel a jövendőhöz. Ifjui meg nem vesztegettetett erő, a szerencse változásainak truttzoló kedv s bátor lélek jegyzené ki őtet s romlott nevelés áldozatjai közzül, kiknek hervadozó testek s gyáva csüggedező lelkek örökös szemrehányások maradnak azon nevelőnek, a ki a Természetnek szent törvényeit, mellyek soha magokat bosszulatlan nem hagyják, lábai alá tapodni merészli."[11]

Könyve második részében Fáy buktatókat, hibákat sorol fel, amelyeket gyakran elkövetnek a korabeli viszonyok között szülők és nevelők. A már említett korai tudományos nevelés mellett gyakori hiba az „elérzékenyülés", vagyis az érzelmek túlzott előtérbe helyezése a nevelés során. Az író rendkívül károsnak tartja a kényeztetést, a szigorúság és következetesség mellőzését, a képzelet állandó ébrentartását.

8 FÁY András: *i. m.* 78.
9 FÁY András: *i. m.* 79.
10 FÁY András: *i. m.* 154.
11 FÁY András: *i. m.* 155.

A színházlátogatás, regények olvasása, éjszakai mulatságok mind károsak a gyermekre nézve, mert ezek korán kifejlesztik benne az ábrándozás (Fáy szóhasználatával az andalgás) hajlamát.

> „Az andalgás bennünk a képzelő erőnek legbájolóbb munkálkodása. Tárgy nélkül való óhajtások, nevetlen kivánságok, egy esmeretlen messze, jobb hazába való homályos vágyakodás az ő szüleményei. Ezen bájos hajlandóságnál nincsen szenvedhetetlenebb, ha határain túl lépvén, bennünket egy képzelt világgal ugy körül sző, hogy mintha azt, mellyben élünk s élnünk kell, elmulatjuk, meg unjuk s bennünket mintegy ébren álmodókká tészen."[12]

Fáy véleménye szerint kora nevelési rendszerének egyik legfőbb hibája a sokféle idegen nyelv oktatása. „A nyelvek tanulása nem kis teher a magyarnak; csapás rajta, mint a chinai tudósok lópatkós betűi." Az a véleménye, hogy a sok nyelv, főleg a latin tanulása rengeteg időt vesz igénybe. Így kevesebb idő és lehetőség jut az igazán fontos „reális tudományok" oktatására a tanulmányok során.

Bő teret szentel Fáy a nevelés egyik legfontosabb tényezőjének, a nevelőnek. Felsorolja azokat a tulajdonságokat, képességeket, melyekkel egy jó nevelőnek rendelkeznie kell. A jó nevelő „értelme kimüvelt", ismeri a vallás és a természet törvényeit, jó lélek- és emberismerő, amellett jelleme, erkölcsi tulajdonságai olyanok, hogy példaként szolgálhat a gyermek számára. Kora oktatási rendszerének egyik legfőbb hibájául rója fel, hogy Magyarországon nincsen nevelőket képző intézet, nincs továbbképzés. Aki írni olvasni tud, már oktathat, anélkül, hogy bármiféle lélektani, pedagógiai vagy módszertani ismeretei lennének.

Műve utolsó részében Fáy egy, – a felvilágosodás korának alapvetően fontos kérdésről fejti ki véleményét. Arra keres választ, szüksége van-e a társadalom minden rétegének magasabb tudományos ismeretekre. Mint ahogyan Rousseau, Fáy is úgy véli, hogy a tudományok csak a felsőbb rétegek számára szükségesek. A nép foglalkozzon iparral, kereskedelemmel, mezőgazdasággal.

„... Kereskedés és szorgalmatosság légyenek a nemzetnek első tökéletességei." A tudomány a kiválasztottaké legyen, akik vezetésre hivatottak. Véleménye az, hogy „midőn a kofa, a szabó, a paraszt könyvet olvasgatnak... a nemzet Ninive sorsához készül."[13] Ezt a nézetét az író idősebb korában már több művében felülbírálta, sőt elvetette.

Fáy Andrásnak ez a korai neveléselméleti kérdésekkel foglalkozó műve pedagógiai irodalmunk jelentős és méltatlanul elfelejtett korai alkotása. Nyelve ma már kissé nehézkesnek tűnik, de figyelembe kell vennünk, hogy a mű nyelvújítás időszakában született, amikor magyar filozófiai, pedagógiai műszavak még nem álltak rendelkezésre, sok fogalomra magának Fáynak kellett megfelelő szót találni.

Pedagógiai nézetei közül ma már nem mindegyik helytálló, de a reformkor hajnalán sok valóban élő nevelési problémára próbált választ keresni. Kár, hogy a mű csak szűk körök számára válhatott ismertté.

FEHÉR KATALIN

Vizkelety Béla litografált magyar királyképsorozata. Az 1994. december 17-ei Honterus-aukción szerepelt egy rövid történeti szöveggel kísért magyar vezér és királykép-sorozat litográfia megoldásban 1885-ből, amely kimaradt a *Nádasdy-Mausoleum* későbbi változatai közül.[1] A könyv a Légrády testvérek kiadásában jelent meg, ugyanott, ahol Dolinay Gyula arcképcsarnokának 1886-tól kezdődően ismétlődő kiadásai is, amelyek a *Mausoleum* 17. századi rézmetszeteinek reprodukcióit fametszetben, az eredeti képek kiegészítéseit (pl. Széchenyi, Kossuth, Liszt stb.) pedig a bécsi Theodor Mayerhofer litográfiáiban tartalmazták.[2] Nem sok keresés kellett hozzá, hogy a Honterus-féle kötetre vonatkozó hirdetés példá-

12 FÁY András: *i. m.* 120.
13 FÁY András: *i. m.* 147.

1 *A Honterus antikvárium XX. árverése.* Bp. 1994. 65. sz. *Magyar vezérek és királyok arcképcsarnoka.* Magyarország rövid történetével 1885-ig. 4. növ. kiad. Bp. 1885. Légrády.

2 RÓZSA Gy.: *Magyar történetábrázolás a 17. században.* Bp. 1978. 79, 160. 81. jegyzet.

1. kép Vizkelety Béla: I. István (litográfia)

2. kép Vizkelety Béla: Könyves Kálmán (litográfia)

3. kép Vizkelety Béla: III. László (litográfia)

4. kép Vizkelety Béla: II. József (litográfia)

nyait a szintén Légrády-kiadású *Pesti Hírlap* 1885-ös évfolyamában megtaláljuk.[3] A hirdetés a szöveg szerzőjét és a képek mesterét is megnevezi a szabadságharcban is részt vett evangélikus főiskolai tanár Batizfalvi István, illetve a főleg történeti festő és litográfus Vizkelety Béla (1825–1864) személyében.

Ennek alapján kialakul előttünk az érdekes kis kötet története. Első kiadása 1863-ban a Pollák testvéreknél jelent meg 55 oldalas kronológiai szöveggel. A második, harmadik és negyedik már Légrádyék impresszumát viseli és 70, illetve 96 oldal szöveg kíséri. Az utolsó kiadásban a szerző és az illusztrátor nevét elhagyták, ezért nem szerepelhetnek a lapok Vizkelety oeuvrejében Gerszi Teréz magyar litográfiatörténetében, holott Szinnyei József a kötet több kiadását említi Batizfalvi művei között.[4]

A 139 × 100 mm méretű lapokon az egyes alakok gotizáló keretben jelennek meg, a sorszámozás fent található 1-től 60-ig. Nem szolgai másolatok a *Mausoleum* nyomán, megváltozik a beállítás és a környezet, de bizonyos darabok (többek között Aba Sámuel, II. Géza, III. István, Ottó) annyira emlékeztetnek a *Mausoleum*ra, hogy ismeretét biztosra kell vennünk. I. Istvánnál az országépítés, Könyves Kálmánnál a tudós jelleg kerül hangsúlyozásra. A gyermek III. Lászlónál a fiatalkori halál bemutatását tartotta fontosnak, de azt nem tudjuk, hogy a németet hivatalos nyelvvé tevő II. Józsefnél mit akart a zsinóros ruhával kifejezni.[5]

A 19. században tehát nemcsak Josef Kriehuber, hanem magyar mester, Vizkelety Béla is készített aktualizált változatot a *Mausoleum* képeiről, amely ugyan gyengébb kvalitású az osztrák mesterénél, de mégis megérdemli figyelmünket. A jellegzetes stílusú kis képek nemcsak Vizkelety művészetének ismeretéhez járulnak hozzá, de értékes kiegészítést jelentenek a magyar történeti litográfia történetéhez is.

RÓZSA GYÖRGY

[3] Például *Pesti Hírlap* VII (1885). 129. sz. május 11, 149. sz. június 1. Dolinay Gyula könyve ugyanitt a január 1. szám 11. lapján.

[4] SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* I. Bp. 1891. 679–681. h. — GERSZI Teréz: *A magyar kőrajzolás története a XIX. században.* Bp. 1961. 212.

[5] A képek a következők: 1. Attila, 2. Buda (a hunokról a szövegben nem esik szó), 3. Álmos, 4. Árpád, 5. Zsolt, 6. Taksony, 7. Géza, 8. I. István, 9. Péter, 10. Aba Sámuel, 11. I. András, 12. I. Béla, 13. Salamon, 14. I. Géza, 15. I. László, 16. Kálmán, 17. II. István, 18. II. Béla, 19. II. Géza, 20. III. István, 21. II. László, 22. IV. István, 23. III. Béla, 24. Imre, 25. III. László, 26. II. Endre, 27. IV. Béla, 28. V. István, 29. IV. László, 30. III. András, 31. Vencel, 32. Ottó, 33. Róbert Károly, 34. I. Lajos, 35. Mária, 36. II. Károly, 37. Zsigmond, 38. Albert, 39. I. Ulászló, 40. V. László (Hunyadi János hiányzik), 41. I. Mátyás, 42. II. Ulászló, 43. II. Lajos, 44. Zápolya János, 45. I. Ferdinánd, 46. Miksa, 47. Rudolf, 48. II. Mátyás, 49. II. Ferdinánd, 50. III. Ferdinánd, 51. IV. Ferdinánd, 52. I. Lipót, 53. I. József, 54. III. Károly, 55. Mária Terézia, 56. II. József, 57. II. Lipót, 58. I. Ferenc, 59. V. Ferdinánd, 60. I. Ferenc József.

FIGYELŐ

Tarnai Andor (1925–1994). Halk szavának tudományos ügyekben súlya volt, véleményére fiatalok és idősebbek egyaránt figyeltek. Tekintélyét, tudományos hitelét tényeken alapuló munkáival érte el. Nem gyártott elméleteket, nem engedett külső nyomásnak: a tények szigorú tiszteletben tartásával, azok dokumentált értelmezésével építkezett. Munkássága a régi magyar irodalommal és művelődéstörténettel foglalkozó kutatók, tanárok, egyetemisták és elmélyedni kívánó érdeklődők számára egyaránt kikerülhetetlen.

1925-ben született Gyulán. Eötvös-kollégistaként szerzett magyar–latin szakos tanári diplomát. 1957-ig az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában dolgozott, aztán az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa, majd osztályvezetője, 1980–1994 között az Eötvös Loránd Tudományegyetem régi magyar irodalom tanszékvezető professzora, 1990-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Kutatásaiban kezdettől fogva saját útját járta. Irodalmi és történelmi folyamatok megértéséhez hihetetlenül sok nyomtatott és kéziratos forrást olvasott el latinul, magyarul és németül. Nemcsak kiemelkedő és mások által már méltatott műveket, hanem sok ismeretlenségben lappangó szerzőt is; nemcsak értékesnek tartott műveket, hanem egy-egy témára, műfajra vonatkozóan minden hozzáférhetőt. Az Országos Széchényi Könyvtár régi nyomtatványokat és kéziratokat forgalmazó olvasótermének haláláig leggyakoribb „vendége" volt. Olvasott, másolatokat rendelt, általa szerkesztett forráskiadvány-sorozatok számára gyűjtötte az anyagot. A hozzá fordulókat, különösen tanítványait buzdította, óriási forrásismerete alapján mindig tudott tanácsot, ötletet adni. Mindezt úgy tette, hogy mindig háttérben, és többnyire megnevezetlenül maradt. Egyetemi fogadóóráin, intézeti megbeszéléseken, könyvtárakban tartott cigarettaszünetekben vagy esti órákban Attila utcai lakásán úgy vált tudományszervezővé, hogy vezetőként munkás társa maradt kollégáinak, tanítványainak. Sokunk pályáját indította el és irányította: nemcsak az irodalomtörténet, hanem a nyelv-, művelődés-, egyház- és tudománytörténet területén is.

Minden megjelent munkájának súlya van. Batsányi János műveinek kritikai kiadásához (1953–1961) a jegyzeteket már a fentebb vázolt szakmai alázattal készítette. Az *Extra Hungariam non est vita (Egy szállóige történetéhez)* című kötetecskéjében (1969) egy szólás forrásai és előfordulásai alapján rajzolt árnyalt képet a 18. századi Magyarország eszmetörténetéről. Az akadémiai irodalomtörténet 2. és 3. kötetébe általa írt fejezetekben 18. századi irodalmi, eszmei és művelődéstörténeti folyamatok új értelmezését adta. Kritikatörténeti monográfiája, *A magyar nyelvet írni kezdik... Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon* (1984) alapkönyv a magyarországi középkor irodalmáról. Kritikatörténetből a felvilágosodás koráig érő szöveggyűjteményt állított össze (1981). Nagy kedvvel foglalkozott az újkori Magyarország értelmiségével, az értelmiségiek Hungarus-tudatával, annak felbomlásával, a 18. századi irodalmi és tudományos élet kérdéseivel, műfajaival. Régebbi és az utóbbi évtizedben publikált terjedelmesebb tanulmányaiból egy 18. századi monográfia körvonalai rajzolódnak ki. Az irodalom- és tudománytörténetírásról az akadémiai irodalomtörténetben megjelent összegzését új kutatásokkal bővítette: írt Bél Mátyásról (1984), Czvittinger Dávidról (1993). Foglalkozott a latin nyelvű líra hazai változásával (1984, 1988) a consultatióval (1986), a paródiával (1990). Sajnos a monográfia nem készül el, Tarnai Andor 1994 nyarán meghalt.

Tudományos vállalkozások kapcsolódtak össze nevével. Sokat köszönhetnek neki az utóbbi időben örvendetesen megszaporodott szövegkiadások. Ő vezette az MTA Textológiai Bizottságát. Az Irodalomtörténeti Intézetben ő irányította a kritikatörténeti kutatásokat. Sorozatot indított a magyarországi tudósok levelezésének kiadására. Folyóiratunknak, a *Magyar Könyvszemlé*nek 1968 és 1990 között szerkesztőbizottsági tagja volt. Akik közelről ismertük, tudjuk, hogy nemcsak a neve szerepelt ezen vállalkozásokban, sok-sok munkája van bennük. Magatartásával kortársai egyöntetű megbecsülését érdemelte ki, emberi tartása, önzetlen segítőkészsége, szerénysége és művei útmutatás és példa a következő nemzedékeknek.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

A brémai „Deutsche Presseforschung" tevékenysége.* A „Deutsche Presseforschung" nevet viselő intézet[1] története 1957-ben kezdődött, amikor a „Gesellschaft für deutsche Presseforschung zu Bremen" nevű egyesület (elsősorban erkölcsi) támogatásával létrejött a Brémai Állami Könyvtár hasonló nevű részlege. Feladata a nem sokkal korábban, ugyancsak a könyvtár egy részlegeként létrehozott, és folyamatosan továbbfejlesztett mikrofilmgyűjtemény, az ún. „lelőhelykatalógus" valamint a tervbevett címszóregiszter felhasználásával „a rendelkezésre álló sajtótörténeti forrásanyag tudományos feldolgozása és az anyaggal kapcsolatos információszolgáltatás" volt. Egy, a teljes német nyelvű sajtót a kezdetektől a mindenkori jelenig felölelő katalógus, bibliográfia és egy központi gyűjtemény létrehozásának gondolata persze már jóval korábban, e század elején is felbukkant, és a két világháború között nyilvánosságra került ennek a — már a teljesség igényét is szem előtt tartó — anyaggyűjtő és forrásfeltáró munkának első eredménye (Hans Traub: *Standortskatalog wichtiger Zeitungsbestände in deutschen Bibliotheken.* Lipcse, 1933.), mely azonban még nem tudott mélyre meríteni: a németországi könyvtárakban fellelhető fontosabb újságok lelőhelyének, állományának válogatott közreadására volt kénytelen szorítkozni. Az ekkorra már számos német főiskolán és egyetemen intézményesült „Zeitungskunde" vagy „Zeitungswissenschaft", mely mint a politikai propaganda és manipuláció lehetőségeit feltárni képes tudományág, jórészt elkötelezte magát a fasiszta rezsim mellett, ezzel megnehezítette a sajtótörténeti kutatás második világháború utáni sorsát. Ugyanakkor éppen ez talán hozzásegítette ezt a tudományágat elsőrendű, a további kutatást megalapozni képes feladata, a forrásfeltárás intenzívebb műveléséhez s talán, az addigi megközelítési módok egy részének ellehetetlenülésével hozzájárult, hogy a tudományterület nyitottabbá vált modernebb irányzatok, a társadalom- és a mentalitástörténet, a hétköznapi élet felé forduló történeti kutatás eredményei, módszerei és kérdésfeltevései iránt.

Ugyanakkor máig sem heverte ki egészen e tudományág, hogy diszkreditálódott volta miatt erősen elhanyagolták. Ma is, bár elismertsége és jelentősége növekszik, kevesen művelik Németországban a sajtótörténeti kutatást. Amire a második világháború után a „publicisztikatudomány" történeti részében szűk keretek között ugyan, de továbbra is lehetőség nyílott, az a széles körű forrásfeltárási, anyaggyűjtési, archiválási, katalogizálási és bibliográfiai tevékenység volt, amit a 19. és 20. századra nézve (a jelen sajtótermését is beleértve) a dortmundi „Institut für Zeitungsforschung" folytat a lehetőségekhez mérten teljességre törekedve, a brémai „Deutsche Presseforschung" pedig a történeti dimenziót erősebben szem előtt tartva, az első időszakban elsősorban a kezdetekre, majd az utolsó két évtizedben növekvő

* E beszámoló egy 1994. decemberében tett néhány napos brémai látogatás tapasztalatai, a „Deutsche Presseforschung" munkatársaival folytatott beszélgetések és a következő anyagok alapján készült: Gert HAGELWEIDE: *Die „Deutsche Presseforschung" an der Staatsbibliothek Bremen* = Jahrbuch der Wittheit zu Bremen 12 (1968). 7–30. o.; *Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung.* Arbeitsbericht und Forschungsprogramm (Herbst 1984.); DAAD Letter 1993. Juni Nr. 2. (Bonn) 14–18.; *Jahresbericht der ZWE DPF* 1991, 1992, 1993. Az intézet címe: ZWE Deutsche Presseforschung, Universität Bremen Postfach 330160 Bremen Tel.: 0421/2183650.

1 Bár nincsen egyetemi tanszéki vagy intézeti státusa, de mert nem találtam a brémai egyetemen belüli jogi helyzetét kifejező „Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung" jelentését megfelelően visszaadó magyar kifejezést, az „intézet" szót fogom használni, tágabb, általános jelentésében.

mértékben a 18. századra is koncentrálva, s a 19. és a 20. századra is egyre inkább kiterjeszkedve végez. Elméletileg azonban a kezdetektől a mindenkori jelenig (bár pragmatikus okokból egyelőre inkább csak az 1940-es évek végéig) terjeszkedve végzi munkáját.

Ugyanakkor a „Deutsche Presseforschung" nem korlátozza érdeklődését a periodikusan megjelenő nyomtatott termékekre: távolabbi célkitűzései között a röplapok, röpiratok, plakátok feldolgozása is szerepel, s természetesen nagy figyelmet szentel az ún. „vásári relációk" („Messrelationen": a frankfurti, lipcsei és más nagy vásárok alkalmára félévenként megjelenő, az elmúlt időszak történéseit összefoglaló hírkompendiumok) feldolgozásának, bár ezeket sem számítják hagyományosan a periodikus nyomtatott sajtó fogalma alá, viszont éppen a hírlapsajtó kezdeteinek és gyökereinek felderítésében feldolgozásuknak fontos szerepe van. A „Deutsche Presseforschung" távlati célkitűzéseinek maximalizmusát ugyan elméletivé teszik a materiális lehetőségek szűk korlátai, ez a maximalizmus azonban nagyon fontos éppen a fentebb említett központi sajtótörténeti gyűjtemény, bibliográfia és katalógus létrehozására irányuló törekvések életbentartása érdekében. Fontos ugyanakkor a sajtótörténet mint tudományág tudományos lelkiismeretének ébrentartása és a tudományágak között elfoglalt helye, feladatai tisztázásának érdekében is, hiszen ami e területet mindig is fenyegette és fenyegeti, az a feldolgozott források és az alkalmazott módszerek körének beszűkülése, a kérdésfeltevések mélységének csökkenése s a tárgy által megkövetelt interdiszciplinaritás követelményének elsikkadása, vagy a többi tudományterületek eredményeire való ráutaltság miatt a terület önállóságának feladása, ami persze előbb-utóbb intézményi különállásának korlátozását is maga után vonhatja, ott is, ahol van ilyen.[2]

Az intézet jogi státusa körüli viták, annak változásai, a munkát lassító materiális probémák sok egyéb tényező mellett talán a megtépázott hírű, bár többé-kevésbé mindig is „mostohagyerekként" kezelt tudományterület nehézségeit is tükrözik. A könyvtári részleg 1972-ben került át a néhány évvel korábban létrehozott Brémai Egyetem fennhatósága alá. A mikrofilmgyűjtemény és a „lelőhelykatalógus", melyek időközben tekintélyes méretűre gyarapodtak és egyedülálló segédanyagot jelentenek a kutatók számára, továbbra is az (immár Egyetemi és Állami Könyvtár nevet viselő) könyvtár egy részlegét alkotják, bár további gyarapításukat a „Deutsche Presseforschung" végzi, jórészt az általa megpályázott és elnyert anyagi forrásokból. Minthogy az intézet tevékenysége szorosan kötődik a könyvtár állományát képező anyaghoz, az intézet helyiségei is a könyvtár épületében vannak. 1982-ben hosszas viták után újraszabályozták az intézet feladatkörét és jogi helyzetét, azóta viseli a „Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung" nevet (ZWE DPF), vagyis az egyetem olyan szervezeti egysége lett, melynek elsődleges, lényegi feladata a tudományos kutatás (ideértve a forrásfeltárási és archiválási munkálatokat is). Ezenkívül a mikrofilmgyűjtemény állományát és a katalógus által tartalmazott információkat olvasóknak, személyesen, telefonon vagy írásban érdeklődőknek rendelkezésre kell bocsátaniuk (vagyis a könyvtár állománya gyarapításán és feldolgozásán túl olvasószolgálatot is ellátnak. Ez nem csekélység: az intézet 1991–93-as évi beszámolói szerint az információért hozzájuk fordulók (növekvő) száma a tízezerhez közelít). Az oktatás nem tartozik az intézet elsődleges feladatai közé, bár a tudományos munkatársak nagy része az éves beszámolók tanúsága szerint vállalja előadások vagy szemináriumok megtartását is. A „Deutsche Presseforschung"-hoz kötődik több doktorandusz munkája is. Az intézet ugyanakkor publikációs tevékenységet is folytat: nemcsak saját kutatási programjaik eredményeit rendezik sajtó alá, nemcsak az általuk vagy közreműködésükkel rendezett tudományos ülésszakok anyagának megjelenésén dolgoznak, hanem a kisebb-nagyobb mértékben velük együttműködésben, a forrásanyaguk felhasználásával készült munkák, disszertációk, sőt egyéb, tőlük függetlenül létrejött sajtótörténeti témájú munkák megjelenését is igyekszenek elősegíteni elsősorban 1958 óta megjelenő könyvsorozatuk révén (Bremer Reihe).

[2] Bodo ROLLKA: *Perspektiven einer vergleichenden historischen Kommunikationsforschung und ihre Lokalisierung im Rahmen der Publizistikwissenschaft.* In: Presse und Geschichte II. Neue Beiträge zur historischen Kommunikationsforschung. Szerk.: Elger BLÜHM, Hartwig GEBHARDT. München, 1987. (Bremer Reihe 26. kötet); *Zentrale Wissenschaftliche Einrichtung Deutsche Presseforschung.* Arbeitsbericht und Forschungsprogramm (Herbst 1984.) Vorbemerkung.

1984-ben az intézetnek súlyos nehézségei támadtak: az addigi vezető, dr. Elger Blühm professzor halálával megüresedett helyet nem tudták azonnal megfelelő tudományos fokozattal rendelkező és a szakterület specialistájának mondható munkatárssal betölteni és az utódproblémákra hivatkozva az egyetem meg akarta szüntetni az intézetet. Végül is sikerült helyzetét stabilizálnia, s a tudományos munkatársak számát fenntartania, ez három-négy teljes állású és három-négy korlátozott munkaidőben foglalkoztatott tudományos munkatársat jelent (a kezdetben egyszemélyes könyvtári részleg csak lassan tudta munkatársai számának gyarapítását elérni: 1959-ben lépett be a második tudományos munkatárs (a későbbi utód), Elger Blühm Lutz Mackensen mellé, 1960-ban állt munkába az első asszisztens, s csak 1968-ban a második tudományos munkatárs). 1963-ban az eredetileg külön könyvtári részleget alkotó „Mikrofilmarchiv und Standortkatalog"-ot is (melynek vezetői előbb Hans Jessen, majd Rolf Engelsing voltak) a „Deutsche Presseforschung" részleghez csatolták, így 1968-ig a három munkatárs a korábbi két részleg összeadódó feladatait látta el. A 80-as évek végén négy tudományos munkatárs és négy asszisztens dolgozott már az intézetben.

Bár az 1984-es válság a tudományos utánpótlás nehézségeit mutatta a sajtótörténet területén, pillanatnyilag nem ez az intézet fő gondja: úgy tűnik, növekszik a terület iránti érdeklődés, egyre többen fordulnak felé, s ma már az intézet — anyagi lehetőségeihez mérten — megfelelő számú, elkötelezett, és többségében fiatal munkatárssal rendelkezik. Igaz, az, hogy a munkatársak korátlaga alacsony, a megfelelő számú és szintű tudományos fokozat felmutatásában jelent nehézségeket. Pillanatnyilag elsősorban az asszisztencia-helyek száma jelent problémát: az egyetem a 80-as évek vége óta megtagadja egynél több asszisztensi hely fenntartását, s ez lehetetlenné teszi az intézet „aszketikus" feladatvállalásának — éppen a minden tudományos feldolgozás és kutatás alapját képező anyaggyűjtési, katalogizálási munka megfelelő ütemű folytatásának — megvalósítását, s a feladatkörök olyan halmozódását idézi elő a munkatársak számára, ami persze a rendelkezésre álló anyag tudományos feldolgozását is hátráltatja. Innen adódik — bár ez talán a legkisebb teher a sok közül — , hogy az elméletileg nem az ő feladatkörükbe tartozó olvasószolgálati jellegű feladatok is sokszor a tudományos munkatársakra hárulnak, az adminisztrációs, s a dokumentációs és archiválási munkák mechanikus részéről nem is beszélve.

A nehézségek ismeretében még imponálóbb az a hatalmas munka, amit a „Deutsche Presseforschung" végez. A mikrofilmgyűjtemény alapját a 17. századból származó német újságok véletlenszerűen előkerült halmaza képezte. 1968-ra az állomány a 17. századra nézve az addig feltárt és hozzáférhető (tehát pl. nem a volt NDK területén lappangó) újságok közel teljes gyűjteményét tartalmazza (1968-ban ez 36 000 újságszámot jelentett) s az anyag bibliográfiai feldolgozását tartalmazza Elger Blühm és Else Bogel munkája: *Die deutschen Zeitungen des 17. Jahrhunderts. Ein Bestandverzeichnis mit historischen und bibliographischen Angaben. 2 Bde.* (Bremen, 1971.) Az állomány új felfedezésekkel természetesen azóta is bővül[3], külföldi könyv- és levéltárakban folytatott kutatások révén is. 1990 után megkezdődött a volt NDK területén fellelhető anyag rendszeres feltárása is. Dolgoznak az 1971-es bibliográfia kiegészített, bővített új változata összeállításán is, immár számítógépes adatbankok felhasználásával. A sajtó korai történetével foglalkozó referatura gyűjti az ún. „vásári relációk"-at is. A kutatások során az ismert relációk száma mintegy megháromszorozódott, 1984-ben 547 darabot ismertek (az utolsó években ez a kutatási terület nem szerepel az aktuális projektek között, az anyag referense kivált a „Deutsche Presseforschung" munkatársai közül), ezeket katalogizálták, bibliográfiai leírásuk, majdnem 500 darab címoldalának másolata és egy töredéküket (1984-ben 62 darab) teljes másolata található meg az intézetnél. 1974-ben kezdődött meg a 18. századból és a 19. század első feléből származó anyag intenzív gyűjtése és feldolgozása.

Pillanatnyilag ezen a területen folyik nagyobb erővel a munka, mint ahogy az első két évtizedben egyértelműen a 17. század feldolgozása állt a figyelem központjában. 1992-ben zárult le egy kutatási program, mely a francia forradalomnak a német nyelvterület sajtójára tett hatásával és a mentális struktúráknak a nyilvánosság, a hétköznapi élet és a kultúra szféráiban megfigyelhető, a francia forradalom hatására is visszavezethető változásaival foglalkozott. Ennek része volt egy 1989-ben a Presseforschung

[3] Johannes WEBER: *Neue Funde aus der Frühgeschichte des deutschen Zeitungswesens.* In: Archiv für Geschichte des Buchwesens. Bd. 39. Frankfurt am Main, 1993. 321–360.

által Brémában megrendezett konferencia, ahol sajtótörténészek, történészek, irodalomtörténészek és más tudományterületek (többek között pedagógia, néprajz, művészettörténet) képviselői vettek részt. A konferencia anyaga 1992-ben jelent meg a 23 tanulmányt tartalmazó *Französische Revolution und deutsche Öffentlichkeit. Wandlungen in Presse und Alltagskultur am Ende des 18. Jahrhunderts* című kötetben,[4] melyet a Deutsche Presseforschung munkatársai rendeztek sajtó alá. Most az 1700 és 1848 közötti sajtó referatúrája két igen jelentékeny kutatási program megvalósításán dolgozik: a „Volksaufklärung" (népfelvilágosítás – népi felvilágosodás) címűn, melynek eredényeképpen már napvilágot látott a négy kötetre tervezett (de a forrásfeltárás eredményei nyomán egyre inkább úgy tűnik, ennél nagyobb terjedelművé duzzadó) kommentált bibliográfia első kötete.[5] Ez a népfelvilágosításra irányuló törekvések kezdeteiről és fejlődésük 1780-ig tartó szakaszáról ad képet: a forrásanyag tenger mennyisége miatt teljes bibliográfiai feldolgozásról nem lehetett szó, de a kezdetekről, a népfelvilágosító írások műfajainak a „Hausvater"-irodalomból való kibontakozásáról és a szerző által „Gemeinnützig-ökonomische Aufklärung"-ként emlegetett (közhasznú-gazdasági felvilágosítás/felvilágosodás) első szakasz (18. sz. első fele) eddig nagyrészt ismeretlen forrásairól közelítően teljes feldolgozást, a későbbi, eddig is jobban feltárt szakasz (1760–1770-es évek) irodalmi terméséről pedig reprezentatív bibliográfiát igyekszik nyújtani a mű. Már nyomdában van (ezen ismertetés megjelentéig talán már piacra is került) a következő két, az 1800-ig terjedő anyag feldolgozását tartalmazó kötet is. A bibliográfia a periodikákon kívül (mezőgazdasági tárgyú folyóiratok, a néphez – elsősorban a parasztsághoz – szóló sajtótermékek) felölel kalendáriumokat, értekezéseket, a felvilágosítók egyéni iniciatívájából kiadott vagy hatóságilag terjesztett oktató célzatú kiadványokat, katekizmusokat stb. Két olyan műfaj jelentőségére is felhívja a figyelmet, melyek bibliográfiai feldolgozására nem volt mód, lévén eddig semminemű szisztematikus feltárásuk nem történt meg: az ún. „Intelligenzblatt"-ok és az ún. „Mandatsschriften" műfajára, melyek a népi felvilágosodás történetében fontos szerepet játszottak: előbbiek elsősorban hirdetéseket és egyéb közhasznú tudnivalókat (ártáblázatokat, rendeletek szövegét stb.) tartalmazó, de gyakran praktikus gazdasági és egészségügyi jobbító javaslatoknak is teret adó lapok, utóbbiak hatósági köriratok, melyek konkrét élethelyzetekre, elsősorban szükséghelyzetek, pl. járványok, marhavész, természeti csapások, rossz termés, szárazság esetére próbálták a lakosságot gyakorlati tanácsokkal ellátni. A bibliográfia első kötetében egy-egy exkurzus hívja fel a figyelmet e két műfajra, példákkal illusztrálva, milyen gazdag anyagot tartalmaznak a „Volksaufklärung" kutatása számára.

A korai történet és az 1700–1848 közötti időszak referensei együttműködésével készül egy nagyszabású bibliográfia, mely a legalaposabb és legátfogóbb ilyen vállalkozás ezidáig: a bibliográfia a teljes német nyelvű sajtót fogja feldolgozni a kezdetektől 1815-ig, minden eddiginél részletesebb kutatások alapján, az eddigi szakirodalom adatain túl korabeli periodikákban megjelent kiadói hirdetések, recenziók adatait is felhasználva. A bibliográfia készítői arra törekednek, hogy minél több anyagba maguk nyerjenek bepillantást. Ezt az első kötetben feldolgozott periodikák 70–75%-ánál sikerült megvalósítani, nagyobbrészt kölcsönzés vagy a különböző könyv- és levéltárakban szétszórt anyag lefilmezése útján, kisebbrészt kutatóutakon, helyszíni betekintés révén.

Ez a kötet, mely pillanatnyilag már nyomdában van, Hamburg és Altona sajtóját dolgozza fel, ami – közel 1000 címmel – a korszak német nyelvű sajtótermésének a becslések szerint mintegy hatodát teszi ki.[6] A bibliográfia az egyes városok sajtóbibliográfiáiból fog az évek során összeállni. Természetesen nem korlátozódik majd a mai német nyelvterületekre, s az azokon kívül eső, többségben a vizsgált korszakban is többnyelvű városok német nyelvű sajtóját igyekszik majd a többnyelvű-többetnikumú városok kultúrájának egységéből nem önkényesen kihasítva, hanem a kölcsönhatások sokaságát legalábbis jelez-

4 Szerk.: Holger BÖNING. München, 1992.

5 Holger BÖNING–Reinhart SIEGERT: *Volksaufklärung.* Biobibliographisches Handbuch zur Popularisierung aufklärerischen Denkens im deutschen Sprachraum von den Anfängen bis 1850. Band I.: Holger BÖNING: *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780.* Stuttgart-Bad Cannstatt, 1990.

6 Emmy MOEPPS és Holger BÖNING munkája.

ve ábrázolni. Készítői igyekeznek a nyomdászok, kiadók, szerkesztők és újságírók személyéről is minél több adatot feltárni: ezen adatok rendszeres feldolgozása sem történt eddig még meg a német nyelvterületre nézve, a bibliográfia tehát ebből a szempontból is hiánypótló mű lesz.

A munkálatok során gyors ütemben növekszik a mikrofilmgyűjtemény és a lelőhelykatalógus 18. századi anyaga is.

A többi aktuális kutatási programból csak néhány megemlítésére szorítkozom. Dr. Johannes Weber a politikai eseményeket kommentáló-magyarázó folyóirat (ún. „historisch-politisches Journal") műfajának keletkezésével foglalkozik, s az általánosan elterjedt magyarázattal szemben kimutatta, hogy azok nem a tudós folyóiratok leszármazottai voltak, s nem is a francia műfajok hatására keletkeztek, hanem a hírlapsajtóval szoros kölcsönhatásban, annak kiegészítőjeként a 17. század második felében[7].

Az 1848 utáni sajtó történetével foglalkozó munkatárs (dr. Hartwig Gebhardt) az illusztrált lapok történetével foglalkozik: ez a 19. század közepétől e század közepéig szóló kutatási program ugyancsak több éves munkát jelent még[8].

Doktoranduszok dolgoznak az USA-ba bevándorolt német nők sajtójának feldolgozásán (Monika Blaschke), s — a „Volksaufklärung"-projekt eredményeiből kiindulva — a 18. századi mezőgazdasági folyóiratok további feltárásán és tartalmuk elemzésén (Bettina Niemeck).

A Presseforschung munkatársai számos konferencián vesznek részt, a legkülönbözőbb, történeti módszerrel is dolgozó tudományok ismereteihez téve hozzá valamit. Az intézet számos kiállítást is rendezett anyagából, például 1976-ban az amerikai függetlenségi háború évfordulója alkalmából, „Vorboten der Freiheit — Das Ringen um die Unabhängigkeit der Vereinigten Staaten von Amerika im Spiegel der zeitgenössischen deutschen Presse" címen, 1980-ban a második világháború alatti röplap-propagandáról, 1983/84-ben pedig a sajtófotók jellegének 1930 és 1936 közötti változásairól („Gleichschaltung der Bilder. Pressefotografie 1930–1936").

MÁRKUS ROZÁLIA

Jean-François Van de Velde (1743–1823) kézirathagyatékának magyar vonatkozású iratai. (Kutatási beszámoló). A brüsszeli Királyi Könyvtár (Bibliothèque Royale Albert Ier — Koninklijke Bibliotheek Albert I.) 22448. számú kézirata az „Apparatus Melanchthonianus" címet viseli. Tartalma azonban tágabb, gazdagabb a címből remélhetőnél; Jean-François Van de Velde iratmásolatai a német nyelvterület könyvtárainak — főként Melanchthonnal kapcsolatos — dokumentumairól, de főként a 16. századi reformáció történetére vonatkozóan.

A kéziratok másolója a leuveni egyetem teológia professzora, az egyetem könyvtárosa, történész.[1] 1798-ban, a Belgiumot elfoglaló franciák elől menekült Németországba, s ekkor kezdett hozzá az Apparatus gyűjtéséhez.

Jelen közleményem csupán figyelemfelkeltő kíván lenni, hiszen Van de Velde számos olyan könyvtárba, levéltárba eljutott, amelyek ma már nem léteznek, anyaguk megsemmisült vagy ismeretlen helyen

[7] Johannes WEBER: *Daniel Hartnack — ein gelehrter Streithahn und Avisenschreiber am Ende des 17. Jahrhunderts.* Zum Beginn politisch-kommentierender Zeitungspresse. In: Gutenberg-Jahrbuch. Jg. 68. Mainz, 1993. 140–158. A szerző monográfiája, mely a „Götter-Both Mercurius. Die Urgeschichte der politischen Zeitschrift in Deutschland" című kutatási program eredményeit tartalmazza, 1994-ben volt megjelenendő, mostanra biztosan piacra került már.

[8] A kutatás eddigi eredményeiből számos tanulmány született, pl.: Hartwig, GEBHARDT: *Die Illustierte 'ABZ-Arbeit in Bild und Zeit'*, Berlin, 1933. *Eine getartnte nationalsozialistische Kopie der kommunistischen 'AIZ-Arbeiter-Illustrierte Zeitung'* = Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte München, 1984.

[1] Életéről, szakirodalmi tevékenységéről röviden írt Henri DE VOCHT a *Biographie National de Belgique* Tom. 26. Bruxelles, 1936. 543–555. oldalain. Részletesen lásd: F. Claeys BOUNAERT: *Jean- François Van de Velde, professeur et bibliothécaire de Louvain 1743–1823.* Notice biographique, suivie d'un inventaire de documents consernant sa vie et ses oeuvres = Ephemerides Theologicae Lovanienses. 35(1959) 904–919.

lappang (pl. a baltikumi levéltárak). Az is igaz, hogy a másoló minden adatának ellenőrzése (ismert-e?) rengeteg időt venne igénybe, de ezen túl több olyan kutatócsoport is működik, amely e híradás alapján gyorsan, hatékonyan nekiláthatna az anyag feldolgozásának (így pl. a Dudith-levelezést kiadó munkaközösség vagy a hazai Melanchthon-recepcióval sok éve foglalkozó, tapasztalt kutatók). Az eddigiekből már kiderülhetett, hogy főként e két szempontból érdekes a leuveni professzor kézirata.

Az Apparatus Melanchthonianus első kötete teljes egészében a wroclawi Szent Erzsébet könyvtárnak iratairól készült másolat-köteg. Thurzó János ottani püspök udvartartásának van magyar kutatója, de rajta kívül is több szakember haszonnal forgathatja e kötetet, hiszen csaknem minden lapja magyar vonatkozású: Johannes Henckel életéhez találunk benne becses adatokat, vagy megtudhatjuk, hogy Kendi Sándor Johannes Cratoval és Hubertus Languetussal volt baráti kapcsolatban.

A kötet főbb egységei a következők:

I. Huberti Langueti Epistolae quas ... Domino Thomae Redingero scripsit ex originalibus Huberti epistolis quae in Bibliotheca ad S. Elisabetham Wratislaviae asservantur.
II. Acta Antonii Ruchammer 1496–1504.
III. Protocollum Matthiae Preuss de Fürstenwalden notarii publici et scribae venerabilis Capituli Wratislaviensis 1510–1549.
IV. Acta Joannis Mandelii, notarii capituli Wratislaviensis 1549–1562.
V. Liber conclusionum sive actorum Capituli Vratislaviensis 1562–1570.

A Wroclawban másolt iratok egyébként több kötetben felbukkannak, így például a második kötet első felében. Számunkra itt, az általános (a nem Melanchthonhoz és Dudith-hoz köthető hungarikumok) ismertetésben az tűnik említésre méltónak, hogy Johannes Crato magyarországi kapcsolatairól egyetlen adatközlést ismerünk,[2] jóllehet a másolatokból kitűnik, hogy sokat foglalkozott magyar ügyekkel: ilyenek pl. Zacharias Ursinus vagy Hubertus Languetus levelei hozzá, vagy éppen a Pozsonyban keltezett, 1571. november 7-én Siegfridus Rybisch által írt levél.

Van de Velde professzor számos olyan levélrészletet vagy nyomtatványt is lemásolt, ami a törökök magyarországi terjeszkedéséről számolt be. Ez teljesen érthető, hiszen érdekelte, honnan szerzik a wittenbergi reformátorok a híreiket. Mindez, amellett, hogy számos tartalmi hungarikumot jelez, azért nem érdektelen, mert olyan leveleket is leírt, mint például Mathesy Istváné Révai Ferenchez (sine anno, szeptember 25.) vagy néhány, Ungnád Dáviddal kapcsolatos iratot.

Philipp Melanchthon magyarországi recepciójával kapcsolatos iratok a hagyatékban. Talán bátorság egy kívülállónak egy nagymúltú kutatási terület közelébe tévedni, ám mentségemre szolgáljon, talán új ismereteket is közzé tudok tenni. Túl azon, hogy értetlenül állok a jelenség előtt, hogy a Melanchthon-levelezés Magyarországra írt ismert darabjai vagy az innen kapott levelek máig nem férhetőek hozzá egy helyen (az talán csak jámbor óhaj, hogy emellett közölni lehetne a Melanchthon-szövegek magyar vonatkozású részeit is), meglepő módon egy helyen még bibliográfiailag sem feltárt ez a terület.

Készül a nagy humanista, reformátor levelezésének kritikai kiadása, a regeszták hét kötete már meg is jelent[3], tehát van fogódzó, ha gyorsan akarjuk ellenőrizni a feltárt adatok újszerűségét. A hazai, meglehetősen bő szakirodalmat áttekintve[4], annyi már bizonyos, hogy a flamand professzor igen alapos munkát végzett, s meglehetősen sok mutatót készített másolataihoz (a XI–XII. kötetek gyakorlatilag csak ezeket a mutatókat tartalmazzák), s bennük sok olyan apró adat van, amelyek eddig elkerülték kutatóink figyelmét. Csak példaként: nem találkoztam még magyarországi közleményben a „Dänische Bibliothec

[2] BAUCH Gusztáv: *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI-ik században* = Történelmi Tár 1885. 519–540.

[3] *Melanchthons Briefwechsel.* Kritische und Kommentierte Gesamtausgabe. Bd. 1–7. Regesten 1–8071. (1514–1556). Bearb. von Heinz SCHEIBLE und Walter THÜRINGER. Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977–1993.

[4] V. KOVÁCS Sándor–STOLL Béla–VARGA Imre: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig.* (Szerk. VARGHA Kálmán és V. WINDISCH Éva.) Bp. 1973. 250–251.

oder Sammlung von alten und neuen Gelehrten Sachen aus Dännemarck. Viertes Stück. Copenhagen–Leipzig, 1743" hivatkozással. Az ebben közölt Melanchthon-levelek, amelyeket 1555–1557-ig Henricus Buscoducensis-nek írt (pp. 167–174.), mind magyar vonatkozásúak.

A Melanchthon-kutatás egyébként ismeri a Van de Velde hagyatékot[5], így nem meglepő, hogy az új regeszta-kötetekben – hanem is hivatkoznak Van de Velde másolataira – valamennyi levelezés-adat szerepel.

Dudith András és a Van de Velde hagyaték. A készülő Dudith-levelezés kritikai kiadásának szerzői számos jegyzettel s néhány, eddig nem ismert levéllel gazdagodtak e hagyatékból. A jegyzeteket azért is említem, mert hivatkozni a professzor másolataira, még akkor is, ha maga az eredeti levél is megtalálható, s a kiadás az alapján készül. A hagyaték azért is figyelemre méltó, mert nem ismerünk még egy olyan gyűjteményt, ahol másolatban (amely ráadásul egyetlen ember munkája) ennyi Dudith-levél lenne (közel 200 darab). A másolatok többsége Wroclawban és Gothában készült.

A III. kötet fontos figyelmeztetése: meg kell keresni a Dudith-levelezés-másolatok 2. kötetét valahol Angliában; lehet persze, hogy abban csupa ismert levél van, de bizonyosan ezt nem tudjuk. Az 1. kötet az Apparatus Melenchthonianus III. kötetébe lett bekötve, de a múlt század végén ebbe valaki (talán egy könyvtáros?) bejegyezte, hogy a 2. kötetet eladták Angliában.

Itt még csupán két érdekességet említek:

Károlyi Péternek 1572. július 20-án, Váradról keltezett, Dudithnak írott levele eddig hiányzott a kritikai kiadás nyilvántartásából. A kiadvány címe, ahol a levél megjelent, valóban félrevezető, ha éppen Dudith-leveleket keres az ember: S. Clementis Epistolae duae ad Chorintios, interpretatibus Patricio Junio et aliis. Recensuit et notarum spicilegium adjecit Paulus Colomerius . . . accedit Thomae Brunonis Diss. Therapeutis Philonis (His subnexa sunt epistolae.) . . . Londini, 1687. (2. kiadása ugyanott 1694.) A leuveni professzor hivatkozása vezetett el a levél megtalálásához.

Az „Unschuldige Nachrichten von alten und neuen theologischen Sachen" magyar vonatkozású közleményeit nem sok hazai tudós ismeri, s nem is használták. Irodalomtörténeti bibliográfiánk legalábbis nem ismeri. Pedig csaknem valamennyi kötetében találunk hungarikumot, s Van de Velde úr ezekre is tett utalást, részben Dudith Andrásra vonatkozóan, részben Szegedi Kis István életrajzának 1766-os kiadását említve. E folyóirat magyar szempontú feldolgozása folyamatban van.

MONOK ISTVÁN

Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig. A fenti címmel került sor a Szegedi Akadémiai Bizottság, a József Attila Tudományegyetem Szláv Filológiai Tanszéke, valamint a Szláv Kultúrák Baráti Köre konferenciájára Szegeden 1994. szeptember 22-én. A komplex kérdéskör különböző vetületeit felölelő rendezvény a különböző szakterületek képviselőinek szerepeltetésével oldotta meg feladatát. – Itt és most a magyarországi gyűjteményekben őrzött, s eddig feldolgozatlan kéziratos liturgikus könyvek kutatásáról emlékezünk meg. Szegeden H. Tóth Imre kutatásainak és tudományszervezésének köszönhetően kialakulóban van egy szláv paleográfiai iskola, amelynek újabb lépései feljogosítanak arra a reményre, hogy a szakma nemzetközi színvonalán álló műhelyt lássunk benne. Megemlítjük itt Kocsis Mihály *A szegedi Minea protográfjai* c. előadását. A szakterületet képviselte még Kacziba Ágnes: *Egy szerb kézirat útja*, illetve Földvári Sándor: *Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kézirat provenienciája.* – A komplex tematikájú konferencián az Árpád-kor kutatása jelentős mértékben képviseltette magát: Baán István: *Turkia metropóliája. Kísérlet az Árpád-kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára,* Makk Ferenc: *Megjegyzés a kalocsai érsekség korai történetéhez,* H. Tóth Imre: *Orthodox szlávok és magyarok kapcsolatai (X–XIV. század)*, valamint a vitában Szádeczky-Kardoss

[5] A. SCHELER: *Der Apparatus Melanchthonianus des löwener professors Van de Velde, nebst 37 unedirten Briefen Melanchthons.* Leipzig, 1867.; H-E. BINDSEIL: *Philippi Melanchthonis Epistolae, Judicia, Consilia, Testimonia aliorumque ad eum Epistolae, quae in Corpore Reformatorum desiderantur.* Hallae, 1874.

Csaba hozzászólása. – Előadások hangzottak még el az orthodox egyház magyar szentjeiről, Mózesről és Jefrémről (Ferincz István, ill. Lepahin Valerij), a bácskai unitus ruszinok és orthodox szerbek etnikai és vallási kontaktusairól (Udvari István), a magyarországi görögök liturgikus zenéjéről (Damjanovics Judit) és templomépítésükről (Horgosi Ödön). – Valamennyi téma felsorolása helyett kiemeljük Nagy Márta elismeréssel fogadott művészettörténeti szintézisét: *XVII. századi orthodox egyházművészeti tárgyak Magyarországon.* – A rendezvényt a Magyar Soros Alapítvány szponzorálta.

(–VÁRI)

SZEMLE

Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta GÖMÖRI György. Budapest, 1994. Argumentum. 133 p. 6 t.

A kapcsolattörténet és annak dokumentumai folyamatos érdeklődésre tarthatnak számot. Korunkban azonban hangsúlyt kap az európai kapcsolatrendszer jövője, s nem kevésbé fontos a gyökerek bemutatása. Kutatói felfedezések egészsora gazdagította a kérdéskört, s az ismert szakember, Gömöri György munkásságának sem első vállalkozása a kultúrák ilyetén szembesítése. Gondolunk itt azokra a tanulmányaira, amelyekben például a magyar peregrinusok angliai kapcsolataival vagy a lengyel magyar irodalmi kontaktusokkal foglalkozik.

A kötetben közölt részletek két évszázad visszhangját közvetítik. A kommunikáció korai korszakában nyilvánvaló ezeknek az egyéni megnyilatkozásoknak a jelentősége, hiszen Magyarország „image"-ának alakításában, sok esetben a döntéshozók – uralkodók, egyházi és katonai vezetők – véleményének formálásában játszottak meghatározó szerepet.

Bár az itt kézben lévő kötet a kor véleményének csupán egy metszetét képviseli, mutatja egyrészt a folyamatos érdeklődést, másrészt viszont azt, hogy a beszámolók és leírások az esetek többségében másfajta érdeklődés melléktermékeként születtek. Így az itt közölt részletek tizenöt szerzőjének csupán alig egyharmada sorolható a hivatásos utazók és írók sorába. A továbbiakban Magyarországon járt katonák, zsoldosok beszámolóit olvashatjuk négy esetben, diplomaták a szerzők ugyancsak négy esetben, három teológus ill. pap és egy orvos beszámolója egészítik ki a sort.

A kötet legkorábbi írásai 1542-ből származnak. Sir Thomas Seymour, VIII. Henrik diplomatája a német rendeknek a török által elfoglalt Buda elleni hadjáratáról készült beszámolója. Ezt követi 1596-ból két tanú, Edward Barton, I. Erzsébet angol királynő követének és kísérőjének, Thomas Glovernek Eger ostromáról készült összefoglalója. Különösen érdekessé teszi a leírást, hogy a küzdelmet úgy mutatja be, ahogyan az a török táborból volt látható.

Az 1600-as évek első évtizedéből való John Smith kapitány, zsoldos katona és kalandor magyarországi élményeiről, Bathory Zsigmonddal való kapcsolatáról készült leírása, amely a *The True Travels* ... című munkájának első fejezetében látott napvilágot. William Lithgow az első utazó, aki egy kereskedő család sarjaként a felfedező kíváncsiságával járta be Európát, s valószínűleg 1616-ban Magyarországon is megfordult. Egy évtizeddel későbbi emlékekről számol be visszaemlékezéseiben Sydnam Poyntz zsoldoskatona, aki a török háborúk idején török fogságba esett, majd néhány év múlva megmenekült. Sir Andrew Melvill skót nemesi család gyermeke volt, aki hivatásos katonaként szerezte élményeit. 1664-ben járt Magyarországon, ahol a szentgothárdi csatában vett részt. 1704-ben először franciául közzétett emlékiratairban a jól képzett katona szemszögéből írja le az egykorú hadi eseményeket.

John Burbury tollforgató ember volt, aki az angol Howard család szolgálatában állt és több írás szerzőjeként ismert. Magyarországi látogatása 1665-re esett, amikor a vasvári béke ratifikálására a császár által kiküldött követségben Henry Howard is fontos szerepet kapott. John Burbury elsősorban a török szokások megfigyelője és megörökítője

magyarországi útja során. A közölt részlet megemlékezik Mohácsról, a csatatér leírását adja.

Edward Browne az első tudós szakember, orvos, aki 1669-ben a Royal Society megbízásából járt Magyarországon. *A Brief Account of some Travels in Hungaria...* c. művének kiadásai Észak-Magyarországról és a magyarországi fürdőkről adtak népszerűvé vált beszámolót.

A kötetben a bányavárosok leírása olvasható. Ezután egy katona, „Travestin" beszámolója Érsekújvár ostromáról 1685-ből, és egy utazó Edward Chishull lelkész, beszámolói követik egymást. Edward Chishull új szemszögből figyeli meg a meglátogatott területeket, elsősorban Erdélyt. Őt az egyházi és kulturális viszonyok érdeklik. Simon Clement 1715-ben járt az országban, a diplomata mint utazó is érdeklődött, elsősorban természeti megfigyeléseit rögzítette Budától Légrádig megtett útja során, az itt közölt részletben. Lady Wortley Montague az egyetlen hivatásos író, aki diplomata feleségként járt Magyarországon 1717-ben. Érdekes, színes leveleiben egyaránt érdeklődéssel fordul a táj és lakói felé.

A két utolsó szemelvény két teológus, ill. pap Richard Pococke és Jeremiah Milles közös utazásának tapasztalatait rögzíti. 1737-ben jártak Magyarországon Pococke budai beszámolója megemlékezik Mátyás király könyvtáráról is. Milles szintén a magyar szellemi élet és tudományosság, a történelem és kultúrtörténet iránt mutat érdeklődést. A szemelvényeket igen értékes bevezető sorok kísérik, amelyek tájékoztatnak a szerzőről, a történeti összefüggőségekről, a közölt forrás lelőhelyéről, illetve a kiadásairól és annak fogadtatásáról, valamint a korábbi hazai bemutatás körülményeiről és lelőhelyéről.

A kötet szemelvényeit Gömöri György válogatta publikált és kéziratos források alapján. A John Smith részlet kivételével valamennyit saját fordításában közli. A kötet több szerzőjét már korábban ismertették, hazai szakemberek, de Seymour, Melvill, Travestin, Clement és Pococke szövegeinek magyar fordítása egészében, Burbury, Chishull és Milles szemelvények részleteiben kerülnek először a magyar olvasóközönség kezébe. A kötet fő érdeme, hogy az ismert és ismeretlen beszámolókat egybefűzte, kommentárokkal és jegyzetekkel ellátva az áttekintés lehetőségét adja. Ma, amikor nagy apparátussal, intézményi vállalkozásként szegődünk az európai hungarika források nyomába – a nyilvántartásokat és kézikönyveket teremtő regisztráció mellett – , egy-egy ilyen kötet a forrásokkal történő személyes találkozás élményét nyújtja.

KOVÁCS ILONA

Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Összeállította és szerkesztette H. TAKÁCS Marianna. Budapest, 1994. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 234 p.

Staud Géza forráskiadványának III. kötete 1988-ban jelent meg, s a jezsuita iskoladráma minden kutatója várta, hogy elkészüljön a mutatókötet. Az indexek elkészítését végül H. Takács Marianna vállalta, aki a korábbi köteteket is szerkesztette. A mutató nagy hiányt pótol, mivel Staud Géza 1300 nyomtatott oldalt meghaladó forráskiadványában a következetesen megvalósított, áttekinthető szerkezet ellenére sem egyszerű eligazodni.

Staud Géza a korábbi reprezentatív válogatások után elsőként vállalkozott arra, hogy a rendelkezésre álló forrásokból feltárja a magyarországi jezsuita iskolai színjátszás teljes forrásanyagát. A kötetek már eddig is jelentősen hozzájárultak a jezsuita iskolai színjátszás átfogó művelődéstörténeti képének kialakításához, s elősegítették a rendházakban folyt színjátszó tevékenység, valamint a darabok színház- és irodalomtörténeti vizsgálatát. Staud Géza tisztában volt azzal, hogy a kötetek mutató nélkül hiányosak, de az indexhez készített cédulaanyagát betegsége miatt már nem tudta összeállítani. A mutató jelentősége elsősorban az, hogy segítségével a jezsuita forráskötetek anyaga tematikus szempontok szerint is vizsgálhatóvá vált. Megkezdődhet a jezsuita iskoladrámák renden belüli, a szerzetesrendek közötti és európai kapcsolatrendszerének árnyaltabb megismerése, s megindulhat a drámatémák tér- és időbeli elterjedésének vizsgálata.

A mutató összeállítója a bevezetőben két pontban indokolta a kötet elkészítését: 1. a sorozat teljességének igénye; 2. a sorozat használhatóságának jelentős mértékű kibővítése. A kötet az általános mutatón kívül, mely a darabok címe vagy tárgya szerint betűrendben közli az anyagot, személynévmutatót is tartalmaz. Rendszerezi a

színjátszással kapcsolatos egyéb adatokat, közli a jezsuita kollégiumok kötetbeli rendjét, s térképre vetíti a kollégiumokat. Az általános mutató alapvető közlési elve annak érdekében, „hogy egy-egy ... téma előfordulási sűrűségére következtethessünk", az volt, hogy az összeállító megpróbálta azonosítani „a különböző címeken előforduló előadásokat", azaz gyűjtőcímeket alakított ki. Ezzel párhuzamosan arra törekedett, hogy „egy-egy gyűjtőnév esetében valamennyi speciális, bővített előfordulást mind a gyűjtőnévnél, mind a bővített esetben külön-külön is együttesen is" (6 l.) megadjon. Ugyanezt az elvet alkalmazta a címekben előforduló önálló személynevek mindegyik tagjára is. A kiegészítő mutatók a kötetek további, az iskoladráma-kutatás szempontjából fontos adataira irányítják a figyelmet. A mutatók a darabokra nem kötet- és oldalszámokkal, hanem a jezsuita kollégiummal rendelkező települések nevével és az előadás évével hivatkoznak.

Azt eddig is tudtuk, hogy a magyarországi jezsuita iskoladráma szoros kapcsolatban állt az európai jezsuita színjátszással, a témák elterjedése és az előadások dinamikája azonban nagyrészt ismeretlen volt. Az egyik legkedveltebb 17–18. századi iskoladráma-téma Közép-Európában a bibliai József-történet. A mutató szerint Magyarországon 1601–1771 között összesen 80 József-drámát adtak elő. Ez az adatsor, ha időbeli bontásban párhuzamba állítjuk a német nyelvterület jezsuita József-drámáival (vö. J.-M. Valentin repertóriuma), jelzi hogy a jezsuita József-előadások hátterében a két területen hasonló rendi törekvések és elvárások húzódhattak meg. Figyelmet érdemel továbbá, hogy a József-drámák között a magyarországi anyagban első helyen több mint 15 előadással a Josephus venditus téma szerepel. A példával a mutatónak arra a sajátosságára szerettük volna ráirányítani a figyelmet, amely tématörténeti tanulmányok egész sorozatának megírását teszi lehetővé (pl. a rendi szentekről szóló drámák, a világi és a magyar történelmi témák előfordulása).

A mutatórendszer a magyarországi iskoladrámakutatásban éppen csak elkezdett témakutatáshoz elsősorban akkor adna pontos eligazítást, ha az alapjául szolgáló kötetek erre megfelelő lehetőséget biztosítanának. A mutatók elkészítésének legnagyobb nehézségét – mint erre az összeállító is utal – nem az jelentette, hogy a kötetekben sajtóhibák, téves olvasatok, bizonytalan adatok stb. is vannak, s az sem, hogy „a különböző kollégiumok egymást követő historiográfusai nem egységes szempontok szerint tudósítottak a színjátékokról" (9. l.). Az alapvető nehézséget az okozza, hogy a három kötet nem egynemű anyagot tartalmaz. A közölt források – akár a jezsuita renden belül, akár azon kívül keletkeztek – különféle célra, eltérő előírások és meggondolások szerint készültek. A jezsuita források közül például a diáriumok napi feljegyzései éppen csak utalnak a színi előadásokra, címüket és egyéb adataikat nem közlik rendszeresen. Az annuae-k viszont, mivel a jezsuita kollégiumok egész évi munkáját kellett a kollégium falain kívül bemutatniuk, törekedtek az iskolai élet keretében a drámaelőadások rövidebb-hosszabb megemlítésére. A renden kívül keletkezett források, mint például Esterházy Pál retrospektív naplója esetében a forráskritikai meggondolások ugyancsak eltérőek. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Staud Géza is másként nyúlt forrásaihoz az első és a további kötetek elkészítésekor. Míg az első kötet összeállításánál ragaszkodott adatai szövegkörnyezetének közléséhez, később lemondott erről. Ezek és az ehhez hasonló filológiai problémák is okozzák, hogy bár a mutatók közlési elvei jók, ezeket az elveket az összeállító mégsem tudta következetesen megvalósítani.

A különféle anomáliákat a továbbiakban néhány példán szemléltetem. A tüzes kemencébe vetett három bibliai ifjúról (Sidrach, Misach, Abednago) a három kötet adatai szerint összesen két iskoladrámát mutattak be. A *Deus Eucharisticus* Staud által kiemelt cím, a *Deus Eucharisticus in ara ignoto Deo ... olim per Sidrach, Misach et Abdenago*... a nyomtatott program címe (Kolozsvár 1700. Staud I. 246.), a *Sydrach, Misach et Abdenago* a Staud által a Litterae Annuae alapján megadott cím (Varasd 1701, Staud III. 282.). A mutatókötetben a közölt elvek szerint mindkét előadás minden lényeges adatának szerepelnie kellene, a névalakoknak is, s lehetőleg egy helyen. Ehelyett a következő adatsorokat találjuk: 13. l.: „Abdenago [helyesen: Abednago] (Sydrach, Misach et Abdenago) Varasdinum 1701" – itt a kolozsvári adat hiányzik. 72. l.: „Deus Eucharisticus [in ara ignoto Deo] Claudiopolis 1700 (pr. ed.)" – itt a cím további adatai hiányoznak. 147. l.: „Misach (Sydrach, Misach et Abdenago [Abednago]) Claudiopolis 1700 (pr. ed.) Varasdi-

num 1701". 191. l.: „Sydrach, Misach et Abdenago [Abednego] Varasdinum 1701" — itt a kolozsvári adat hiányzik.

Egy másik példa is arra figyelmeztet, hogy csak a mutatóra támaszkodva nem kapunk megbízható tájékoztatást. A forrásjegyzékben összesen öt Judit-dráma szerepel: I. 100: Tyrnaviae 1648 („Beatae Matris in Juditha Bethuliana triumphus"); II. 15: Jaurinum 1678 („Heroina Juditha Holofernis domitrix"): II. 70: Cassovia 1749 („Bethuliae vindex Judith"): II. 295: Trenchinium 1747 („Liberata Bethulia"); III. 82: Buda 1749 („Bethulia liberata"). A mutató 47. oldalán azonban a Bethulia címszó alatt csak három („Bethulia liberata / Trenchinium 1747 / Buda 1749" és „Bethuliae vindex Judith / Cassovia 1749"), a 126. oldalon a Judith címszónál pedig szintén három, részben eltérő („Judith Bethuliana / Tyrnavia 1648 / Cassovia 1749" és „Juditha heroina Holefernis domitrix / Jaurinum 1678") adatot találunk. A Judit-drámák tehát nem találkoznak össze egy címszó alatt, s a legkorábbi nagyszombati előadás Staud Géza által az eredeti források alapján megadott címe teljes egészében elsikkad.

A mutatóban egy-egy címszó alatt az anyag rendezetlennek tűnik, mivel az előadások a kollégiumok kötetbeli rendjében következnek. A gyors áttekinthetőség érdekében egy címszó alatt időrendbe kellett volna szedni az előadásokat. Nehezíti a használatot az is, hogy a drámaszerzők, -fordítók nevei és a címek nem találkoznak össze a mutatóban, s együtt csak az eredeti forrásközlésekben találhatók meg.

A kiegészítő mutatók használatánál nem feledkezhetünk meg arról, hogy ezek elkészítésére a kötetek nem egyforma lehetőséget biztosítottak. Az első kötetben a közölt adatsorok az előadások körülményein túl lehetőség szerint bemutatták a színjátszás helyi kereteit is. A második és a harmadik kötetben ezek az adatok megritkulnak. Nehezíti a mutató használatát az is, hogy a kötetek sajtóhibáit az összeállító nem javította, s ezek újabbakkal tetéződtek. Így például a hibátlan Dietenshamer szerzői névalak (I. 100) Dietenschamerré (212. l.), a kéziratos forrásból közölt „familia Klobusizkiana" (I. 463) Klobusinszky családdá (216. l.), a szintén korabeli forrásból származó „Georgius Adrássy de ... Krasznahorka" (I. 372) Andrássy György báróvá (211. l.) torzult.

Mindez arra figyelmeztet, hogy a forrásjegyzék három kötetét az elkészült mutató mellett már az első tájékozódáshoz is sokszor kézbe kell venni, s ha a kutató viszonylag hibátlan és teljes körű adatokkal akar dolgozni, érdemes az eredeti forrásokhoz fordulni. A mutatókötet mindössze 200 példányban készült, míg a sorozat korábbi kötetei egyenként 800 példányban láttak napvilágot. Érdemes lenne a most megjelent mutatókat végigjavítani és az előző kötetek példányszámának megfelelő példányszámban ismét megjelentetni.

KNAPP ÉVA

Balassi bibliográfia. Összeállította STOLL Béla. Bp. 1994. Balassi Kiadó 98 p.

A magyar líra első rangos — és mindmáig a legnagyobbak közé számító — személyiségének, Balassi Bálintnak a halála 400 éves évfordulója alkalmából megjelent kiadványok között is maradandó mű a költő személyi bibliográfiája. Noha irodalomtörténetírásunk bibliográfiai ellátottsága — *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* c. sorozat kötetei nagy részének megjelenése után — már kedvezőbb mint néhány évtizeddel korábban volt, mégsem lehet eléggé értékelni a kutatás szempontjából, hogy ezen összegező jellegű bibliográfiai kézikönyvek mellett — legalábbis legnagyobbjainkról — személyi bibliográfiák is készülnek. Ha nem is a legfontosabb szempont, de talán mégis a kvantitatív jellegű összehasonlítással lehet leginkább érzékeltetni azt a különbséget, ami az említett sorozat első kötetében található Balassi-fejezet és a most megjelent összeállítás között szükségszerűen megvan. A most megjelent személyi bibliográfia ugyanis a maga csaknem ezer tételével kb. háromszor annyi bibliográfiai adatot tartalmaz, mint az említett kézikönyv Balassi-fejezete. Ez természetesen jórészt a műfaji különbségek következménye, márcsak azért is, hiszen mindkét összeállítás jórészt ugyanazon személy munkája.

Stoll Béla ezen összeállítása további jelentős segítséget nyújt a — szerencsére — nem lankadó Balassi-kutatás számára. A személyi bibliográfia — a kézikönyvtől eltérően — tartalmazza a kéziratos és a nyomtatott szövegforrásokat is. A tájékozódást szolgálja, hogy a kéziratok, illetve az egykorú nyomtatványok leírását majd azok

újabb kiadását és a rájuk vonatkozó irodalmat egy fejezetben találja a használó.

Az említett „Szövegforrások" c. fejezeten kívül az összeállítás „Bibliográfiák, repertóriumok", „Szakirodalom", „Népszerűsítő irodalom" és „Utóélet, kultusz" c. fejezetekre tagolódik. Használhatóságát rövidítésjegyzék és kétféle mutató (művek mutatója, névmutató) könnyíti meg.

A bibliográfiában való tájékozódást talán még jobban megkönnyítette volna egy rövid bevezetés vagy utószó, amely a használót a szerkesztés bizonyos, nem konvencionális kérdéseivel kapcsolatban tájékoztatta volna. Ilyen magyarázatra szorultak volna pl. azok a szempontok, melyek alapján az irodalomtörténeti anyag egy része az ún. „Népszerűsítő irodalom" c. fejezetbe került. Természetesen lehet, sőt a kutatók érdekében sokszor kell is különbséget tenni szakirodalom és népszerűsítő irodalom között anélkül, hogy az utóbbi szerepét és értékeit bárki is csökkenteni akarná. Néhány példával azonban arra szeretnénk rámutatni, hogy e szétválasztást nem mindig lehet objektíven és egyértelműen elvégezni, noha a szakirodalomból elkülönített tételek nagyobbik része alig vitatható. Így érthető pl., hogy a neves Balassi-kutató Eckhardt Sándornak — miközben számos publikációja a Szakirodalom fejezetbe került, néhány kisebb alkalmi írását (pl. a 605. és 628. tételt) a népszerűsítő kategóriába sorolta a szerkesztő. De azt már, hogy pl. Horváth János 1923/24/I. félévi egyetemi előadásainak Balassiról szóló fejezete is e kategóriába tartozik, nehezen lehet elfogadni, legalábbis megfelelő magyarázat nélkül. Még kevésbé érthető, hogy Sík Sándor *Balassi istenélménye* c. akadémiai székfoglalója (620.) miért nem tekinthető szakirodalomnak? Félő, hogy az ehhez hasonló esetekben a „szakirodalom"-nak egy bizonyos leszűkítő értelmezéséről lehet szó, amely kizárólag a filológiai újdonságot hozó publikációkat értékelheti szakirodalomnak, figyelmen kívül hagyva az új koncepciókat vagy világnézeti jellegű értékeléseket.

A bibliográfia egy figyelemreméltó és szerencsés fejezete azokat a publikációkat gyűjtötte egybe, amelyek lexikonokban és irodalomtörténetekben láttak napvilágot. Ez az anyag gyakran háttérbe szorult a bibliográfiai összeállításokban, pedig olykor nem jelentéktelen összegezéseket, sőt gyakran új kutatási eredményeket vagy koncepciót tartalmaznak. Éppen ezért úgy gondoljuk, e kézikönyvek Balassi-fejezeteinek és címszavainak a „Népszerűsítő irodalom" kategóriájába való sorolása szintén vitatható. Nehéz ugyanis megérteni, hogy pl. a magyar irodalomtörténetírás utolsó nagy vállalkozásának — a megjelenése korához képest — legsikerültebbnek tartott kötetei (*A magyar irodalom története.* I–II. köt. Bp. 1964. Szerk. Klaniczay Tibor.), melyek létrehozásában a korszak számos szakembere vett részt, miért nem tartoznak a szakirodalom kategóriájába? Sem jellegük, sem méreteik, sem célkitűzésük szerint nem népszerűsítés céljaira készültek e kötetek, függetlenül attól, hogy szemléletükről ma mi a véleményünk. A felsorolt példák is arra vallanak; jó lett volna egy rövid bevezető, amely a felvetett problémákra valamilyen előzetes magyarázatot ad. Enélkül számunkra úgy tűnt, hogy az irodalomtörténet, nem egzakt jellege miatt, nem mindig tűri el a jelzett kategóriák egyértelmű alkalmazását, ezért talán jobb, ha a bibliográfia semlegesebb marad — hacsak nem kritikai bibliográfiáról van szó —, de akkor nem is sommás, hanem szinte tételenkénti indoklást kíván az értékelés.

A Balassi kutatás számára nagy nyereség e példaadó tudományos akríbiával készült összeállítás. Stoll Béla gondos munkája mellett köszönet illeti érte a költő nevét viselő Balassi Kiadót is, amely az évforduló alkalmából több fontos kiadvánnyal is adózott névadója emlékének.

KÓKAY GYÖRGY

Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. PAJOR Enikő. Kecskemét, 1994.

A *Múzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből* című sorozatban másodikként jelent meg 1994. elején a bajai múzeumigazgató munkásságát összefoglaló kötet. Üdvözölnünk kell minden olyan művelődéstörténeti összefoglalást, amely a magyarság kultúráját gyarapítja, hiszen ez a nemzet fönnmaradásának alapköve. Azonban a hibákat is föl kell tárni a még teljesebb pontosság kedvéért. A Kőhegyi Mihály hatvanadik születésnapjára megjelent bibliográfiát lapozgatva szembeötlő, hogy a kötet elején nem szerepel a bibliográfiákban alapvető tudományos életrajz. Igaz: a fülszöveg némi eligazítást, méltatást tartalmaz, ez azonban nem pótolja a legalább lexikográfiai szintű pályaképet. Ennek hiányában a Kőhegyi Mihály munkásságát jelző olyan alapvető biográ-

fiai információk nem jutnak el a felhasználóhoz, mint pl. hogy 1958: a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság tagja, 1988: alelnöke, 1983: a MTA Szegedi Albizottság tagja, 1982: a Móra Ferenc emlékérem, 1988: a Réthy-érem kitüntetettje, 1983: *Az Érem,* 1990: a *Numizmatikai Közlöny* szerkesztőbizottságának tagja. A bibliográfia időrendi fölépítésű. Fő rendezési elve a kronológiai rendszer. Az egyes írásokat tételszámok választják el egymástól (927). A tőle (883) és a róla (884–927) szóló írások folyamatos számozása nem szerencsés megoldás. Hiszen nem lezárt életműről van szó! Helyesebb lett volna nyitva hagyni a primér írások számozását és újrakezdeni a szekunder írások fölsorolását.

Tartalma szerint Kőhegyi Mihály írásainak bibliográfiája 1952–1993 után válogatás a róla megjelent írásokból, majd az összesített mutatóval zárul a kötet, amely egységes betűrendben közli a neveket, címeket és a tárgyszavakat. Dőlt betűvel különbözteti meg a címeket, amit felhasználói szempontból tipográfiailag a bibliográfiai fő részben is helyes lett volna alkalmazni, az önálló kötetben megjelent, szerkesztett, sajtó alá rendezett munkáit félkövérrel szedni. Így könnyen kiderülne, hogy utóbbiak száma: 18.

A kötet szerkesztője, Pajor Enikő írja bevezetőjében: „A bibliográfia a teljesség igényével készült,... " A következő mondatában az igényszint ellenkezőjét találjuk: „Tudatosan kihagytam régészeti leletmentéseinek felsorolását, mert ezek közreadása már megtörtént a Banner-Jakabffy bibliográfiákban... ", részben más kiadványokban. Jó lett volna ha a kötetcím megfelel tartalmának, hiszen Kőhegyi Mihály szerteágazó munkásságában meghatározó jelentőségű a szarmatakutatás. Az irodalomtörténész helyébe képzelem magam, aki a Kölcsey Ferenc összes munkái című kötetben nem találja nemzeti imánkat, a Himnuszt. Néhány példa, hogy a szerkesztő ebben sem következetes: csak hat példát nézzünk meg. Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977* (Bp. 1981.) 499, 4309, 4310. tételszáma megfelel a kötetünkben 157, 351, 307. alatt közölt írásoknak, azonban az előbbi 89. és 380. szám alatt leírtak valóban nem találhatók meg a Kőhegyi-bibliográfiában. Évszám-eltérést is találtunk: az előbbi 4731. tételszáma megfelel az utóbbi 204. írásának, csak éppen előbbinél az írás megjelenési éve 1968, utóbbinál 1967. Bocsánatos bűnként róhatjuk föl a szerkesztőnek, hogy olyan kötetet is Kőhegyi Mihálynak tulajdonít, ami nem az övé: a 709. szám alatti kötetet (*Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára)* a *Magyar könyvészet* címleírása szerint egyedül Merk Zsuzsa szerkesztette, és a megjelenési év sem 1989, hanem 1990. Örömmel fedeztem föl a Kőhegyi Mihályról megjelent írások között B. Horváth István: *Ásatás* c. versének címfölvételét (924. tétel: Bajai Honpolgár. 1991. 3. sz.), ugyanott föltűnő azonban, hogy a 918. tételszám alatti írás szerzőjének betűjelét (- l - n) nem tudta föloldani, hiszen tulajdonosa nem más mint a kiváló bajai újságíró Gál Zoltán (Bajai Hírlap 1987. dec. 16. 8. old.), akinek még két írását közli a 920. és a 925. tételszámok alatt. Az már a *Múzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből* c. sorozat szerkesztőjének Bárth Jánosnak a figyelmetlensége, hogy a sorozatban eddig megjelent első kötetet nem tüntette föl. (*Solymos Ede munkássága.* Emlékirat és bibliográfia. Szerk. Bárth János. Kecskemét, 1994.).

Mindent egybevetve olvasmánynak is érdekes adattár Pajor Enikő bibliográfiája egy gazdag életműről, amely most már több mint négy évtizedes munkásságot ölel fel, fontos, értékes adattárral gazdagította a régészet, irodalomtörténet, numizmatika, Baja és környéke története és néprajza iránt érdeklődőket.

BODRITS ISTVÁN

Franz M. Eybl: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1992. 553 p. (Frühe Neuzeit, Bd. 6)

Abraham a Sancta Clara (1644–1709) a 17–18. századi délnémet, osztrák katolikus traktátus és prédikáció irodalom egyik legnépszerűbb, legtöbbet kutatott, s egyben legtöbbet vitatott alakja. Irodalomtörténeti helye és jelentősége a számottevő különbségek mellett több vonatkozásban Pázmányéhoz mérhető. Párhuzamba állítható egymással a két szerző abban is, hogy kutatásuk a nemzeti irodalomtörténetekben hosszú ideig háttérbe szorította a kisebb jelentőségű, de lényegében ugyanazt a retorikai tradíciót követő kortársak vizsgálatát. Abraham befogadástörténete jelzi a halálától napjainkig tartó át- és újraértékeléseket a különféle irodalomtörténeti paradigmáknak megfelelően. Az értelmezés két meghatározó ele-

me az irodalomtörténeti kanonizációs, illetőleg szelekciós folyamat szempontjainak változása, valamint a szerző ismétlődő aktualizálása a különböző történelmi helyzetekben. Mindebből az is érthető, hogy a tekintélyes mennyiségű szakirodalom ellenére a német és osztrák irodalomtörténet máig adós Abraham egész életművének áttekinthető, a keletkezés- és a hatástörténet valóságos feltételeit és körülményeit figyelembevevő bemutatásával.

Eybl a Werner Welzig akadémikus bécsi germanisztikai műhelyében felnövekedett kutatógeneráció tagja. E monográfiát megelőzően több anyagfeltáró és elméleti jelentőségű tanulmányt közölt a barokk kori prédikáció és meditáció irodalom, az olvasástörténet és az emblematika témakörében. A közvetett kutatástörténeti feltételek közül említést érdemel a germanisztikai barokk-kutatás, ezen belül a katolikus prédikáció irodalom vizsgálatának fellendülése a hetvenes, nyolcvanas években (Werner Welzig, Dieter Breuer, Hans Pörnbacher, Günter Hess, Conrad Wiedemann, Norbert Mecklenburg és mások). Ezek a vizsgálatok többek között rámutattak az 1680 és 1720 közötti időszak átmeneti jellegére, melyben a hagyományos, humanizmusra visszautaló mozzanatok összetalálkoztak az előremutató, felvilágosult tendenciákkal. Másfelől ezzel a „későbarokk" irodalommal együtt Abraham szónoki és írói tevékenysége is határvonalon áll, s jó lehetőséget kínál a regionális irodalmi rendszerek és az egyre erősödő antiregionális irodalmi törekvések közti átmenet vizsgálatára.

A szerző irodalomértelmezésének egyik fontos összetevője az „írott folklór" koncepciója. Ennek az Aleida Assmann-tól kölcsönzött fogalommal jelzett megközelítésnek a középpontjában a használat, a műfaj és a stílussajátosságok összefüggése, illetőleg a szóbeli elbeszélés és az írásbelivé válás, irodalom és folklór kapcsolata áll. Assman meghatározása szerint az írott folklór körébe tartozó alkotások fő jellegzetességei röviden a következők: 1. a művek formai nyitottsága, a zárt szerkesztés felbomlása; 2. a szövegek nagyfokú variabilitása a funkció, a morális célkitűzés, a körülmények és az elbeszélés technikájának változásai szerint; 3. az írott szöveg az új feldolgozások, átdolgozások, ismétlések stb. kimeríthetetlen forrása; 4. a szerző fokozatosan elnévtelenedik, a szerzőség hagyományos fogalma feloldódik; 5. a műfajok mögött mindig egy rekonstruálható gyakorlat, szokásrendszer áll, amelyből a szövegek táplálkoznak, és amelyre reproduktív módon visszahatnak.

A nyomtatott prédikáció műfajtörténeti helyét Eybl az irodalmi és a folklór formák között jelöli ki. A műfaji keveredés, kombináció és kiegyenlítődés, illetőleg az „ismétlés esztétikája" jellegzetességeinek összekapcsolása az írott folklór modelljével lehetővé teszi az Abraham korai műveiben megjelenő kiadványtípusoknak, elbeszélő műfajoknak és a vallási tematikájú használati irodalom félirodalmi, irodalom alatti formáinak pontos meghatározását. Abraham pályáját Eybl ismertnek tekinti, s életrajzi vonatkozások csak elszórtan, mint a művek értelmezését segítő adatok szerepelnek. A kutatástörténeti, elméleti bevezetőt követő második fejezet középpontjában a szónok és hallgatóságának (udvari körök, városi középrétegek, illiterátusok) viszonya, az igehirdetés társadalomtörténeti feltételei állnak. A harmadik fejezet Abraham szerzői tekintélyének megalapozását, munkamódszerét és retorikai eszköztárát vizsgálja néhány korai prédikáció alapján. A negyedik fejezet témája a nyomtatásban megjelent művek ajánlási rendszere, valamint a döntően szóbeliségen tájékozódó prédikációs tevékenység átalakulása az írott szövegekben az egyik fő mű, a *Mercks Wienn* alapján. Az utolsó fejezet a stílus kérdéseit, a popularizálódás, valamint szerző és mű szétválási folyamatát tárgyalja, kitekintéssel az olvasóközönség és az olvasási szokások 1680 után megfigyelhető differenciálódására Abraham és két kortársa (Martin von Cochem, Rudolph von Schwyz) példáján. A csaknem száz oldal terjedelmű függelékben megtalálható Abraham korai műveinek teljes nyomda- és kiadástörténeti dokumentációja, amihez több mint ötven oldalas forrás- és irodalomjegyzék, valamint mutatórendszer kapcsolódik.

A kötet jelentőségét elsősorban az adja, hogy egyetlen szerző jól kiválasztott műveinek elemzésével eredményes, modell értékű kísérletet tesz a szóbeliség és az írásbeliség összetett kapcsolathálózatának tisztázására a katolikus barokk prédikáció műfaji együttesében. További érdeme, hogy több ponton túlmutat a szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti célkitűzéseken, s társadalom- és mentalitástörténeti kérdéseket is bevon a vizsgálatba. Új eredménynek számít, hogy a prédikációk stílusrétegeit és hatásmechanizmusait párhuzamba állítja a hallgatók, illetőleg olvasók meghatá-

rozott csoportjaival, s hogy az egyéni irodalmi, retorikai teljesítmény mellett egyenlő hangsúllyal vizsgálja a szónoki beszéd, az írott művek és ezek befogadásának társadalmi, intézményi és kulturális feltételeit.

TÜSKÉS GÁBOR

Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Volume(s) I–III. PLRE 1–86. General Editor: Robert J. FEHRENBACH, Editor in the United Kingdom: Elisabeth S. LEEDHAM-GREEN. New York–Marlborough, 1992–1994. (Medieval and Renaissance Texts and Studies. Vol. 87., 105., 117.) XXIII, 321 p.; XXXII, 283 p., XXX, 182 p.

Sears Jayne klasszikusnak számító műve óta (*Library Catalogues of the English Renaissance.* 1956. reprint: 1983) az angol kutatók számos tanulmányban számoltak be a sorra előkerülő 16–17. századi könyvjegyzékekről. Jayne az 1500–1640 közötti időből 574 jegyzéket említ, s az egyik legutolsó tanulmány csupán a 17. század első feléből 67 olyan püspöki gyűjteményt regisztrál, amelynek katalógusa is ránk maradt. (David Pearson: *The Libraries of English Bishops, 1600–40.* In: The Library. The Transactions of the Bibliographical Society 14(1992) 221–257.) 1500-tól 1640-ig a most ismertetendő kötetek szerzői összességében körülbelül 700 fennmaradt könyvjegyzékkel számolnak (összehasonlításként: ugyanebből az időből a magyarországi területekről ma 195 jegyzéket ismerünk). Fontos különbség azonban, hogy az angolok „jegyzékként" értelmezik már az olyan dokumentumokat is, amelyek egyetlen, azonosítható tulajdonosú könyvet említenek. Ezzel szemben, könyvjegyzéknek csak az olyan feljegyzést tartjuk Magyarországon, amelyen öt tételről legalább annyi kiderül, hogy könyv volt. Az olyan könyves feljegyzést, amely csak összességében említi a nyomtatványokat vagy a kéziratokat (pl. „36 különböző könyv, kicsi és nagy"), ők sem tartják jegyzéknek. A továbbiakban az angol kutatók kiadási és az egyes könyvtételek azonosításában követett módszereit mindig összehasonlítjuk a saját módszerünkkel, azzal, amit a magyarországi könyvjegyzékek feltárása, nyilvántartása, kiadása és feldolgozása terén követtünk.

Az angliai és a magyarországi kutatómunka között az az alapvető különbség, hogy ott azok, akik ezt a munkát végzik, alapvetően e munkából élnek, s nem csupán az „ellopott" időben tudnak ezzel foglalkozni. Terveik előre rögzítettek, a program fontossága elismert, s ennek megfelelően számíthatnak arra, hogy amíg ezt a projektet be nem fejezik, addig támogatásban részesülnek. Ennek, és az eddigi feltárómunka előrehaladottságának megfelelően a feltárt anyag regisztrálását nem végzik külön sorozatban, hiszen azt egyrészt az említett Sears Jayne-kötet, másrészt az egyes résztanulmányok már elvégezték. A kiadás és feldolgozás a következő lépésekben történik:

1. Kiadják az egyes jegyzékek olvasatát, és rögtön az egyes tételek azonosítását is nyomtatott formában, a terv szerint 7 kötetben (eddig a most ismertetendő három kötet jelent meg ebből).

2. Rögtön, tehát elképzelhetően ezen ismertetés megjelenését is megelőzve megjelenik ugyanezen kötetek CD ROM változata is, és ahogy kijön egy, vagy két újabb kötet, a revideált CD ROM-kiadás is követi.

3. Folyamatosan épül az azonosított tételek adatbázisa.

4. Megjelenik majd az appendix-kötet és egy nyomtatott kumulatív index is.

A munkát közel két évtizede kezdték (nagyjából azzal egyidőben, ahogy Magyarországon Klaniczay Tibor és Keserű Bálint is elindította az ezirányú szervezett kutatásokat), s az azonosítással most állnak úgy, hogy gyors ütemben megjelenhetnek a kötetek. (Mi Magyarországon alapvetően más módszert követünk, jóllehet az eredményt tekintve ugyanoda szeretnénk eljutni. Az intézménynélküliség és az egész munka anyagi hátterének teljes bizonytalansága arra kényszerít bennünket, hogy a feltárt anyagot lehetőleg minél gyorsabban a szakközönség rendelkezésére tudjuk bocsátani. A bibliográfiai nyilvántartás után (*Könyvtártörténeti Füzetek*) tehát az egyes jegyzékek olvasatát az azokban említett művek azonosítása nélkül közöljük. *Adattár* köteteink használati értéke ezzel természetesen csökken, de előnyei is vannak ennek a módszernek: (a.) ami már megjelent, annak a támogatását már nem lehet elvonni; (b.) hazai és külföldi kollégáink viszonylag gyorsan kézbe vehetik az egyébként levéltárakban lévő forrásokat. Az azonosítási munkát a magyarországi ku-

tatások során érdemben csak utazva (tehát Budapesten, vagy éppen külföldön) lehet elvégezni, hiszen egyetlen vidéki könyvtárnak sincsen alkalmas kézikönyv-állománya. Ez lassítja, és drágítja a munkát. Az azonosított tételek adatbázisba szervezése halad, s talán egy-egy nagyobb mennyiségű azonosított rekord CD ROM kiadása sem álom. A kumulatív indexet mi is nyomtatott formában képzeljük el.)

A megjelent három kötet nem egyszerűen kronologikus rendben közli az azonosított jegyzékeket. A sorozat első darabjában összesen négy magánkönyvtár katalógusát találja az érdeklődő: Richard Cox püspökét (1581 – 196 tétel); Sir Edward Stanhope-ét (1608 – 161 tétel), Sir Roger Townshend-ét (1625 körül – 286 tétel) és a Sir Edward Dering of Kent-ét (1640 körül – 631 tétel). A második kötet egy kivétellel diákkönyvtárakat foglal magában (62 jegyzék, 1507–1554, 1–120 tételes jegyzékek), a harmadik a tulajdonosok származását tekintve már teljesen vegyes anyag (20 jegyzék, 1569–1565, 2–225 tételes jegyzékek), főként hagyatéki összeírásokból.

A jegyzékek provenienciáját tekintve csakúgy, mint mindenütt Európában, a hagyatéki inventáriumok számítottak fő forrásnak. Ha valamely tulajdonos valamelyik könyve ma is megtalálható, akkor az azonosítás természetesen az alapján történt – ez azonban Angliában is ritka esetnek számít. A pusztán possessorbejegyzések alapján rekonstruált könyvtárakat ők sem dolgozzák fel a kutatásnak ebben a fázisában. A források természetéből adódóan sok tétel nem volt megfejthető még a nagy kézikönyvapparátussal, vagy a már működő számítógépes rendszerek segítségével sem. Főként olyan esetekben nem, ahol csak egyetlen név szerepel tételként, s az illető szerzőnek számos könyve megjelent, vagy olyankor, amikor egy nem angol könyvről csupán egy-két angol szót említ az összeírás készítője. Az egyes könyvjegyzékeket először egyszerű olvasatban, majd újra az olvasat után a feloldással is közölnek. Egy-egy jegyzék bevezetése a tulajdonos életrajzát tartalmazza.

Mindhárom kötet hatféle mutatóval jelent meg: (1) szerzők és műveik, anonymák; (2) editorok és kompilátorok; (3) fordítók; (4) kiadók (nyomdász, könyvkiadó, terjesztő) (5) a nyomdahelyek; (6) az egyes könyvek megjelenési éveinek mutatója. A harmadik kötet végén a majdani kumulatív index mintáját is megtaláljuk a már közölt 86 jegyzékre nézve. Ezen index egyes fejezetei mutatják pontosan, hogy milyen adatokat rögzítenek egy-egy (a.) tulajdonosról, (b.) könyvtárról, (c.) jegyzékről, (d.) könyvtételről.

Külön említésre érdemes az az óvatosság, ahogy az egyes nem egyértelmű azonosítású könyvek (és ilyen a nagy többség) adatait a mutatókban elhelyezték. A mutató ugyanis sokszor beszédesebb az előszónál, s a rossz csoportosítás rossz interpretáció forrása lehet. A kiadási helyek mutatójának legnagyobb tételei a „Britain", a „Britain or Continent" és a „Continent", jelezve, hogy a feloldások többsége a kiadási hely megállapításában bizonytalan. Konkrét hely, nyomdász, kompilátor, fordító stb. csak akkor szerepel a mutatóban, ha a vonatkozó tétel biztosan, vagy igen nagy valószínűséggel az illető kiadás. Az egyes könyvek azonosításakor ennél több adatot közölnek, hiszen a „feltehetően", „talán", „és még kiadták" megjelölés nagyon sok helyen kell, hogy szerepeljen.

A lassúság, késettség lehet előny is. Most legalább van egy olyan európai könyvjegyzék-kiadási mintánk, amelyhez a talán csakazértis elkészülő magyarországi kumulatív indexet már hasonlítani tudjuk. Munkánk során az angol tapasztalat mind elvi, mind módszertani oldalról nagyszerűen használható.

MONOK ISTVÁN

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 10,725 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025–0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

Csapodi Csaba: A magyar könyvkultúra Zsigmond korában 1
Soltész Zoltánné: Valentin Geyßler nürnbergi nyomdász 1552-ben kiadott magyar vonatkozású egyleveles krónikája 15
Czibula Katalin: A pest-budai német sajtó színháztörténeti híradásai 1781–1790 között 25
Hopp Lajos: A Törökországi Levelek első kiadása 38
Geoffroy, René: Német nyelvű emigráns írók magyar kiadóknál 1933–1944 között megjelent művei 51

KÖZLEMÉNYEK

Beöthyné Kozocsa Ildikó: Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata 68
Farkas Gábor: Egy lengyel humanista könyve 76
Csepregi Zoltán: Adalék a „Laubáni Biblia" megjelenési évének kérdéséhez 87
Bellágh Rózsa: Keresztesi József és a Magyar Athenas toldaléka 90
Fehér Katalin: Fáy András pedagógiai műve 1816-ból 94
Rózsa György: Vizkelety Béla litografált magyar királyképsorozata 97

FIGYELŐ

Szelestei N. László: Tarnai Andor (1925–1994) 101
Márkus Rozália: A brémai „Deutsche Presseforschung" tevékenysége 102
Monok István: Jean-Francois Van de Velde (1743–1823) kézirathagyatékának magyar vonatkozású iratai (Kutatási beszámoló) 106
(–vári): Az orthodoxia története Magyarországon a 18. századig 108

SZEMLE

Angol és skót utazók a régi Magyarországon. (1542–1737). Kiad. Gömöri György. Bp. 1994. Argumentum K. (*Kovács Ilona*) 110
Staud Géza: A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai. IV. Mutatók. Szerk. H. H. Takács Marianna. Bp. 1994. MTA Könyvtára. (*Knapp Éva*) 111
Balassi bibliográfia. Összeáll. Stoll Béla. Bp. 1994. Balassi K. (*Kókay György*) 113
Kőhegyi Mihály munkássága. Bibliográfia. Szerk. Pajor Enikő. Kecskemét, 1994. (*Bodrits István*) 114
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller. Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verlag. (*Tüskés Gábor*) 115
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (*Monok István*) .. 117

Ára: 204 Ft

SOMMAIRE

Csapodi, Csaba: La culture de livre hongroise à l'époque du roi Sigismond 1
Soltész, Elisabeth: La chronique d'une feuille de Valentin Geißler, imprimeur de Nuremberg, puliée en 1552, ayant un rapport hongrois 15
Czibula, Katalin: Les informations de la presse allemande de Pest-Buda du domaine de l'histoire du théâtre entre 1781 et 1790 25
Hopp, Lajos: La première édition du Recueil d'épîtres de Kelemen Mikes 38
Geoffroy, René: Les ouvrages des écrivains émigrés de langue allemande parus chez des éditeurs hongrois entre 1933 et 1944 51

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Beöthy-Kozocsa, Ildikó: L'examen de la construction des reliures de livre d'un couvent chartreux hongrois 86
Csepregi, Zoltán: Contribution au problème de l'année de parution de la „Bible de Laubán" . 76
Farkas, Gábor: Un livre d'un humaniste polonais 87
Bellágh, Rózsa: József Keresztesi et l'annéxe de Magyar Athenas 90
Fehér, Katalin: Un ouvrage pédagogique d'András Fáy de 1816 94
Rózsa, György: Une série de portraits de rois hongrois litographiée 97

CHRONIQUE

Szelestei N., László: Andor Tarnai (1925–1994) 101
Márkus, Rozália: L'activité de „Deutsche Presseforschung" de Brême 102
Monok, István: Les écrits ayant un rapport hongrois du legs de manuscrits de Jean-Francois Van de Velde (1743–1823) (Un compte-rendu de recherche) 106
(–vári): L'histoire de l'orthodoxie en Hongrie jusqu'au XVIIIe siècle 108

REVUE

Voyageurs anglais et écossais dans l'ancienne Hongrie (1542–1737). Publ. par György Gömöri. Bp. 1994, Argumentum. (*Kovács, Ilona*) 110
Staud, Géza: Les sources des pièces de théâtre des écoles jésuites de Hongrie. IV. Index. Réd. par Marianna H. H. Takács. – Bp. 1994, Bibliothèque de l'Académie des Sciences de Hongrie (*Knapp, Éva*) 111
La bibliographie de Bálint Balassi. Réd. par Béla Stoll. – Bp. 1993, Éd. Balassi. (*Kókay, György*) 113
L'activité de Mihály Kőhegyi. Bibliographie. Réd. par Enikő Pajor. Kecskemét, 1994. (*Bodrits, István*) 114
Eybl, Franz M.: Abraham a Sancta Clara. Vom Prediger zum Schriftsteller, Tübingen, 1992. M. Niemeyer Verl. (*Tüskés, Gábor*) 115
Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-Lists. Vol. I–III. New York–Marlborough, 1992–1994. (*Monok, István*) ... 117